Presented to
The Library of the University
of Toronto
by
The Varsity Fund
for the purchase of books
in Slavic Studies

XV д/13

ГОДИШЊИЦА

НИКОЛЕ ЧУПИЋА

ИЗДАЈЕ ЊЕГОВА ЗАДУЖБИНА

КЊИГА XXVIII

БИБЛИОТЕКА НА ПЪРВА С.А.М. ГИМН.

У БЕОГРАДУ
ШТАМПАНО У ДРЖАВНОЈ ШТАМПАРИЈИ КРАЉЕВИНЕ СРБИЈЕ
1909.

XV 9/13

60 ИЗДАЊЕ ЧУПИЋЕВЕ ЗАДУЖБИНЕ 60

ГОДИШЊИЦА

НИКОЛЕ ЧУПИЋА

ИЗДАЈЕ ЊЕГОВА ЗАДУЖБИНА

КЊИГА XXVIII

У БЕОГРАДУ
ШТАМПАНО У ДРЖАВНОЈ ШТАМПАРИЈИ КРАЉЕВИНЕ СРБИЈЕ
1909.

Инв № 10908.

ПРОВ. 1977 г.

DR
301
G6
kn. 28

LIBRARY
MAY 23 1972
UNIVERSITY OF TORONTO

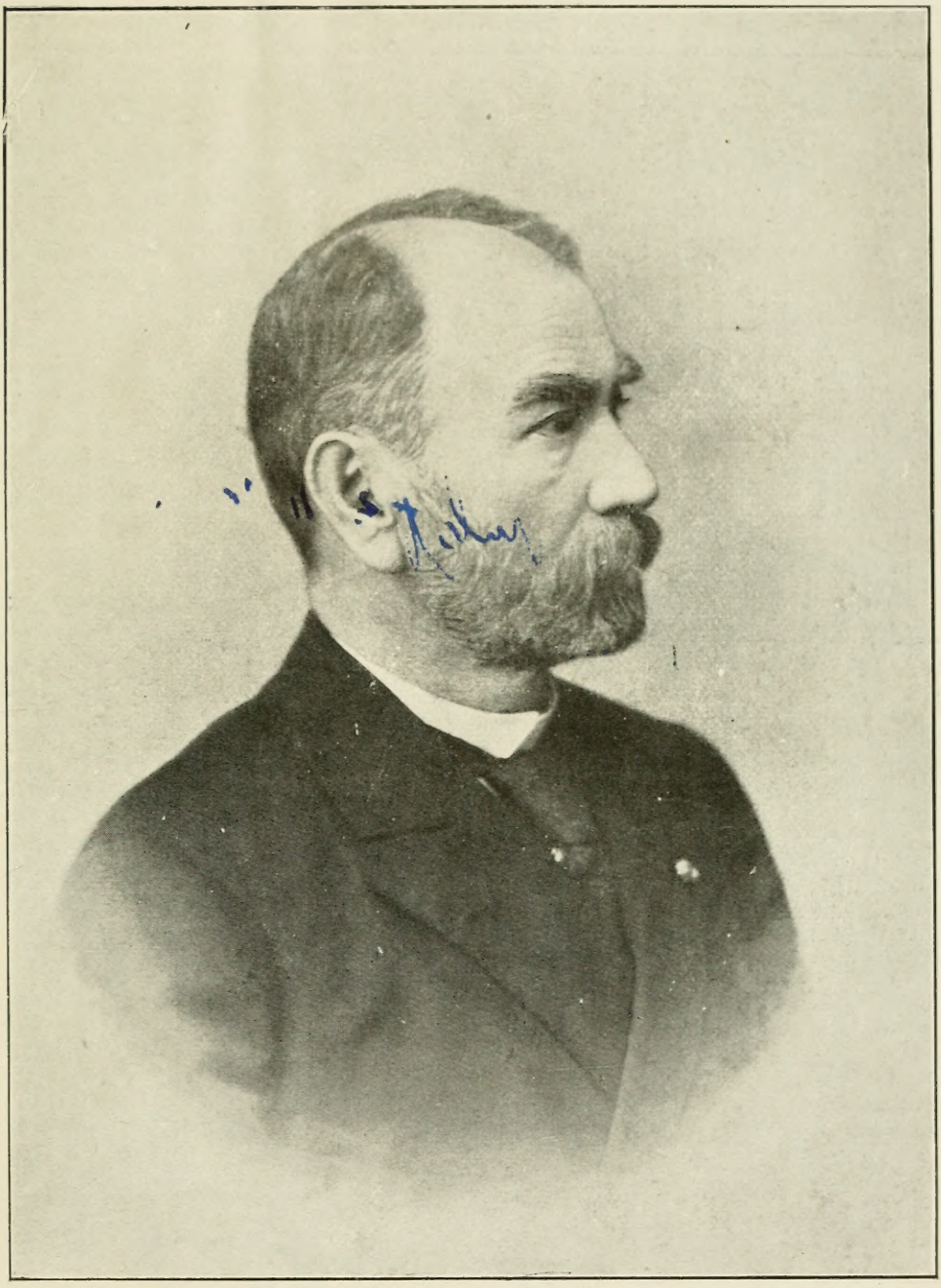

Милан Ђ. Милићевић.
1831—1908.

БИБЛИОТЕКА
НА
ПЪРВА С.Д.М.ГИМН.

ОДБОР
ЧУПИЋЕВЕ ЗАДУЖБИНЕ

Председник
Деловођа и благајник: **Жив. П. Симић.**

Чланови:

Стојан Новаковић
Чедом. Мијатовић
Свет. Николајевић
Момчило Иванић
Срета Стојковић
Љуб. Ковачевић
Јован Миодраговић

До сада помрли чланови одбора:

Јован Анђелковић
Ђорђе Малетић
Коста Маринковић
Д-р Јосиф Панчић
К. С. Протић
Сава Сретеновић
Ђуро Даничић
Мита Ракић
Светислав Вуловић
Стев. Д. Поповић
Митрополит Инокентије
Стојан Бошковић
Јован Мишковић
М. Ђ. Милићевић

ШТА ИМА У ОВОЈ КЊИЗИ

ПРВИ ДЕО:

Записници Одбора Чупићеве Задужбине

ДРУГИ ДЕО:

СТРАНА

1. *Јов. Миодраговић* — **Стеван Д. Поповић као педагог** . . 1
2. † *Божа Кнежевић* — **Религија у историји** 20
3. *Добросав Ружић* — **Велики Људи** (свршетак) 39
4. *Светомир Николајевић* — **Из Скандинавије,** путничке белешке: **Норвешка** 88
5. *Д-р Владимир Ћоровић* — **О српском јамбу** 162
6. *В. Гриник* — **Манастир Св. Тројице у призренском округу** 173
7. *Петар Р. Косовић* — **Жупа Конавли у историји града Дубровника** 184
8. *Данило А. Живаљевић* — **Вук Ст. Караџић и законодавство о порезу у Србији 1861—63** 240
9. † *Божа Кнежевић* — **Мисли** неколико листића из нештампаног рукописа 271
10. *Јова Миодраговић* — Некролог М. Ђ. Милићевићу 295
11. *Момчило Иванић* — Некролози Стојану Бошковићу и Јовану Мишковићу 305

ІДЕО

САСТАНАК
ОДБОРА ЧУПИЋЕВЕ ЗАДУЖБИНЕ

ДРЖАН 31 ЈАНУАРА 1908 ГОД. У БЕОГРАДУ

Били су: Председник *М. Ђ. Милићевић*; чланови: *Ст. Новаковић*, *Жив. П. Симић*, *Момчило Иванић*, *Љуб. Ковачевић* и *Јована Миодраговић*.

I

Деловођа и благајник *Жив. П. Симић* прочита годишњи извештај о раду Одборову и имовном стању за прошлу годину, као што иде.

1. Књижевни рад.

На својим састанцима у прошлој години Одбор је примио за Годишњицу ове чланке: 1. Бугарско-српски рат и оновремене кризе 1885—1886, мемоарски листићи од Ст. Новаковића; 2. Константин Константиновић Родофиникин, биографске белешке од Ст. Новаковића; 3. Краљевић Марко, литерарно истраживање узрока његове славе и популарности у српском народу од Срете Ј. Стојковића; 4. Из Скандинавије, путничке белешке о Данској од Светом. Николајевића; 5. Устанак у Горњем Ибру и по Копаонику од 1806—1813. од Аврама Н. Поповића; 6. Жупа Канавли у историји града Дубровника од Петра Р. Косовића.

Управа је наштампала 27. Годишњицу у коју су ушли чланци од 1—5; од шестога чланка ушла је једна половина, а друга је остала за 28. Годишњицу; ушао је чланак Д-ра Тих. Р. Ђорђевића—Вера, начин жи-

вота и занимање у Цигана Краљевине Србије, који је остао од прошле године, и ушла је половина чланка Добр. Ружића—Велики Људи који је остао од прошле године, а друга ће половина изићи у 28. Годишњици. Књига је наштампана у 600 егземплара а има 24 табака књижевнога дела.

Чланак Андре Гавриловића — Протестанско-књижевни покрет међу Словенцима XVI века, који је по одлуци Одборској био упућен професору Гаврилу Јовановићу на мишљење, узео је писац натраг пре поднесеног реферата.

2. Имовно стање.

1. Стални капитал код Упр. Фондова ·	72.000·—	дин.
2. Два лоза аустр. вред. по 10 фор. ·	40·—	„
Стал. кап. свега	72.040·—	дин.
3. Покретног капит. пренето из 1906 г.	2.076·70	дин.
4. Примљено у 1907 год. · · · · · · ·	3.667·50	„
Примљено свега	5.744·20	дин.
5. На штампу хонораре и трош. издато	4.705·55	дин.
6. У готову преноси се у 1908 год. ·	1.038·65	„
Издато свега	5.744·20	дин.

Да прегледају рачуне за ову годину били су одређени г. г. Момчило Иванић и Срета Ј. Стојковић. Али како је г. Стојковић био спречен да тај посао изврши, то је Управа умолила г. Јову Миодраговића да изврши преглед рачуна на место г. Стојковића.

II

Г. Иванић саопшти да су рачуни примања и издавања упоређени с документима и нађено је да су тачни и исправни што су он и г. Миодраговић и у рачунској књизи констатовали и потписали.

Одбор прима реферат на знање и одлучи да иста господа прегледају рачуне и на крају ове године.

III

Вођен је говор о величини трошкова око издавања Годишњице и констатовано да су они већ сада знатно већи него у почетку рада Задужбине, па да би се за даљу будућност обезбедио благотворан рад Задужбине, одлучено је да се од сада сваке године један десети део од прихода додаје сталноме фонду и да се стални фонд на тај начин непрекидно увећава.

IV

Председник предложи Одбору да изабере нову Управу, на што би одлучено да и за ову годину буде председник М. Ђ. Милићевић, а деловођа и благајник Жив. П. Симић.

С тим је састанак закључен.

Председник,
М. Ђ. Милићевић.

Деловођа,
Жив. П. Симић.

САСТАНАК
ОДБОРА ЧУПИЋЕВЕ ЗАДУЖБИНЕ

8 октобра 1908 год. у Београду

Били су чланови; *Ст. Новаковић, Свет. Николајевић, Жив. П. Симић, Момчило Иванић, Срета Ј. Стојковић, Љуб. Ковачевић* и *Јован Миодраговић.*

1.

На овом састанку приказани су и примљени за 28. годишњицу чланци:

1. *Стеван Д. Поповић као педагог,* од Јована Миодраговића;

2, *Религија у историји,* нештампани рад пок. Боже Кнежевића;

3. *Из Скандинавије,* путничке белешке Свет. Николајевића — *Норвешка.*

4. *О српском јамбу,* од Д-ра Владимира Ћоровића;

5. *Манастир Св. Тројице* у призренском округу, од В. Грпића;

6. *Мисли,* нештампани листићи пок. Боже Кнежевића.

2.

Деловођа напомиње да су из Годишњице 27. остале по једна половина чланака:

1. *Велики људи,* од Добросава Ружића;

2. *Жупа Конавли у историји града Дубровника,* које ће ући у 28. Годишњицу.

Деловођа, Председник,

Жив. П. Симић

ІІ ДЕО

СТЕВАН Д. ПОПОВИЋ

КАО ПЕДАГОГ

ОД

ЈОВ. МИОДРАГОВИЋА

Кад се сећамо великих људи уопште, ми их се сећамо с поштовањем. Кад се сећамо великих људи свога народа, ми их се сећамо још и с љубављу, зато што су наши. А кад се сећамо великих покојника свога народа и свога времена, у нас се јавља и жалост, што још нису међу нама.

Сва се три ова осећања: и поштовање, и љубав, и жалост буде у нама, кад помислимо на покојнога *Стеву Д. Поповића*....

Пун снаге, пун воље за рад и неуморан радник, јак карактер, добар беседник, одличан друг и пријатељ, он оставља нас и Отаџбину своју у најбољој снази својој, у 59-ој години живота свога, када јој је највише могао бити од користи. С њим је спуштена у хладан гроб за навек једна огромна радна снага, каква се ређе јавља и у већих културних народа а камо ли у нас, полуварвара, у којих је рад још невољена и споредна ствар....

Па зар то није штета, и зар нас поред пријатељских осећања жалости не обузимају и родољубива осећања туге, што нејака Отаџбина наша да претрпи оволики губитак?....

Али је покојни Стева доста урадио и за ово кратко време живота свога. И да ништа више није урадио, само оно што је урадио на педагошком пољу довољно

је на да му остане име вечно записано у повесници народа свога. И ми баш то и хоћемо да разгледамо. Неће нас се дакле тицати ни његов приватан и политички живот, ни каријера његова у служби државној, ни његов многоструки рад по другим струкама, него само *педагошки* рад његов. А да би се он оценио боље, морамо се вратити на време пре њега, морамо разгледати стање основне наставе како оно беше у Србији пре Стеве Поповића.

*

Старији су људи и данас живи сведоци онога доба, када се азбука учаше по *именима* појединих слова: „аз“, „буки“, „вједи“, „глагољ“ итд. а одмах у другом делу буквара и словенска азбука, која беше припрема за главне предмете старијих разреда „Часловац“ и „Псалтир“, по којима се и ђаци зваху: часло́вци и псалтирци. Од осталих предмета учаше се још: „Граматика“, „Рачуница“, „Земљопис“, „Историја“, „Свештена Историја“, „Катихиз“, и нека „Општа Знања“, о природи. А све ово без икаква разумевања, из књиге, мртво, у голим речима, „одавде довде“, напамет. Учитељев посао беше: да задаје и преслишава, да кажњава оне који нису научили и да одржава ред страхом и прутом. А о *разумевању* онога што се учило, о васпитању и облагорођавању срца у деце, о здрављу, о физичком развитку и о каквоме спремању деце за живот не беше ни помена. Било је потпуно онако, како бесмртни песник вели:

„С књигом свани, с књигом и омркни,
„Седи бубај, па на књизи цркни!“
— — — — — — — — —
„На их онда из скамије вуци,
„И тупа их к'о скотине туци.“

А да би ствар била још гора и учење још теже, и те књиге не беху написане на лепом нашем народном језику и с данашњим простим и лаким правописом, него на некаквом вештачки створеном „славено-сербскоме“, с тешким правописом словенским. И сами учитељи беху потпуно неспремни за свој посао. Међу њима једва да беше неколико учитеља из сомборске учи-

тељске школе, који мало одвајаху од обичних богослова; а сви остали беху или богослови, којима методика беше потпуно непозната, или несвршене гимназисте. А било их је који су и сами једва умели да читају и пишу.

Крајем шесетих година, када се јаче истакао народни суверенитет у политичком животу, осетила се и јача потреба за народном просветом. Зато се и на школе, особито основне, обрати већа пажња.

1865 године буде послан први питомац државни за Педагогију и та част падне у део Стеви, који беше филозоф треће године на нашој Великој Школи. Нисам ни од кога могао сазнати, откуд овај избор да падне на Стеву: или је ондашњи министар Цукић тражио најпоузданијега младића за то, или се он сам тражио. А било једно или друго, као што ћемо видети, било је са срећом. Стева је дакле отишао на страну и провео је тамо пуне три године; а био је: у Цириху, Берлину и Готи. У Готи се упознао и више зближио с чувеним немачким педагогом *Карлом Кером*, који тада беше управитељ учитељске школе у томе месту. Ту је и поникла у Стеве одлука, да преведе на српски Керово дело „Praxis der Volksschule“, које је те године и угледало света и разграбљено у Немачкој. Ту је извесно Стева стекао и сву педагошку особито *методичку* спрему и ону ванредну окретност и умешност у настави, каквом се у нас одликовао само он.

1868 године врати се у Србију и 25 Октобра буде постављен за писара у Министарству Просвете. У читавом низу чланака, који су излазили у „Јединству“, Стева је веома разложно почео да доказује потребу боље спреме учитељске и потребу отварања учитељске школе у нас. Те је године у јесен и ондашњи секретар министарства просвете а данас уважени и широм Српства познати наш књижевник М. Ђ. Милићевић покренуо своју „Школу“, те је и он преко ње радио на овој идеји. Исте године састављена је и велика школска комисија, којој је било стављено у дужност, да прво проучи питање о установљењу једне школе, у којој ће се спремати учитељи. 1867 године био је дозван у Србију и Ђ. Натошевић као познати стручњак, да се пришта и он за савет, шта би ваљало предузети у просвети у

нас с ове стране Саве и Дунава. И, као што је познато, Натошевић је после једне мале ревизије поднео министарству општар извештај, у којем је изнео све ништавило што га је нашао по школама. А да је и ово утицало да се поведе већа брига о школама и спреми њихових радника учитеља, то је извесно. После топчидерске катастрофе 1868 за министра просвете дође вредни министар Матић, који прихвати ову идеју, убрза покрет у овоме правцу и у Стеви запази необичну снагу за то. Те године у јесен почели су и учитељи београдски да држе своје зборове, али без одређена циља и правца и завршивали су их увек личним задевицама и свађом. Ни сâм министар присуством својим и упутима није могао да раду ових зборова дâ бољи правац. Онда се јавља на њима Стева с његовим *практичним предавањима из рачунице*. И за све време, док је он држао ова предавања на њима, све је било у најбољем реду. Похода је била и од стране учитеља и учитељица и од стране остале публике тако многобројна, да је највећа учионица старе школе код Саборне Цркве, где су се обично држали зборови, била дупке пуна. И сâм је министар Матић чешће походио ова предавања а једанпут је дошао и кнежевски намесник Јован Гавриловић.[1] Стева је толико умео да одржи пажњу и учитеља и публике, да су сви били очарани. Онда, кад су сви мислили да се рачун без таблица и правила напамет не може учити, на овим предавањима су видели, да се и рачун може предавати с потпуним разумевањем, очигледно, без мртвих и тешких апстрактних правила и механичкога учења напамет. И Стева је све ово доказивао не само на рачуналици,[2] коју је он први и донео у Београд па тиме и у Србију, него и на самој деци с којом је радио. Многи су одрасли па и сами учитељи тек сад разумели много што шта у рачуну, што су пре радили потпуно бесвесно, не разумевајући зашто; и сви су излазили с ових предавања као очарани. Збор се дакле не само упутио путем којим треба да иде, него

[1]) И, ко зна да се пок. Гавриловићу још овде није зачела мисао, да по смрти својој све своје имање остави учитељској сиротињи?...

[2]) Ово је била руска рачуналка. Она је после и остала у тој школи, те се и данас у њој налази. Доле у сандучету, које служи као постаменат, били су шупљи ваљци, цели и исечени, за разломке.

су и његови чланови увидели: *да може бити великог напретка у настави*, ако се напусти стара рутина механичнога учења напамет па се удари *природнијим* путем и послужи *очигледношћу*.[1])

Истога дана, 30 Марта 1869, када је Стева отпочео ова предавања, отпочела је рад свој и велика школска комисија попуњена; а 1 Септембра те године и Стева буде постављен за члана те комисије. И, као што је познато, међу првим одлукама те комисије била је ова: „да пређе на уређење *учитељске школе то јест онога института*, који у нас још не постоји а који је од највеће важности, јер ће основне школе истом њиме добити свој најпоузданији темељ.“ И одмах је узела у претрес „предлог закона о уређењу саме учитељске школе, који је израдило министарство просвете и црквених дела“.[2]) И идуће године, 1870, 5 октобра, излази закон о уређењу учитељске школе, која је и отворена у Крагујевцу на Св. Саву 1871. За управитеља ове школе бй постављен Петар Карић, а за професора Педагогије Ст. Д. Поповић. И тек сада је Стева био на правом своме послу.

Рад Стевин у овој школи чини епоху у основној настави у нас. Он оглашује рат механизму и учењу напамет без памети, без разумевања, и прокламује начело разумевања у целокупној основној настави. Он ослобођава дух од окова голих апстракција и пушта га да живи, да посматра, да мисли и са̂м изводи апстракције. Он оглашује рат свирепости, батинама и свакој телесној казни у школи, и тражи да се пажња у настави одржава заинтересованошћу а ред тактом и доследношћу наставниковом. Он ствара читаву школу из првих генерација учитељске школе, која је после ширила ове идеје даље и остваривала их у раду своме. Поред редовних ђака учитељске школе позивани су за време одмора школскога на краће курсове и бољи учитељи основне школе, те је и преко њих Стева ширио исте ове мисли и ова начела педагошка. И ускоро се сви учитељи по раду своме поделише на стару и *нову*

[1]) Ова су предавања после и штампана у засебне књижице и убрзо су се растурила по целој Србији и била почетак рационалне наставе у рачуну код нас.

[2]) „Школа“ за 1869, стр. 320.

школу, којој извесно главни творац беше Стева. Ову је нову струју потпомагао и пок. Карић док је био жив,[1]) М. Б. Милићевић преко своје „Школе“ и Милорад П. Шапчанин својим радовима и преводима изврсних Дитесових дела. Али је неоспорно остао највећи *практични радник* њен сам Стева, и име је Стевино било синонимно с именом нове школе.

*

Стева је остао у учитељској школи до 25 Маја 1874 године, а тада му је уважена оставка и отишао је опет у Немачку. Овом приликом бавио се понајвише у Бечу на Дитесову Педагогијуму, у Прагу, Дрезди, Берлину и Халберштату код Кера, који је из Готе био премештен овде. С Кером се Стева и пре познавао, а сада, после превода његове Методике на српски, они су били интимни пријатељи. А колико је Стева марио за усавршавање у предавању, читаоци ће видети и из овога: што је Стева умолио Кера да му допусти, да он сам држи предавања пред Кером и под критиком његовом. И ово је можда јединствен случај да Србин држи предавања у једној немачкој учитељској школи, место управитеља њена.

Идуће године Стева се врати у Србију и буде постављен за секретара IV класе у Министарству Просвете, где је остао две године. За те три године учитељска се школа налазила у непрестаном метежу; као да је осећала, да без Стеве не може. И ако су тамо била послана два педагога Dr Никола Петровић и Dr В. Вакић, опет су били непрекидни нереди, којима је узрок био: *незадовољство* с оним што је сад у учитељској школи било, према ономе што је у њој било пре. Учитељска школа као да је тражила Стеву и као да је осећала да без њега не може. И последак свега овога био је, да је у јесен 1877 ова школа премештена у Београд као екстернат и са четири године учења; а за управитеља њенога буде постављен Стева 16 августа, на ком је положају остао до 11 Марта 1880, када је опет враћен у Министарство Просвете за секретара. И то

[1]) Али је Карић веома мало радио у овој школи, управо само два месеца. Јер већ 13 Марта је тражио осуство због лечења (од туберкулозе) а 10 Јуна је умрО, те га је Стева заступао и у управи.

ће време остати епохално у животу и раду ове школе. Више се Стева није враћао у школу. Он је дакле веома кратко време провео у њој: четири пре и три сада, то је свега седам година. Али за то време он је урадио више но ико други у њој и пре и после њега.[1]) То је оно време, када је она „надбацивала“ свој задатак.

*

На реду је сад да изближе разгледамо Стевин педагошки рад.

Стева и рачунска настава. Од свих предмета основне наставе Стеви је најомиљенији био рачун. Он је овај предмет предавао и у учитељској школи прве године; из њега је највише предавања држао и пред ученицима учитељске школе и пред учитељима на курсовима; њега је и разрадио у целини и за учитеље и за ученике основне школе. Његова „**Рачуница** *за учитеље основне школе у Србији,* усмени део (свеска прва за I и II разред и свеска друга за III и IV разред)“ потпун је упут учитељима како да предају овај предмет; а „*Рачуница* за основне школе, писмени део (прва свеска за I и II р. а друга свеска за III и IV разред)“ ручна је књига за ученике основне школе. Он је методички разрадио и разломке, просте и десетне, и штампао их је тек 1881 у „Просветном Гласнику“, кад му је он био уредник. Разрадио је и партију о извлачењу квадратнога корена,[2]) што и данас многоме наставнику овога предмета у средњим школама може послужити не само као помоћ него као пример методичкога извођења.

Ова је Рачуница потпуна методичка разрада целе рачунске наставе за четири разреда основне школе, и јединствена је по својој детаљности и поступности у излагању. Ово су готова практична предавања, која би учитељи имали само да оживе говором својим. И успех би им био скоро несумњив. Отуда се и код старијих невештих и неспремних наставника у овом предмету

---

[1]) Стева је продужио свој плодан рад на ширењу просвете и поправци народне наставе и после овога у самоме министарству и то најпре као секретар, после као референат за основну наставу, за тим као начелник и најпосле као министар. Али је тада постала она значајна изрека: „Да би Стеви ваљало дати министарску плату а да *остане управитељ учитељске школе*“....

[2]) Штампано у „Просв. Гласнику“ за 1880 г.

опазио успех много бољи после појаве њене него што је био пре. То су констатовали сви надзорници. У сваком извештају њихову, ма како се они изражавали о успеху у другим предметима, изјављивано је задовољство с успехом из рачуна. И све што се замерало овој Рачуници Стевиној то је, што је рад по њој односио много времена и стајао много труда саме наставнике.

Највећу је пажњу Стева обратио на *усмени део* ове наставе, на израчунавање разних примера или задатака напамет, и њега је направио главним тежиште мове наставе. Међутим овај је усмени део претпостављао и увек претпоставља добру разраду претходног очигледног рачунања, где се задобијају представе и стварају јасни појмови о појединим количинама, с којима ће се после усмено радити. И сам Стева у предговору овој својој Рачуници говори надугачко и нашироко о очигледности уопште и о средствима очигледним у овој настави и вели овако: „У основној школи и њеној настави најважније је начело, по коме се има радити, *начело очигледности*, јер без посматрања истинских ствари нема материјала из којег би се могле образовати јасне и тачне мисли (примете, појмови, расудци итд.). И у рачунској струци не може се с успехом радити без потпоре очигледности, и ово је начело задобило свуда у свету у рачунској струци своје потпуно право, које јој је незнањем и неразумевањем било ускраћивано толико време. На стварним предметима треба ученици да се упућују у појимању бројева и свију њихових одношаја“... Али је и у самога Стеве овај очигледни део слабије разрађен од усменога, а многи су учитељи, било из незнања или комодитета, и ово скраћивали или сасвим и прескакали, и онда није чудо што је у таквим школама и код таквих ученика и учитеља усмено рачунање ишло тешко а понекад и врло тешко.

Али је растерана обмана да се рачун мора учити напамет, по туђим правилима. Стева вели: „Тражећи, да рачунање буде права умна радња, морамо уклањати из њега све оно што је механично, што је уковано у оваква или онаква правила, која је туђа памет пронашла и која се морају као бајаги напред изучити (т. ј. на памет научити), да би се по њима рачунати научило“....

И после ових рачуница Стевиних правила се нису више учила напамет, него се све учило с разумевањем, а правила су изводила сама деца.[1] А од тога је корист несумњива. И Стева лепо вели: „Све што се учи, мора се учити тако, да се може употребити и у даљем образовању и у самом животу, у положају какав ко буде заузимао. Ми хоћемо, да се оно, што се годинама задобије у школи, осети у животу било као семе које ниче и доноси плода, било као клица која се све више развија, било као мотив који гони људе да раде по начелима чисте, неизопачене науке и по законима вечног, узвишеног морала човечанског.“ И заиста, правилна рачунска настава не само што развија разум и мишљење и спрема га за решавање разних проблема животних него га и навикава да истражује истину и да јој се клања.

Стева у Психологији. Прве три године Стева је предавао у Учитељској школи и Психологију. Он је и овде био више практичар него теоретичар, више педагог него философ. Код толиких праваца у Психологији и последњега научнога или критичнога Стева се држао *емпирйског* правца, и за основу је узео Психологију познатога немачкога емпиричара *Benecke-a*. И у добри час! Стевина је Психологија тако лепо и јасно уводила приправнике не само у сâм живот и рад душин него и у развитак њен и у Педагогију. Ево како он почиње овај обично мучан и сухопаран предмет за почетнике:

„Неки човек изиђе у поље. Тамо он *види* безбројно много предмета око себе; *чује* како тице певају; осећа *мирисе* од разнога цвећа; узабере јагоду или другу какву воћку и *окуси* је, да види да ли је слатка или кисела; ако откине какав лист, осетиће да ли је гладак или рапав, хладан или врућ; ако дуго иде, осетиће умор, жеђ итд.

Одавде видимо, да човек може: 1) да *види* — разне предмете, 2) да *чује* — разне звуке, 3) да *омирише* — разне мирисе, 4) да осети — разне *укусе*, 5) да *опипа* — тврдо, меко, глатко рапаво, и најпосле 6) да *осети* умор, глад, жеђ итд. Зато кажемо, да *човек има* **шест чула:** *вид*,

[1]) На жалост, овај големи добитак у овој настави као да почиње данас да се губи. Од како су Стевине рачунице у основној школи замењене другима, почињу да се повраћају и стара мртва, туђа правила, која само оптерећују дух дечји а не развијају га. Јер дух развија и остаје му као права својина само оно до чега он сâм дође.

слух, укус, мирис, пипање и опште *осећање*. Или овим речима: *виђење, чувење, кушање, мирисање, пипање* и *осећање*.

А пошто се ове радње врше у извесним телесним органима, то можемо да их назовемо *органске* радње. А зато што се врше споља, на површини тела, зовемо их и *спољашње* или *чулне*.“

Сад долази о погодбама за ове радње:

„Може ли мртав човек да види штогод, да чује песму, да осети какав мирис или укус, бол итд? — Зашто? — Може ли да види, чује, опипа итд. онај који спава или падне у несвест? — Зашто? — Дешава се, да неки пут у рату војник не осети кад га куршум погоди, а каткад човек прочита целу страну књиге а не зна шта је прочитао. Зашто то? —

Из овога видимо, да за виђење, чувење, кушање, мирисање, пипање и осећање нису довољна само чула него је потребна и **душа**, и она треба да је *будна* и *здрава*.

И сад долазе радње душевне исто овако просто изложене. Свуда напред долази *пример* па се из њега *изводи* психолошка истина. Овако се прелази цела Психологија. Нигде нејасности, нигде тегобе. И штета је што је Стева није штампао.[1] Цела је истина, да она штампана не би никад била оно што је била у вештим рукама Стевиним, али би са своје јасности и простоте опет добро дошла свима васпитачима и почетницима у овој науци.

Стева у педагошкој теорији. Главна особина Стеве као педагога извесно је у томе, што није волео високе, сухопарне теорије, него се држао онога што је практично и остварљиво. Он, који се бавио четири године на страни ради изучавања Педагогије у оно време, када су у Немачкој били на гласу Хербартовци: Стој у Јени и Цилер у Лајпцигу, није могао не знати за њих и њихов теоретичарски правац, који су они назвали научни. Па се ипак Стева нигде није изјаснио ни као пријатељ а још мање присталица овога правца. Баш у оно време, када је он предавао Педагогију у учитељској школи, беше М. П. Шапчанин превео „Теорију Педагогије“[2] од ваљаног немачкога педагога практичара

[1]) А у рукопису је цела, потпуно готова за штампу.

[2]) На немачком се ово дело зове: *Grundriss* der Erziehung und des Unterrichts

Фр. Дитеса, који је био управник бечкога Педагогијума за више образовање учитељско и којега је Стева и лично познавао. Па и ако превод беше доста лош, Стева је опет ово дело узео за уџбеник па га је у предавањима својим исправљао и допуњавао. И докле Хербартовци истичу за циљ васпитању морални карактер и све му друго подчињавају, као споредно па отуда то и запостављају па често и занемарују, дотле Дитес дели васпитање на физичко, умно, естетично, морално и религиско и вели да је свако подједнако важно, да је једно без другога непотпуно и да тек све ово заједно чини *потпуно васпитање* и спестрано развијена човека. А ко има више права, ми се овде нећемо упуштати у претрес тога питања, нити ћемо морити штоване читаоце своје молбом да о овоме пресуђују сами. Да споменемо само, да је одредба о циљу васпитања било много и да се ниједна није одржала без приговора. И Дитес је, као новији педагог знао за ову одредбу Хербартову и његове школе па је опет није усвојио. Јер она личи на оно питање о претежности желуца, плућа, срца или мозга; а зна се, да тело ни без једнога од ових органа не може да буде па чак ни без много нижих и привидно мање важних.

Стева у методици. Баш оне године кад се Стева враћао из Немачке као државни питомац изишло је у Готи из штампе чувено дело великога немачкога методичара Карла Кера „*Praxis der Volksschule.*" Ово је дело разграбљено у Немачкој и за две године, 1868—1870, штампана су *четири* издања његова једно за другим тако, да писац није имао кад ни предговор да им пише. И Стева је одмах набавио то дело и почео га преводити. У предговору каже, да „распоред предмета у основној школи и упуство како ће се они предавати" од 1871 године, „није нигде споменут у овоме делу, јер је ово довршено у рукопису пре више од године дана." Значи дакле, да га је Стева 1868 или 1869 почео и 1870 довршио.[1]

Стева ово дело није само превео него и *прерадио*. Прерада се у главноме састојала: у слободнијем пре-

[1]) Па је опет зато штампано тек после две године 1872, кад му је требало за предавања у учитељској школи. Јемачно се задржало у школској комисији на прегледу.

вођењу, у местимичном скраћивању наставног градива, које је у оригиналу изнесено за осморазредну основну школу, и у дотеривању методике матерњега језика, земљописа и историје за наше прилике. Значај основних школа уопште у нас у то време био је много мањи, а Стева га је у овој књизи појачао. У предговору вели: „Оставио сам намерно недирнут велики наставни материјал који сам нашао у свог поштованог наставника, писца овог дела, јер сам мислио, да ће нашој деци по основним школама требати скорим више знања но што им је досада законом одређивано и да ће се услед тога морати размаћи и време учења у основним школама. С три и четири године учења у основној школи неће никад сав народ доћи до таквог знања којим ће постати у истини срцем племенитији — умом јачи.“ И из овога се види, да је Стева, сасвим оправдано, курс учења од 3—4 године сматрао за недовољан и да је желео, да се време учења у основној школи повећа. Али је у то време била много преча брига: како и ово кратко време да се употреби што боље, како да се *поправи сâм рад* или настава у основној школи.

Поменусмо, да Кер припада практичној школи. А ево шта он вели о педагошкој теорији и пракси, у предговору, који Стева није донео на српскоме:

„Дело ово обухвата оно што је понајглавније из три области школске: из *школске дисциплине*, из *Дидактике* и из *Методике*. И свуда је истављано јаче оно што је *искуством* радника школских утврђено као и могућно и *изводљиво* и за учитеље *најпотребније*. А кад овако наглашујемо јаче педагошку праксу, ми никако нећемо тиме да кажемо, да је педагошка теорија непотребна... Јер одбацивањем сваке теорије учитељи би се претварали у просте занатлије и личили на просте машине. Али, колико је год потребно да се за учитељску спрему истиче педагошка теорија, исто је толико потребно да се зна, да *с теоријом мора ићи и пракса* и да јој ова *мора претходити*. Као што појмови излазе из посматрања, тако се и теорија мора изводити из праксе и умење из вежбања.“

Тако мисли Кер о васпитној теорији, а тако је дакле мислио и Стева, приставши уз овај практичан правац. И ми морамо признати, да је ово гледиште много и тачније и корисније од онога теоретичарскога,

које праксу запоставља и мисли да је доста засновати неку високу теорију на основи психолошкој па по њој као по неком рецепту поступати у школи, не познајући ни децу, ни саму школу, нити рад у њој. А шта ћемо ако та психолошка основа буде нетачна, као што је баш Хербартова била нетачна? Или, на какву правилну праксу можемо рачунати, ако ове основе млади почетници не разумеју, а нимало нису упућени да се сами упусте у проучавање природе дечје? И зашто не примити као готово оно што нам је вековно искуство пружило као поуздано и утврђено?...

И ово је Керово дело пуно и препуно искуствене тековине. И с правом је на немачком названо „*Praxis* der Volksschule.“[1] Њега и данас, после тридесет и неколико година, с коришћу може прочитати сваки марљиви радник школски.

У овоме делу своме Кер не само износи тековине педагошке праксе него се и бори за њу. У уводу своме у овој ваљаној књизи он вели:

„Но рећи ће може бити когод, да није баш тако страшно ако и нема школске практике. Није баш тако тешко научити како треба другога учити; за то није потребно писати читаво упутство; треба само разумети *теорију* педагошку и онда утубити оно што треба за наставу, па свршен посао; ако још чега треба, то ће доћи само од себе, јер што човек добро зна умеће и другом показати. — Цела је истина, да је преко потребно и нужно, да учитељ има знања. Зар би учитељ без знања и био учитељ? Ама је и то цела истина, да само знање и утубљена теорија не могу начинити човека учитељем. Шта бисте ви рекли оном учитељу пливања, који би вам у соби међу четири зида држао предавања о вештини пливања па вам на послетку казао: „Е, сад све знате; идите па пливајте“? — А шта бисте рекли ономе, који би од младих медицинара хтео да начини практичне лекаре читајући им неколико година о медицинској науци а не би држао за потребно да заведе клинику, па да ђаке води к постељи где болник болује;

[1]) Стева га је на српском назвао „*Практика* Школска.“ Али то опази у рукопису ондашњи секретар у Министарству Просвете и уредник „Школе“, а данашњи уважени књижевник наш и академик г. М. Ђ. Милићевић па му рекне:

— Бога ти, Стево, каква „практика“! Ко ти зна у нас шта је то практика?... Но реци: *рад*, рад школски или рад у школи!

Стева одмах узме писаљку, превуче „Практику Школску“ и напише „*Рад у школи*“ (а под заградом Методика).

једном речју, да им даде прилике да под надзором ваљаних професора претварају теорију у практику и да се *вежбају* у лечењу болника? Сваки би рекао, да би лудо било радити тако, па ипак има у свету толико учитељских школа, које ишчекују све од саме једностране теорије, па с тога веле, да им не треба ни школа где ће се учитељи вежбати, ни систематично упутство за рад у школи. По многим учитељским школама у Немачкој има и управитеља, који никада нису предавали у *народној* школи, који нешто тек начују или у књигама читају о суштини наставе у народној школи; зато се не треба чудити што такви људи не маре за школску практику; ама се сваки чудити мора, зашто држава поставља такве људе за учитеље учитељима!«....

И тако је Стева одмах ударио у оно поље рада школскога, које је у нас било најзапуштеније и дао му одмах правац најпоузданији и најкориснији.

Стева у предавањима. Већ и на практичним предавањима из рачуна на збору београдских учитеља Стева је показао необичан дар предавачки. Да заинтересује слушаоце, да задобије пажњу њихову и одржи примеран ред, у томе је био мајстор првога реда. Доцније у учитељској школи предавао је Рад у школи. Као наставник овога предмета никад он није допуштао да одмах предају ученици или да само слушају предавања учитеља вежбаонице, него је увек најпре сам држао читав низ угледних предавања па је тек онда пуштао ученике да се и они огледају. Овако је радио и на практичним предавањима учитељским. У његовим предавањима нису могли да се надиве оној живости и окретности и вештини у развијању ствари у питањима. На његовом предавању није могло да буде непажљива ученика. Таквога би одмах Стева спазио, питањем збунио у досадањим мислима и навратио на пажњу у ономе што се предаје. А његово је живо око све видело. Ништа се њему није могло измаћи и оно је откланьало све сметње у самоме зачетку њихову. На његовим предавањима није било ни немирних ни непажљивих. Немирне је задовољавао својом брзином и занимао чешћим питањима а непажљиве будио погледима и опет чешћим питањима. И докле многи наставници, а нарочито почетници и кандидати наставнички на својим испитима, најчешће падају у грешку да непрестано и највише питају најбоље ђаке, дотле је Стева највише питао сла-

бије, немирне и расејане. Отуда су на његовим предавањима сви пазили, сви мислили, сви учили и на њима је увек био примерен ред. По томе реду и пажњи дечјој и његови су ученици после знали и колико су успели и колико су се приближили своме учитељу. И у томе су се надметали. Отуда и у Стевиних ђака ополико окретности у предавањима и ополико љубави према самоме *раду у школи*. Тај је рад њихов и учинио, да се, по признању готово свих изасланика, основна настава убрзо попела на висину, на којој ова стоји и у других напредних народа.[1])

Сваки је предавач своје предавање имао да спреми написмено, и то тачно онако како ће поступати у школи. Ниједан није смео само да опише или исприча како ће предавати, него је морао тачно да изложи све у питањима и одговорима, онако како ће они у школи на предавању ићи једно за другим. Те би писмене приправе Стева најпре пажљиво прегледао и дао своје примедбе па онда допуштао приправнику да предаје. Ако су предавања за старије разреде, онда их је Стева предавао и наставницима тих предмета у учитељској школи, те да их ови прегледају и кажу да нема материјалних грешака. Ово је пак имало две добре стране. Прво су приправници боље пазили на саму научну страну из појединих предмета, а друго поједини наставници педагози упознавали су се и с методиком свога предмета. Уз ово је упућивао своје ученике, да и по свршетку учитељске школе прва предавања у својој школи израђују написмено за дуже време, докле потпуно не обладају и наставном грађом и методом у сваком предмету.

Стева као наставник. Казали смо какав је Стева био као предавач на учитељским зборовима и практичним предавањима у вежбаоници учитељске школе. Сад нам остаје још да то допунимо и кажемо о Стеви као наставнику уопште.

---

[1]) На жалост, ова је страна у нашој основној настави у последње време почела да попушта. Од како су за наставнике Педагогије по учитељским школама почели долазити теоретичари Хербартове школе, који праксу (и телесни развитак) запостављају и који често не држе ни по једно једино угледно предавање а својим ученицима даду читав рецепт како свако предавање ваља уредити по »формалним ступњевима«, од то је доба школски рад у нас знатно попустио. Ова појава заслужује много више пажње, али се ми за сад овде заустављамо само на констатовању овога факта.

И по себи се разуме, да су се све оне особине и врлине, којима се Стева одликовао на овим предавањима у основној школи, огледале на њему и на предавањима његовим у самој учитељској школи. Она живост његова и она јасност у излагању чиниле су, да слушаоци нису могли да скину очију с њега. И у њега није било непажљива ђака. Само пропитивање пошло је у њега тако живо и занимљиво, да је владао примеран ред и пажљивост и онда кад је пропитивао. У њега је често и само предавање било у облику испитивања, у тако званим питањима за развијање, те је и изазивало пажљивост у ученика и непрестано их одржавало у будном, активном стању. А најтеже је било за оне, који полако мисле или слабо мисле.[1])

Стева је увек био озбиљан. Ни домаће или какве друге неприлике или радости нису могле да поремете ово његово стално расположење. Ова озбиљност понекад је прелазила пре у строгост него у благост, пре у званичну хладноћу него у љубазност и пријатељство. Али је она и онда била правична и умесна и нико јој се није опирао. Он је сам био оличена правичност и доследност. Те су му особине и дизале ауторитет, те су се Стеве сви бојали. Он, који је био против сваке телесне казне, он који никад ниједне сам није употребио, он који никад ниједном ђаку није рекао ниједне погрдне речи, умео је својом исправношћу, својом озбиљношћу, својом правичношћу и доследношћу толико да уздигне свој ауторитет, да су га се ђаци највише бојали. Али су га са тих истих особина и поштовали и гледали су у њему правога, идеалнога и човека и наставника. И ниједан наставник самом појавом својом није уливао толико респекта колико Стева. Сама је дакле личност Стевина чинила много да се принципи школе његове тако брзо приме и рашире. Име његово

[1]) У првом колу питомаца учитељске школе био је један, који је одвише споро мислио. Од свих предмета њему је најтежи био Рачун, који је Стева предавао и то, као што смо видели, више усмено. Стева је опет желео да га натера на брзо мишљење за је чешће управљао питања на њега, али канда без успеха. Зато му једанпут пребаци:

— Ви, С....., врло *споро* мислите!

А С. чисто очајан, да би колико толико утешио себе, одговори му развучено:

— А Ви опет *одвише брзо* мислите....

Стева се насмеши, сажали се и рече му да седне.

било је везано за њих и оно је значило *нову школу*, ново време, када ће се у школи све *разумевати* и када ће у њој место страха и батина обладати *љубав* и човечност.

*

Ако бисмо хтели да износимо и недостатке у педагошким погледима и васпитној системи Стевиној, онда би се они састојали само у овоме:

1) што је у неколико, рекли бисмо, *прецењивала* вредност умноме или интелектуалноме развитку, и

2) што је *слабије истицала* здравље и телесни развитак дечји, а уметничко или техничко васпитање није заступала нимало.

Али ново време има ово да поправи и допуни. А почетак је учињен јак и поуздан. Мртвоме механизму, где се све учило напамет без разумевања, и празноме вербализму, где се све училе саме речи, оглашен је рат и победа је задобивена. Победио је рационализам, али сада не смемо допустити да се и он осили на штету осећања, здравља и руке — овога величанственога органа, којим се човек одликује од осталих животиња исто онако као и мозгом. Основној настави и народној просвети уопште Стевиним радом дан је већи значај и много бољи правац и он ваља сада само срећно да се продужи.

А онај, који је оволико урадио у народу своме, заслужио је несумњиво, да му школа основна и народ његов кажу срдачно: Хвала!

ДОДАТАК

Добротом поштоване госпође Ђурђине, супруге пок. Стеве Д. Поповића и његове кћери г-ђе Мице потписаноме су стављени на расположење сви рукописи покојнога Стеве, особито из доба бављења његова на страни и првога најинтензивнијега његовог педагошког рада. Много што шта не само што је потписаноме послужило као грађа за ову студију него би се и данас

могло штампати и с користћу читати. Сем других радова сви му предмети, које је предавао у Учитељској Школи, стоје у рукопису, онако како их је предавао, да би се и данас могли штампати. И многобројна практична предавања и његова и појединих учитеља с курсова чинила би читаву збирку.

Међу овим рукописима налази се и један од 1869 године, који се почиње овако:

„Браћо!

Његово високопреосвештенство, наш г. митрополит, изјавио ми је своју жељу, да вам у неколико часова разложим начела теорије сувремене педагогике.....“ и даље се на 45 полутабака говори о новој и одвише потребној науци педагошкој. Овде је Стева, чини нам се, најсамосталније и најкраће изнео своје погледе на ову науку, на предмет који је предавао и струку којој је припадао. И било би од општега интереса штампати цео овај рад његов. Нарочито би заслуживао пажње одељак о принципу *развијања*.[1])

Али не можемо а да из овога лепога рада овде не истакнемо барем она места, која карактеришу Стеву као педагога. На крају цео свој говор он *резимира* овако:

„Човек је органско биће.

Свако се органско биће развија изнутра.

У човека има тежње да се развија.

Та тежња хоће, да се он развија слободно и свестрано.

По томе човек тежи да слободно, свестрано развије своју природу.

Крајња је циљ дакле да се све силе потпуно развију и да се слободно вежбају.

То развијање бива по унутрашњим законима који су урођени самој природи.

Ко дакле хоће да потпомаже човечији развитак, ко хоће да васпитава човека, тај мора познавати те законе по којима се природа развија и мора се управљати по њима.“

— — — — — — — — — — — —

— — — — — — — — — — — —

[1]) Штампан је сад у „Учитељу“ св. за Октобар 1908.

„Да видимо, шта захтева педагогијско начело развијања на пољу педагошком.

1, Да се поштује људска и индивидуална природа;

2, да се упућује на развијање, на рад, на саморадњу;

3, да се деца занимају радо, по природи;

4, да им се даје повода, да развијају своја чула, да јачају своје тело, да траже, да сама виде и сама изналазе;

5, да им се дух храни храном, која се може прерадити, сварити;

6, да се непрестано напредује.

То захтева начело развијања. А шта забрањује?

1, да се самовољно поступа с људском природом;

2, да се деца упућују на слепо, механичко учење;

3, да се дотерују на буди какав калуп;

4, да се буба напамет;

5, да влада једнообразност;

6, да се деца кљукају неразумљивим стварима итд.“

— — — — — — — — — — — —

И онда упућује младе почетнике, како ће према овим начелима отпочети свој узвишени васпитачки посао и вршити га с успехом.

РЕЛИГИЈА У ИСТОРИЈИ

НЕШТАМПАНИ РАД ПОК.

БОЖЕ КНЕЖЕВИЋА, ПРОФЕСОРА

I

Прва фаза пробуђене свести човекове и најтрајнији, најшири и најсолиднији темељ прогреса њена — *религија* јесте прва веза човекова са стварима, првобитна целина, тип духа, род, од којега се доцније одвајају велике индивидуалности историјског духа човечанства: уметности, философије, науке; она је првобитни океан из којега су се доцније уздигли континенти историјског живота, на којима успевају даље форме тога живота. Религија је први ступањ ума људског; а са све већим разумевањем ствари, и по општем ходу њихову, религија ће бити и последњи ступањ његов. Наука и философија, као вера у моћ ума људског, јављају се много доцније на основу религије, и та религија увек остаје главни и највећи елеменат философијâ и наукâ. Религија је први основ развитка свих ствари људских; из ње првобитно потичу све ствари.

1. Свака ствар и свака радња у практичном животу првобитно је носила на себи карактер светиње; светиња је прва боја у којој је човек гледао ствари. Ватра је првобитно вештачки произвођена брзо само за радње култа, па и само њено произвођење било је радња култа, коју су изводили духовници. Тако је и обрађивање земље било првобитно религиозна радња. И као што су од првобитног култа ватре остали остатци у светој ватри у класичком храму и у хришћанској цркви у кадионици, тако су и рађање и брак остали и данас окружени религиозним радњама.

2. Из фамилија и племена, и из фамилијарних религија постале су народне религиозне заједнице, народне религије; и пошто је прва веза, која је везивала племена у један народ, била религиозна веза, то је и први основ држава био религиозан; цело античко друштвено уређење почивало је на вери да тако богови хоће, те је религија била прво начело, из којега је потицао цео друштвени поредак; све су установе биле религиозне, свете. Религија је одређивала право сопствености; тек доцније почели су закони људски то радити. Свако имање било је под заштитом домаћих божанстава, која су га постојано чувала; богови су давали свакој породици њено право на земљу. Усиновљење код старих Грка и Римљана било је прво увођење у свој култ, у породичну веру, па тек после добивање осталих земаљских права. А пошто је домаћа религија прелазила првенствено од мушког на мушко, у том се реду наслеђивала и сопственост, јер је код Грка и Римљана владало начело да је наслеђе нераздељиво од култа, те је и закон уклањао од наслеђа све оне, којима религија није допуштала продужавати култ — женскиње и његову линију. Пошто је религија одређивала све, то су духовници, као посредници између богова и народа, носиоци народне религије, били и прва аристократија друштава, први владаоци и судије, први учитељи народни; они су први радили философију и науку; станишта духовника била су прве култивисане тачке земље. Духовник је првобитна целина, од које се тек доцније одвајају краљ, аристократ, судија, учитељ, философ и научник.

Тако првобитно у цело античко доба *држава и народ* нису били одвојени од религије; државе и народи били су религиозне заједнице, религија је била национална и државна религија; религија и народ заједно су постајали и нестајали. И пошто држава и народ нису били одвојени од религија, те ни светска власт од духовне, то ни код једног античког народа није било сукоба између религије и државе; пошто држава није била одвојена од религије, то се нису ни могли јавити супротност и непријатељство међу њима. Тек с хришћанством бог није ви́ше бог само једног народа, него бог свих људи; народи и државе одвајају се од религије,

и тако хришћанство одваја и дели оно што је у цело античко доба било нераздвојено; спољни правни и државни живот одваја се од религије, која све више постаје ствар унутрашњег уверења, ствар духа. Осим тога одвајања народа и државе од религије, хришћанство је, као први духовни принцип нових историјских народа, донело и први принцип једнакости људи — једнакости пред богом; оно је омеђило односе између људи — између оца и сина, између супруга, и уклонило многе аномалије и диспропорције које су постојале у античким друштвима.

3. Религија је и први *морал*, као што су некада цео живот човеков одређивали богови, тако су религиозни прописи били прва морална правила и заповести, који су одређивали све понашање човеково; етичка дужност првобитно није одвојена од религиозних спољних радњи култа, морална савест од религиозне савести. Судбина и божја воља јесу први принципи радње човекове и кретања.

4. У то првобитно митско доба кад је религија, као духовни принцип свега, владала свим, одређивала и живот, и мишљење, и осећање, те по томе кад се теорија још није одвојила од праксе и живота, као и морал, није ни *право* било одвојено од религије; обичаји, освећени религијом, обухватали су и све право, као и сав морал. Па и доцније кад су друштва људска дорасла до закона, први закони долазили су од богова. Крићани су приписивали своје законе не Миносу него Зевсу, Лакедемонци не Ликургу него Аполону; код Римљана Нуми је диктовала законе Егерија, једно од најмоћнијих старо-италијских божанстава; Етрусци су добили законе од бога Тагета, Мојсије од Јехове. Тако код Грка и Римљана, као и код свих оријенталних народа, право и закони нису у прво доба били одвојени од религије, него су били саставни делови њени. И првобитно закони нису били писани, него су били преношени с оца на сина заједно с религијом и формулом молитве; они су били само религиозна традиција; и кад су их почели записивати, прво им је место било у светим религиозним књигама, између молитава и обреда. Тако су стари законици били зборници обреда, литургијских правила, молитава и уједно и грађанских за-

кона; чланци о праву сопствености и наслеђа били су измешани с чланцима о приношењу жртава и о култу. Пошто тако спољни правни живот још није био одвојен од унутрашњег, религиозног живота, то није било ни једног акта у животу, који није био везан са религијом; отуда су у првим временима живота свих и античких и модерних народа духовници једине судије, једини зналци закона.

5. као и све остало и *уметности* првобитно нису одвојене од религије, и службе њој.

Код свих народа религија је рађала вишу *архитектуру*, и код свих је ова служила прво религији; и од религиозне архитектуре одвајају се доцније остале уметности. По томе су и промене у религији доносиле промене и у архитектури. У античко доба храм је био само стан бога, а с новим култом у хришћанству дошле су и нове потребе; потреба да се побожни људи скупљају у цркви донела је више сводове, веће и затворене просторе, и то је све, нарочито од Константина, дало архитектури нове форме.

Предмети *скултуре* и *сликарства* били су свуд прво религиозни. Прво су у бронзи, мрамору и на зидовима храмова изрезивана и сликана поједина божанства, и тек доцније обе уметности спуштају се и до човека.

И поезија није првобитно одвојена од религије и култа; поетска инспирација и религиозно откривење тада су још једна целина; први епос прича борбу богова и демона, догађаје из њихових живота; прва песма била је химна, прва лирска поезија изливала се у славу и част богова. И драма код свих народа првобитно није одвојена од религије, него је део службе Богу, у тежњи да се божанство приближи човеку, те се код свих народа драма развијала из религиозних светковина и представа, из култа појединим божанствима. Проналазак драме приписиван је у Индији божанству Барата, те су и глумци у Индији били поштовани, и драмске представе биле су увек само део религиозних светковина. И као што је Дионисије био главни носилац духовног развитка целог грчког народа, тако су из култа њему, и светковина у част њему, постале и трагедија и комедија код Грка, театар се тек доцније одвојио од религиозних представа, нарочито код Римљана, где драма није била

органски израсла из целокупног народног живота, него је била донесена са стране, те је по томе одмах и била одвојена од религије; олтара је сасвим нестало из оркестра, а с њим и хора. И модерна драма хришћанског доба постала је, као и античка, у божјој служби; драма у прво време и код модерних народа није одвојена од религије и култа те је црква увек удешавана и за свете, свечане игре.

6. И први темељ сваке *философије* јесте религиозан; проблеми религије јесу први проблеми философије. Као што је Талова философија потекла из грчке теологије по којој су Океанос и Тетис родитељи свих богова, а којој је корен у египатској религији, тако су и све античке и класичке философије потекле из религије, из критике религиозних тумачења, из сумње у егзистенцу добрих и злих богова, и у истинитост религиозних појмова. Сам Платон означава своја учења о Богу, о људској души и њеној бесмртности, то јест о њеном вечитом, преземаљском и поземаљском животу, као старо свето учење духовника. А последња форма јелинске философије, новоплатонизам само је даље развио те теолошке елементе, и хришћански црквени оци потпуно су признавали унутрашњу сродност тог платонизма са хришћанством.

И у ново доба философија у прво време била је сва религиозна; питања религије била су и ту прва питања философије. Тек доцније одвојила се философија од религије, као што је у цело античко доба тек код Грка, у доцније доба њихова живота, одвојила се философија од религије.

Као што је рудиментарна форма дуализма у философији спор злог и доброг божанства, бога светлости и бога мрака, духа и материје; као што је метемпсихоза рудиментарна форма потоњег појма трансмутације, — тако је и вера у судбу првобитна религиозна форма појма сталних и непромењивих закона; тако је и религиозно прорицање пророка и оракула првобитна манифестација дубоке и основне тежње духа људског — тежње предвиђања, које је главни и крајњи смер свега прогреса сваке философије и сваке науке.

Не само што се свака права философија мора од религије одвојити, него религија и крчи пут филосо-

фији, којој је прави пут само онај који јој је показала и утрла религија, од које се она одвојила, философија је религија свести, разума, рационална религија; по томе од форме, ступња, од висине религије, зависи и форма и висина философије. Код најстаријих мислилаца, грчких философија, као и религија, само је култ природи, дајући особену важност само једном, којем било појаву; они приписују божанску силу свима стварима, али само у једном елементу гледају праузрок и извор свега. Вода, ваздух, ватра узимају се наизменце за тај основни елеменат, те је и грчка философија прошла оне исте ступње, које је прошао и религиозни култ природи, почевши од обожавања Геје и Урана, и свршивши служењем Зевсу. Тако философија износи као апстрактне принципе првобитно персонификоване снаге природне. Тако је хришћанска религија с вером у једног Бога, прокрчила пут вери у једно човечанство. Пошто је један исти Бог створио све људе, то су прво и сви људи били једнаки пред Богом, као деца његова; па је тек доцније наука потврдила то исто, доказујући заједничко порекло свих људи, и по томе да су сви, више мање, једнаки и браћа међу собом. Осим тога вера у једног Бога прокрчила је пут философској вери у један једини праузрок свих ствари и појава; пошто један исти Бог, једним умом, управља целим светом, то он мора управљати свима стварима по једним истим законима. Тако је крајњи смер прогреса све науке и философије један једини принцип ствари; јединство је крајњи смер свега прогреса ума; тако је монотеизам религиозни ступањ и форма монизма; монизам је философска форма монотеизма.

7. Тако је основне, елементарне истине увек прво износила религија, а наука их је тек после доказивала; тако је и *наука* прво у служби религије, оруђе њено, и не одвојена од ње; духовници су свуд први учитељи и први имаоци свих знања. У цело античко доба, у Индији, као и код осталих народа, астрономију су прво обрађивали духовници; у Халдеји је из култа звездâ потекло предсказивање будућега по положају небеских тела, и од тога култа одвојила се доцније самостална наука — астрономија, слободна од свог религиозног основа. Тако је и медицина код свих старих народа

била у храмовима и у рукама духовника, где су духовници лечили болести, пошто су оне долазиле од богова; од храмова Асклепиосу постале су болнице, а његови свештеници постали су лекари. Па и код Римљана од Граха медицина је била у рукама свештеника Ескулапових.

Пошто је цео живот народа одређивала религија, то је и историја народа била само један део историје богова, те су у цело античко доба историју народа прво писали духовници. И као и закони, тако су и поједина историјска дата — промене владалаца и династија, ратови и уговори мира — била измешана с белешкама о плодним и гладним годинама, о помрачењима, и другим појавима у природи, са религиозним прописима и молитвама. Из трудбе појединих браманских школа да се разуме Веда, из њихових традиција и дискусија о смислу појединих речи и ставова, рано су поникле прве граматичке студије код Индијанаца; а пошто су се с граматиком развиле и синонимика и метрика из занимања с Ведом, то су оне и назване Веданга, гране Веде. Тако се и школа тек доцније одваја у античко доба од храма, у хришћанско од цркве.

Као што су храмови били први станови богова, као што су храмови и цркве били прве школе, прве болнице, прве опсерваторије, прве библиотеке; као што су духовници први чувари, гајиоци и расадници свега хуманог, тако су жртвеници, храмови, цркве и манастири били прва зборна места људи, прва заједничка света места, која су везивала људе за поједине крајеве земље, прве јаке духовне везе, које су везивале растурене делове племена и народа.

Тако је религија тип, од којега су се доцније одвојиле све индивидуалне манифестације историјског духа човечанства, сви ужи типови и варијетети духа.

II

И религија, најранија снага пробуђеног духа људског, много је генералнија, трајнија, дубља и јача моћ од науке и философије. У свима временима она је најмоћније деловала на целокупни живот друштава и људи, дајући прве основе свима историјским тековинама људ-

ским, крчећи и отварајући прве путове свега прогреса људског, дајући прве правце свима племенитим, идеалним жељама и тежњама људским, одређујући моћно односе, кретања и радње људи и друштава. Делујући и на осећање и на мишљење човеково, религија влада много већим делом душе човекове, и много је већа потреба њена него философија и наука.

1. — Освећујући обичаје, који су од првобитних најјачих веза друштвеног живота људског, религија је један од првих основа свега вишег државног и друштвеног живота, те је у првим државама сва политичка власт долазила од богова. Подела на политичке области у Египту била је религиозна, те су номе зависиле од храмова; свака нова насеобина духовничке касте, с облашћу коју је задобила, чинила је засебну ному, која се разликовала од других својим култом, који се мењао према месним и обласним приликама. Отуд су египатске номе биле првобитно самосталне, духовничке државе, те је средиште такве државе био увек храм, насеобина духовника, око које су постајали градови, што доказују и сама имена египатских градова. Владалац у Египту добивао је оружје од Бога да би ишао на непријатеља, и после победе враћа му га; духовници су били први саветници владалаца. И у свима оријенталним државама духовништво је било прва аристократија, највиша класа; цео државни живот почивао је у последњем основу на вери у поредак сталежа, као што богови хоће.

Тако је и хришћанство моћно деловало на цео друштвени и државни живот нових народа; хришћанска начела братства и једнакости свих људи, и уздизање достојанства жене, чему је допринео и култ богородици, разрушили су ропство и дали много чвршће основе моногамији, те су тим разрушили и основ народно-правних и политичких односа друштва у старим државама, и основали хришћанска, друштвена, брачна, родитељска, старатељска и наследна права. А својим начелом слободе, рушећи стари деспотски и теократски систем, даје прве основе слободној, правној модерној држави. Очистивши фамилију од чулности, од старих остатака полигамије, и ослободивши је од себичне деспотске власти јачега, — мужа, оца, прворођеног, старијег, уздигнувши тако достојанство и чистоту жене и фамилије, осве-

тивни брак, — оно је очистило и државу од деспотске власти и ропства, пошто свако више друштво почива на фамилији, те од фамилијарног система и живота зависи и друштвени и државни систем и живот.

Тако је у првим временима живота свих народа религија била једина јака веза која је, везујући људе с истим божанским силама, везивала их и међу собом у друштву; она је прва освећивала обичаје и цео друштвени поредак; она је прва сила која је укрућавала првобитно дивљаштво и варварство људи, и чистила их од крутих животињских нарави, спремајући их и васпитајући их за живот у друштву, те на моћи и вољи богова почивају сва прва друштва и културе. По томе је у свима временима религија била прва и најмоћнија веза појединих општина, градова, племена у једну већу целину, државну и народну. Религија је била једина веза многих индијских племена у једну религиозну целину, а доцније је Буда израдио јединство у учењу, и у литератури међу многим народима, и тиме их ближе довео једно другом. Све насеобине и градови Финичана везивале су заједничке религиозне дужности, заједничка религија, и у част националним боговима светковани су општи празници и приношене су жртве. Тако је религија била првобитно главна и најмоћнија одлика племена и народа, те је она највише и одржавала и подстицала племенски и национални дух као што је тирски Херкул био центар финичког савеза, тако и Јупитар лацијског; тако су и Грци, поцепани међусобним ратовима, само култом олимпијском Зевсу осећали да су један народ, те је националну заједницу и код Грка држала у главном само религија, те је заједнички култ и био једина веза међу градовима њиховим, Делос са жртвеником Аполону био је спона свих Јоњана, а приношење жртава на брегу Микали било је заједничко свима грчким колонијама у Малој Азији. Тако је и код Јевреја култ њиховом Богу уједињавао дванаест поцепаних племена њихових; свети ковчег био је свето место око којега се народ скупљао сваке године, и славио велике светковине религиозно-националне; прекинуто религиозно јединство њихово донело је доцније и прекид политичког јединства; Јерусалим је постао доцније и политичка и религиозна престоница. А пре

него што је наступило светско, људско краљевство код Јевреја, њихов првосвештеник био је духовна глава целог народа, и највиша инстанца у свима важним одлукама. Тако је религија везивала колоније Картаге с њом, као и Картагу с Тиром, и имала увек великог утицаја на управу, и религиозни обреди вршени су при свима важнијим, државним радњама.

Исту моћ и исти позив врши и хришћанство у ново доба; својим начелима братства, једнакости и слободе, оно је дало први подстицај идеји општег светског мира, уједињујући све више европске народе у једну друштвену целину, рушећи преграде које су одвајале народе, и изједначујући их у правима њиховим; прве тежње једном праведном друштву, први покушаји друштвених идеала развијали су се под окриљем религије, међу духовницима. С јединством једног великог и праведног Бога, јавила се и идеја једног човечанства; први основ правде људске, друштвене била је једнакост пред Богом.

Тако је у средњем веку црква највише одржавала духовни саобраћај и везу међу народима те је одржавала и сав морал у то варварско доба; манастир је био често зачетак града, и средиште индустрије и културе. Тако је и Мухамед својом новом религијом, као оснивач ислама ујединио многобројна племена своје домовине у један народ и тим је почео светско-историјски живот Арабљана.

2. — Као први основ свега друштвеног живота људског религија је давала прве друштвене уредбе и прве законе. Код Грка делфијски Аполон потврдио је Ликургове законе, а око средине VIII-ог столећа пре Х. нова уредба атичких племена добила потврђење из Делфије, те је као религиозан центар Делфи био и политички центар Јелина. Делфијски оракул наредио је извесним грчким државама да израде себи устав и законе; он је водио целу колонизацију, он је доносио одлуке у унутрашњим споровима; савети оракула били су потребни при оснивању колонија, при увођењу нових устава и установа, и при свима предузећима у рату и миру.

У цело старо доба религија је била једини извор законодавства, и само је она могла давати законима потребну снагу; сви закони морали су добивати божанске санкције да би се уважавали. Увек су законодавци,

да би дали законима више ауторитета, стављали их под божанску протекцију, или им приписивали натприродни постанак. Заратустра је основао своје законодавство на религији, чији су се многобројни обреди односили на извесне догме, тесно свезане с политичким идејама. Египатско законодавство дали су духовници из религиозног извора, те су религиозни закони били углед грађанских закона; грађански закони били су само извод из светих религиозних закона. Мневис је први навикавао људе на покоравање писаним законима и доводио их од Хермеса. Као што је Мојсије добио законе за Јевреје од Бога, тако су доцније духовници нашли и други јеврејски закон; учење конфуција јесте основ целог државног устава и законодавства у Хини. Тако су индијске религиозне Веде извор свега индијског закононодавства. И код Римљана прво право било је религиозно, те је и раније религиозно *fas* моћније од доцнијега *jus*. Као што је Ликург добио законе од Аполона, тако и Минос на крети од Зевса, тако и Етрусци од једног свог божанства.

Тако је и у средњем веку црквена јурисдикција била основ свега законодавства; велики и главни део свега права, црквено право има своје изворе скоро сасвим у хришћанским и црквеним одредбама; и канонско је право један од три велика главна извора целог јавног и приватног права. И кроз цео средњи век у свима европским државама хришћанска и црквена начела и прописи били су непосредно и закони за светске правне односе.

И у исламу коран и суна садрже у једном све одредбе и законе за државно, грађанско, и полицијско право, те право и правна наука мухамедовска, као и њихова теологија, почивају на научном тумачењу корана и суне.

3. — Дајући прве законе и одредбе религија је одређивала и права људи, друштава, фамилија, народа и држава; фамилијарна права код свих старих народа била су религиозна; правно правило Арија да само најстарији син наслеђује имање потекло је из религиозног правила да само најстарији син постаје религиозна глава породице, само он продужује фамилијарни култ, само он наслеђује фамилијарне религиозне тра-

дицује. Пошто је свака фамилија била под заштитом извесног божанства, то је и све њено имање, сва њена својина била под заштитом тога божанства; право својине постало је прво под религиозном заштитом. Тако су и божанства штитећи доцније и читава племена и народе, штитила и одређивала и сва њихова племенска и национална права и имања. Тако је, искључујући женску из култа фамилијарним божанствима, религија одредила и положај жене у фамилији и друштву старога доба, док је хришћанство, дижући жену из њеног подчињеног положаја у фамилији и у друштву, дало други основ и њеним фамилијарним и друштвеним правима. Тако је религија увек, одређујући прве законе и права људска, прва одредила и оснажила један од најмоћнијих социјалних принципа у свима временима — принцип наслеђа, на коме и почива друштво људско.

4. — Пошто религија делује и на осећање и на мишљење људско, и пошто велика већина људи, у свима друштвима и временима, више осећа него што мисли, и више се покорава осећањима него мислима, то је религија једина идеална историјска моћ, која је могла деловати на масе друштва и кретати их, што философија и наука, делујући само на мишљење, не могу чинити. Религија, делујући на целу душу, више прожима и јаче загрева човека него философија и наука, које делују само на разум; отуда су само религиозно-етички покрети производили и подстицали и политичка и социјална кретања — Буда, хришћанство, ислам, реформација. Тако је само религија била моћна да диже масу историјског друштва људског на виши ступањ моралности, осећања и појимања. Тако хришћанство својим учењем о једном Богу, који је створио све људе, и пред којим су сви људи једнаки, мењајући односе људи према Богу и свету, променило је и односе људи једног према другом; укидање ропства било је по томе природна последица учења о једнакости свих људи пред Богом, те је хришћанство основало и дигло личну слободу сваког појединца, дајући сваком човеку његова лична људска права која су се у старо доба губила у општем праву племена, фамилије, државе. Тако је само религија (хришћанска) била толико моћна да мења осећања човекова, снажећи племенитија и вина на рачун неплеменитијих

и нижих; милосрђе, правичност, верност на рачун суровости, себичности и сервилности. Одвајајући државу од цркве, земаљску од божје власти, и ограничавајући тиме силу земаљских власти само над телесним животом човековим, оно је ослободило душу човекову од земаљске стеге и, ослободивши тако индивидуу у човеку, оно је дало моћан подстицај свима побожним тежњама за слободом европских друштава.

Пошто је само религија толико моћна да диже масе, да их идеално води и креће, то је религија једина идеална снага масе, једина моћ која може да уноси идеално у масу, и да је креће за извесним идејама; само је религија толико моћна да креће масу у борбу и за виша идеална добра, а не само за одржање свог телесног, земаљског живота. Тако је само идеја религиозне слободе повела народе европске у борбу против католицизма, а религиозна слобода моћно је подстицала и доцнију политичку и социјалну слободу европских народа и друштава. Будећи масу друштва и подстичући је на борбу за слободу, реформација је дигла и народне језике до органа литературе и науке, те је и знање и образовање постајало све више опште добро народа и маса њихових, а не само искључиво добро појединих виших класа. Реформација је ослободила живот западних европских народа од јаких веза римске цркве, које су везивале и веровање и мишљење, и рад и начин живота људи; она је пробудила националности подстицањем превођења библије на земаљске језике. Тако је само Будизам могао пробудити масу народа и дићи њену општу свест код народа, код кога је свест о слободи била сасвим угушена, који није ни мислио да се стање његово може дићи и поправити; само је религија Будина била моћна да дигне народ у борбу против свемоћних брамина, и да задре у политичко и друштвено стање Инда.

5. — Тако је, делујући моћно на цео живот људски, религија дизала и подстицала и материјалну културу народа. У цело старо доба религија је штитила и подстицала трговину и саобраћај међу људима, племенима и народима. Пошто се трговина могла водити само на спокојним и безопасним местима, јер је морала бити далеко од грабљивих номада, и пошто се највише људи стицало око племенских и народних

светилишта, где су племена светковала своје празнике — то се и прва трговина могла водити само око храмова, који су јој давали безопасност својом светињом. Тако сви главни сабори у Палестини који су обично бивали код храмова, бивали су уједно и главни вашари; код Египћана су светиње истављане на трговачке улице; код Индијанаца свети градови били су центри унутрашње и спољашње трговине, и трговина се развијала само на светим местима. И сви главни храмови код старих народа били су први новчани заводи, прве јавне банке и сместишта новца. Тако и у прво хришћанско доба градови су постајали често на местима јако посећиваним због поштовања каквог свеца; епископска и света места била су и прва трговачка места, привлачношћу својих светиња и безопасношћу коју су давала трговцима. Тако су калуђери први васпоставили агрикултуру у великом делу Европе. Тако су и богови који су силазили на земљу старим народима учили народе како да сеју жита: у Индији Брама у Египту Изис, у Грчкој Деметер, у Италији Церес; тако су исто држали Перуанци о кукурузу.

6. — Као што је религија једина идеална снага која може да креће масе људи, да им буди дух, и да их води ка идеалном, тако је она једина снага која је управила и дигла рад и вештину човекову изнад свакидашњег обичног живота и његових потреба и интереса до идеалног и узвишеног. Само је религија од простог, занатског рада за живот могла дићи вештину човекову на идеалну висину уметности. Само је религија пробудила уметнички дух човеков тежњом ка идеалном, узвишеном, племенитом, те је само она и створила уметности. У свима временима она је била најмоћнији подстицај и ослонац развитка свих уметности; она је прво давала правац ка узвишеном и идеалном. И што је дубља и виша религија, тим је из веће дубине покретала уметнички дух човеков, тим је стварала дубље и више уметности и уметничка дела. Религија првобитних племена и народа стварала је безмерно и безформно и у уметности, док су грчка религија и хришћанство створили оно што је највише и најлепше у уметности. Пошто је хришћанска религија најидеалнија од свих ранијих, узимајући да је Бог чист дух, и чи-

стећи обожавање њега од свега чулног, земаљског, — то је и најидеалније у уметности створила и подстицала хришћанска религија.

Тако су први предмети свих уметности код свих народа били религиозни, пошто је религија прво и подстицала све уметности. Код свих народа религија је стварала сву вишу архитектуру; сва архитектура египатска била је концентрисана на храмовима који нису били само за култ, него су ту вршене и најважније политичке одлуке, ту се судило и саветовало, те је и јавни живот Египћана пробудио се прво око храмова, и ту је увек и остао; тако су храмови и гробови у Египту могли бити зидани само по плановима духовника. И код Индијанаца архитектуру је родила религија и и ова се развијала само у религиозним здањима. И на целом Оријенту архитектура је била само за храмове, а после њих и за дворове, док је код Грка јавна архитектура, почевши храмовима, служила доцније и свима гранама живота. Религија је дала први и главни подстицај и скултури и сликарству у цело античко доба, те су се обе те уметности развиле из религиозне архитектуре. Тако је и хришћанство прво пробудило и гајило уметност код нових народа, те су цркве и манастири били најстарији расадници све уметничке радње, и зидање цркава и манастира био је главни предмет архитектуре. Тако су и предмети сликарства били већином религиозни, ликови Христа и богородице, предмети из историје старог и новог завета, светитеља итд. Тако је хришћанство дало моћан подстицај свему развитку музике. И најстарије хришћанско певање подигло се у цркви; црквени оци први су певали химне.

Тако је религија свуд, и у свима временима, будила и прву поезију. Класички производи епске поезије код Индијанаца јесу грана њихове религиозне литературе, те имају божански постанак; а из епске поезије развио се индијски свет богова. И у првим изданцима индијске лирике, у химнама и ведама, влада религиозно одушевљење, које се угасило у потоњој лирици. Тако је и код Грка лирска поезија била у тесној вези с религијом, од које је и произишла; и код њих су први епски хероји били богови, и код њих су духовници били први песници и певачи.

Као и епској и лирској поезији, тако је и драми религија дала први моћни подстицај; религија је корен драме код свих народа, и у свима временима. Индијска драма постала је из певања и игара при приношењу жртава. Грчка драма постала је од мимичких игара и мистерија при светковинама Баха, те се у тим првим драмама представљало страдање Бога, његова смрт и свечан ускрс. Као трагедија тако је и комедија постала из службе Баху, и то из песама које су певане при извесним баховским светковинама. Тако су и почетци римског позоришта били религиозне природе. И нова хришћанска драма постала је из службе Богу; клице драме налазе се већ у обредима најстаријих хришћанских свечаности, у светковини тајне вечере, и у тадашњим дијалозима свештеника, ђакона и народа, те прва литургијска драма, која се отуд развила, није ништа друго него драмска свечаност, у спомен жртвене смрти Христове, и из те литургијске драме и доцнијих мистерија развила се виднија, чиста светска драма.

7. — Религија је први основ свега образовања и просвећења народног. Сва култура и просвећење античких народа били су првобитно и у главном само религиозна традиција. Језик религије свих античких народа јесте језик просвећених људи њихових, језик литературе и науке, број бележење дана, основ свега рачунања времена био је код свих свети. Сва су усавршавања првобитно приписивана боговима. Тако су Египћани своје образовање приписивали боговима; извесно божанство прво им је артикулисало језик њихов, дало имена многим стварима, изнашло слова, и уредило култ боговима, прво посматрало поредак звезда, и хармонију и особине тонова. Храмови антички били су први центри свега образовања и културе. Код свих античких народа храмови су били прве библиотеке као и прве опсерваторије, прве болнице, прва прибежишта, прва света места. Као што се на религији дизала сва култура и цивилизација старог доба, као што су антички духовници били носиоци свега знања и образовања тадашњег, тако је и хришћанство донело прве почетке културе, и основе њене, свима новим народима. Оно је прво упитомило варварство нових народа својим узвишеним учењем; јеванђеље је било прва читанка по-

крштеним европским варварима, на којој су се они учили читати. Као што су византија и Рим били расадници хришћанства, тако су били расадници и првог просвећења народног. Тако је увођење хришћанства изнело и Словене на позорницу историје у IX и X столећу; а с њим је почела словенска писменост као и историја њихова; у преводу Светог Писма први пут је старословенски језик литерарно обрађен, и тако постао црквени језик православних Словена, а пошто је прва литература била поглавито религиозна, то је тај језик религије постао и први језик литературе њихове. Као и код свих осталих народа тако су и духовници код Словена били први народни писци. Епископске столице и после манастири били су прва места у којима су дизане школе; духовници су били једини образовани људи у средњем веку. Преводи библије оснивају прозну литературу код европских народа. Епископ Евсевије, савременик Константина Великог, јесте творац хришћанске историографије, и главни извор хронологије и светске историје кроз цео средњи век. Тако су доцније протестанти, делујући на народ, могли му и говорити само његовим народним, живим језиком, а дизањем живих народних језика до органа литературе и науке отворено је поље и духовном дизању народа и просвећењу њихову. Имајући уплива на целокупни живот народа реформација, дижући народне језике до органа литературе и науке, имала је великог уплива и на унутрашњи живот нижих школа и гимназија, а нарочито универзитета.

Тако је религија у свима временима била први извор, први основ развитка, и први и најмоћнији подстицај све науке и философије. Религија је била центар свега ученог образовања у Египту; религиозни системи били су прва философија египатска; астрономија и математика биле су у тесној вези с религијом, и медицина је из ње непосредно излазила. Представа о будућем животу, која је код Египћана била највише развијена, и која је прешла и другим народима, постала је велика морална снага, и под упливом тог учења развили су се и први основи Етике. Тако је и индијска философија била тесно везана с религијом, пошто су јој извор свете Веде, и из разних тумачења тих књига

постали су доцније и разни системи њихове философије који су по томе сви у основу религиозни. Само су брамини код Индијанаца имали привилегију не само да читају, него и да објашњују Веде, а пошто је у њима било скупљено све знање, то су само брамини и били учени и образовани. Они су били и лекари, јер су болести сматране као божанске казне за извесне преступе, те и медицина, као и све остале вештине и науке, произлазе код Индијанаца непосредно из Веда. Код Халдејаца је Бел обожаван у слици сунца, Астарта у слици месеца те је тај култ одвео култу звезда, а из култа звезда поникло је предсказивање будућег по положају њихову — астрологија, а из тог предсказивања будућег постала је доцније самостална наука — астрономија, слободна од свог религиозног основа, и одатле се прво раширила. Тако код Јевреја сва литерарна дела њихова само су покушаји посредовања између Бога и изабраног му народа. Тако је и код Грка култ Дионисију био главни носилац целог духовног развитка народног, а њихова религиозна митологија била је једини и главни извор све потоње философије и науке њихове; религиозни мити јесу клица и грађа њихових доцнијих философија и наука; место личних божанстава и духова философија је учила о снагама и законима у природи. Тако је и медицина грчка потекла непосредно из религије; свака болест имала је свог духа, који ју је доносио и лечио, те су поједина божанства имала своје медицинске области. Асклепиос, Бог медицине, био је син Аполонов, и у његовим храмовима је и поникла медицина, јер су њима долазили болесници, тражећи помоћи од Бога, и Хипократ је доцније из тих духовничких искустава, традиција и својега искуства, саставио први систем медицине, одвојене од теологије. И код старих Гала друиди су били носиоци све духовне културе њихове, учитељи, песници, пророци, посредници између богова и људи, уметници и судије; само су они били свесни једне опште народности галске, и држали у заједничкој вези поцепана галска племена. Тако је и хришћанска религија основ све модерне философије у њеном тражењу јединства снаге и закона на основу религије једног Бога, и дала је моћан подстицај развитку и напретку наука у модерно доба. Тако

је реформација, ослобођавајући народе политички, дала силан подстицај развитку политичке литературе, на којој се доцније диже наука о друштву, као што је подстицала и студију старих језика и класичке литературе, узимајући Свето Писмо као једини извор вере, и као што је, имајући великог уплива на васпитање, дала је подстицај развитку праве педагогике. И као што је каноиско право један од главних извора и основа свега права европског, тако је сав међународни саобраћај био прво у рукама духовника, који су по томе оснивачи дипломатије у Европи. Тако је хришћанство дало прве основе новој науци о моралу, учећи о правди Божјој према свима људима, и о слободи, једнакости и братству међу људима. А једна од најважнијих функција хришћанства јесте што је оно једна од првих и најмоћнијих веза старог и новог доба у једну велику историјску целину, пошто је хришћанству корен дубоко у животу античког света, и може се разумети само разумевајући сав живот друштава старог доба.

Пошто религија моћно одређује све потоње ступње ума и живота, то висина наука и и философије, висина човекових појмова и идеја зависи од висине његове религије. И не само да је религија моћнија и независнија, него је и потребнија већем делу душе човекове и већем броју људи него наука. Отуда је она и трајнија од свих потоњих снага; кад један народ изгуби све друго остају му само религија и поезија; и духовници и певачи били су увек чувари народне прошлости — славе и поноса, и будиоци народне свести.

ВЕЛИКИ ЉУДИ

(СВРШЕТАК)

V

Велики људи и политика

Изгледа, а тако и тврде неки да се ђенијални људи, а нарочито научници не баве политиком, и да политика није за људе који се баве књигом, али то не стоји. Мислим да је правилније и боље да се баш људи од науке, људи од духа, даровити и интелигентни, одлучни и карактерни баве политиком, но други мање писмени; али политиком озбиљном, начелном, а не личном и ситничарском, у којој је пуно мржње, пакости и зависти, каква се нарочито у малим земљама води. Јер за све се хоће знања и науке, а за политику највише. Један је од научника, кад су га питали бавили се политиком, одговорио једном Сенекином реченицом: Res severa est verum gaudium (озбиљна ствар је права радост). Истина бивало је случајева кад се у извесним, ненормалним приликама, чак и законима спречавало да људи од знања учествују у политичким догађајима своје земље; но такве нередовне прилике врло су ретке, јер тада обично нису на управи земље људи беспрекорни. А научници су махом људи беспрекорна карактера, — на изузетке не треба мислити — и онда је логично да људи карактерни, поштени и енергични, морају водити рачуна о својој земљи и народу, они не могу одобравати оно што је за кођење, нити опет кудити оно што је добро, само ради неког пината и партијске или личне користи. Они имају своје

мишљење, не обзирући се хоће ли се оно допасти коме или не. Они не ласкају маси ни појединцима. „Народима ласкати тако је исто ружно као ласкати и владаоцима“, вели *Генц*. *Ескила* су хтели убити зато, што је говорио противу тадањих богова, и једва га је одбранио његов сакати брат Аминијал. *Сократ* је за своје убеђење платио живвтом. *Дрепер* вели: „Нема сумње да је он и осуђен због политике“. То је исто било и са *Христом*, *Хусом*, *Бруном*, *Саванаролом*, итд. И ако такви људи, с убеђењем и независним карактером, воде јавну реч, или говоре противу постојећих обичаја, или предрасуда, онда то може само донети користи земљи и човечанству. То је већ један велики прогрес. *Нордау* умесно вели: „Нарочито се треба чувати оног погрешног мишљења да ђоја „политика квари карактер“, — не квари политика карактере, но рђави карактери кваре политику“.

Велики људи дакле, морају бити карактерни, морају се интересовати свим оним што земљу може унапредити, они се донекле *морају* бавити политиком. Просвета, финансија, привреда, правда, лична и имовна сигурност итд., све то мора интересовати и човека од науке па и уметника. И онда је појмљиво да виђамо врло много великих људи, научара, књижевника, песника и уметника који се и активно баве политиком, и који нису индиферентни спрам догађа, који се дешавају у њиховој отаџбини или ван ње. Не може се рећи да се политиком баве сви, али да се велика већина бави, то је извесно. А бавити се политиком значи или се интересовати догађајима политичким, изјављивати своје одобравање или неодобравање, или се најзад убројавати у извесну групу политичку, и бити активан у политици. Што је најглавније, велики су људи независни у политици, они слабо маре за похвале и покуде долазиле оне озго или оздо, они не теже за популарношћу, што је особина људи с мањес п репе и слаба карактера. Сељак који се бави политиком — ретко да има шири поглед ван његове окутњице или бар општине, он све што ради глед д да ли ће тај рад наћи одобравања у околини у којој је. Истина, има међу великим људима и таквих, који су противници политичких слобода, као што је био *Шопенхауер* који је

оставио легат војницима што су 1848 год. тукли људе који су се борили за слободу. Овде не треба рачунати оне људе који су против нових обичаја, нове религије, морала, и уопште против новог правца у науци, књижевности, уметности и политици итд. Ту мрзост *Ломброзо* назива *мизонеизам*, и она је особина старијих људи, а нарочито академичара. *Француска је Академија* огласила телефон као утопију. У Шпанији су *лекари* некад сматрали чишћење улица као шкодљиво. *Бекон* је се подсмевао Копернику и није полагао никакву важност на употребу инструмената и математике у егзактним наукама. *Росини* није хтео да се вози жељезницом. *Волтер* није веровао да постоје фосили. А *Лаплас* је оспоравао метеорите, тврдећи, да на небу нема камења итд.

Ако дакле издвојимо ту мрзост спрам новине својствену — као што је напред речено — академичарима, и старцима, онда ће врло мали број бити оних који су сасвим страни спрам политике.

Шта је друго до политика нагнала *Сократа* да испије чашу отрова, — није ли политика отерала праведног *Аристида* из његове отаџбине? А због чега је ако не због политике, велики песник талијански *Данте*, провео 22 године у изгнанству, па као изгнаник и умро у Равени, осуђен на смрт од својих земљака? — Славни сликар и скултор *Микел Анцело* био је протериван и осуђиван због политике, и због тога је морао да бежи из своје отаџбине. Указом једним влада је огласила *Анцела и другове за разбојнике*, и кад је доцније давата амнестија, он је био искључен. И то је рађено спрам Анцела чије је име нераздвојно везано са задобивањем независности његове отаџбине Фиренце, јер он је био тај, који је руководио одбраном њеном. — *Сервантес* такође се бавио политиком, и у дворским и племићским круговима био је врло омрзнут, а његов бесмртни „Дон-Кихот“ може се узети као највеће *политичко дело* којим је Сервантес огласио рат целом ондашњем друштвеном и политичком уређењу, и исмејао га као нико до тада ни од тада. — Од политике није се клонио ни енглески философ *Тома Хобес*, који је као противник Кромвелов морао да бежи у Француску од гоњења пуританаца енглеских. — Па ни немачки философ *Лајбниц*, ни песник „Изгубљеног Раја“ *Милтон* који је

у борби између круне и народа стајао вазда уз народ, и био секретар Кромвелов, а после рестаурације Карла II и ако је био пуки сиромах, није хтео да се прими понуђеног му звања. Познат је достојанствен одговор Милтонов, кад га је жена, — која је била незадовољна — корела, што не тражи државну службу: „Ви жене — казао је он — учинили бисте све само да се можете у колима да возате, али ја хоћу *да живим и да умрем као нозависан човек*“. — *Свифт* је био прво виговац, затим торијевац, и најзад револуционар. Имање своје од 10.000 ф. стерл. оставио је лудници. — *Пристлеј* хемичар, изналазач кисеоника и водоника, због свог слободоумља морао је бежати из своје отаџбине, у својим делима он је доказивао да су вибрације можданих нерава узрок осећања и мишљења, и да је црква непријатељ истине. Због тога су попови раздражили светину противу њега, да су му кућу до темеља срушили, и он је једва жив побегао. — А славни писац „Робинзона“ *Данило Дифо* (Defoe) познат је као политички памфлетиста. — Највећи философ *Кант* који се никуд није макао из места свога рођења, јако се интересовао дебатама у енглеском парламенту за време северо-америчке борбе за независност, а нарочито за *Берков* (Burke) говор о правима Сев. Америке. Француску револуцију поздравио је с ентузијазмом, и нико му није правио веће задовољство, до онај, који је доносио вести из Француске. У обичном приватном разговору, окретао је вазда говор на политику. Једном га оптуже код Краља Фридриха Виљема II због опасних начела која он проповеда, — али која противници нису разумевали, и Канту се припрети, или да опроврге та опасна начела, или да изгуби професуру, па богме и да буде сиреман и на изгнанство. „Његово Величанство може бити господар моје судбине, али ме никако не може натерати, да одричем оно што је истина“, био је достојанствен одговор великога философа. — Кад је букнула револуција у Паризу 1789 г., *Вилхелм Хумболт* је са својим учитељем отишао у Париз да, како сам каже „присуствује погребу деспотизма“. — Славног физичара *Арагоа* изабрали су 24 фебруара 1848 за члана провизорне владе у Француској. — *Дарвин* је се тако исто интересовао ослобођењем робова, као и свим оним

што је хумано и слободоумно. Кад су бивали избори интересовао је се за резултат, нарочито ако су кандидати његови научни другови и пријатељи (нпр. *Лобок*), и на питање *Гелтоново* којег се политичког правца држи, одговорио је да је „либерал или радикал". — *Лобок* одличан природњак у енглеском парламенту представник је либералних.

Треба се само сетити живог учешћа у политици г-ђе *Стал* коју је због тога Наполеон I протерао из Француске, па песника *Ламартина* који је себе у почетку називао „конзервативним демократом", и који је још у првој половини прошлога века тражио деобу Турске. Као политичар играо је видну улогу у Француској, и при изборима био изабран у 10 округа, добив укупно 1,600.000 гласова. *Беранже* је због „Chansons inédites" (1828) осуђен био на 9 месеци-затвора, у тамници La Force, и 10.000 динара казне. — *Виктор Иго*, славни песник француски, био је активан политичар, и као посланик најодсудније је протестовао противу државног удара који је извршио Наполеон III те је морао чак и бежати из Француске, и био је у прогонству све до пада Наполеонова. — *А. Хумболт* био је демократа, сузбијао је назадњачке идеје на пруском двору, те га је због тога пруска аристократија мрзела. Говорио је да су „*Слобода и напредак нераздвојне идеје чак и у природи*". Хумболт је се заузимао за оних 7 протераних гетингенских универзитетских професора, да се врате натраг, он је био тај који је израдио сиротом песнику *Фрајлиграту* пензију од 300 талира. Он је био прави и искрени бранич свију који пате и који трпе. И у својој дубокој старости он је био представник слободоумних идеја. *Варнхаген* вели у своме дневнику: како је Хумболт краљу веома досадан због његових прекора, хтео би да га се курталише, али не може јер му је потребан. — Песник *Уланд* био је посланик Штутгартски, и припадао је демократској партији. — *Бајрон* је био у политици врло либералан, и као члан Горњег Дома сматрао је се за виговца. — Физичар *Араго* изабран је 1848 године за члана привремене владе. — И *Пушкин* је се бавио политиком, то сведоче многе његове забрањене песме, заједљиви епиграми противу највећих личности у држави, и његово прогнање у село и на

Кавказ. — А зар *Хајнеа* није политика изгнала из отаџбине, те је морао да живи као изгнаник у Паризу, а тако исто и друга му *Бернеа*. — Историк *Карлајл* и друг му *Текерај* били су оба ултра-либерали. Први је изабрат за Лорд-ректора единбуршког универзитета, на супрот конзервативцу Дизраелију. Други је био оснивач ултра-либералног листа „The Constitutional and Publik Ledger“, где је тражена: потпуна слобода штампе, проширење бирачког права, заштита бирача увођењем кутлица, скраћивање парламентарне периоде, једнакост грађанских и религиозних права, за све држављане. — *Булвер* и *Дизраели* чувени књижевници били су политичари првога реда. — *Бекл* је био у политици радикал, и то тако одлучан, да је нападао либерале због њихове млитавости. — *Бетовен* је почео своју „Херојску симфонију у част Бонапарте, којег је обожавао, али кад је овај постао император, онда се други део ове симфоније преобразио у посмртни марш, па је чак променио и назив своје симфоније. — А чувени композиста *Рихард Вагнер* морао је бежати из Немачке због учешћа у мајском устанку, 1849; био је дакле не само активан политичар но и бунтовник! — Славни историк *Леополд Ранке* био је не само добар историк но и добар политичар.[1] Познати историк и државник француски *А. Тјер* био је политичар првога реда, дуго година посланик, биран је и за Председника Републике. — *Вирхов* је био не само славан патолог, но тако исто и одличан политичар, у Парламенту је правио опозицију Бизмарку. — *Карло Фогт* славан зоолог и најодличнији представник природних наука у Немачкој († 1896), био је такође политичар. 1848 г. за време револуције био је изабран од града Гисена (где је био универзитетски професор) са естетичаром *Морицом Каријером* у парламенат, чак је био и командант „грађанске одбране“, и један од петорице „регената царства“, али је најзад морао побећи у Швајцарску, где је био професор у Женеви. — *Бихнер* († 1898) био је члан провинцијалне скупштине. — *Хајнрих Лаубе*, славан драмски писац и књижевник не-

[1]) Види о њему: Allgemeine Zeitung 1887. бр. 205—211, чланак: „L. v. Ranke als Politiker“.

мачки, у једном свом роману величао је пољску револуцију, био је 1834. г. протеран из Саксонске, а у Берлину је био затворен, и 9 месеци држан у истражном затвору. Године 1837 био је осуђен на 7 година затвора, а све због политике. — Песник *Хервег* био је протеран из Пруске, и кад га је Фрајлиграт опоменуо да песник треба да стоји на већој висини, но „auf die Zinnen der Parter“ овај је то одбио овим стиховима:

„Ich hab' gewählt, ich habe mich entschieden
Und meine Lorber flechte die Partei.“

— *Гуцков* је због свог романа „Wally die Zweiflerin“ био је затворен у Манхајму.

У Енглеској и Француској готово сви представници науке и литературе учествују активно у политици. Поред романсијера *Биконсфилда* који је био вођа конзервативне странке, *Гледстон* представник и вођа либерала у Енглеској, био је највећи познавалац и испитивач Омира, а бавио је се поред тога филологијом, историјом и литературом. — Чувени скултор Француски *Давид П. Ж.* биран је за посланика и у скупштини припадао је радикалној демократији, под Наполеоном био је протеран. — Представник модерне Хемије у Француској *Бертло* био је министар спољних послова. — А најодличнији представник географске науке *Рекли* познат је био као одушевљен анархиста. У аустријском парламенту дуго година седео је као посланик познати геолог *Сис* (Suess). — Чувени норвешки приповедач *Бјернстјерне Бјернсон* спада у најрадикалније политичаре своје отаџбине. — *Ђорђе Брандес* такође је активни политичар, и због својих политичких начела трпео је разна гањања. — Природњак руски *Данилевски* такође је политичар и писац је познатог дела: „Русија и Европа“. — Генијални руски сликар *Верешчагин* († 1904) долази међу највеће политичаре, он је својим дивним сликама износио све грозоте рата, и на такав начин протестовао противу ратова. Ордене што је добио од руског цара, и црногорског кнеза, вратио је, јер ордене не носи. А кад су га поставили за професора сликарске академије, и то је одбио, јер вели „слободна вештина не потребује никаква степена“. „У вештини нема никакве почасти до оне која се радом задобија“,

говорио је он.[1] — *Ж. Ланесан* одличан је природњак (аутор „биљне протоплазме“, „париске флоре“, „фанерогама и криптогама“). Био је министар марине и гувернер Индо-Хине. — *Џон Лобок* такође је природњак, а у Енглеском парламенту представник је либерали итд.

Димитрије Ивановић *Менделљев*, познати руски хемичар, био је као политичар врло конзервативан, да је чак био противник увођењу грегоријанског календара. Због сукоба с тадањим министром просвете Д. Толстојем није био Менделљев изабран за члана петроградске Академије, и ако је био члан других европских Академија. Сукоб је постао због једног министровог пројекта о средњим школама, који је Менделљев прегледао, и оштро критиковао, и ето то му Толстој није могао никако опростити, хтео га је помоћу полиције са свим упропастити, али га је спасао велики кнез Константин Николајевић. Једном Менделљева позове управник полиције и покаже му на један дебео свежањ аката: „Видите — рећи ће му — колико је материјала скупљено противу Вас само за две године! Овде имам све, Ваше разговоре, Ваше радње. Сад морам рапорт да напишем“. — Кад је долазио Дон Педро цар Бразилијански у Петроград, посетио је универзитет у пратњи министра Толстоја, али пре тога Толстој је био код Менделљева, па ће му рећи: „У науци сте ви разумесе славан професор, али у политици сте незналица“. Менделљев му не оста дужан: „Ви у политичком погледу нисте ништа — одговори му овај — слепи сте ви, слепи! Предузели сте нпр. да чувате цара, а овамо се атентати нижу један за другим. Зашто радите оно што не разумете? Ја нпр. не бих никад предузео интерпретирање санскрита, јер о томе немам појма“. И зато Менделљев није био изабран за Академичара.

---

[1]) *Ломброзо* вели: „могуће је да су се умни великани рађали у свима временима, и по свима земљама, да то и данас бива, али опстати могу само онде где им *слобода* утире пут живота, где се савлађује мрзост противу новина, јер мрзост увек тежи да их угуши у почетку развитка. С тога су у Сев. Америци *Хвитман*, *Лонгфело*, *Едисон*, свуда слављени; а у Русији *Достојевски* и *Чернишевски* проведоше половину свога века у тамници. У Норвешкој *Нансен*, *Андре* и *Ибзен*, дика су и слава своје отаџбине“. „Дело“. Април 1899 год. стр.: 106—132.)

VI

Навике и обичаји великих људи, врлине и мане њихове.

Овим редовима циљ је изблизе разгледати моменте при којима велики људи раде, њихове навике, обичаје, видети их кад су за писаћим столом, на улици, у друштву; управ, у свима тренутцима, где би се испољавала ма каква њихова карактерна особина. Доста је примера раније наведено, и они ће с овим што ћемо сад споменути дати још јаснију и потпунију слику душе великих људи.

* * *

Анаксагора († 428 пре Христа) је волео децу, и кад је умирао, становници Лампсакума питали су га, која је његова последња жеља. „Дозволите деци — одговорио је — да се на дан моје смрти добро прочасте“.

Сервантес (1546 † 1616) овај најђенијалнији писац шпански не зна се ни где је сарањен, ни које му је место рођења. Живео је у беди и невољи, $6^1/_2$ година био је роб у Алгиру, служио је као прост војник, и борио се за славу Шпаније, а Отаџбина га није ни чим наградила. Савременици су му: *Шекспир* и *Молијер*. Учени савременици мрзели су га и пакостили му сваком приликом, оспоравајући његову ђенијалност, јер нема никакве дипломе. Али им Сервантес није остајао дужан, он се — говорио је — диви њиховом знању и дипломама, али од природе лењ, он не тражи у другим књигама оно што и без њих може са свим лепо да искаже. „Ако се хоће каква било глупост да каже, она се тако исто добро може исказати и шпански, као год грчки и латински“. Као војник био је храбар, и ако слабуњав ипак је бивао на најопаснијем месту лађе, где је био рањен у груди, а лева му рука сломљена. Писао је политичку драму „Живот у Алгиру“, а тако што писати у добу инквизиције није било ни најмање пријатно. Из ропства се вратио у Шпанију кад му је било 36 година. Писао је много, он сам вели, да је написао 30 позоришних комада, за које није ни краставца добио. Био је жењен, и живео је стално у Мадриду а нешто мало у Севиљи. Први део свога „Дон Кихота“ написао је 1605 године, кад му је било 58 година, и што је

најглавније то дело Сервантес није сматрао да му је најбоље.

Шекспир (1564 † 1616) је се одликовао тековином и штедњом. Кад је отишао из Стратсфорда да тражи себи занимања, после дванаест година он је већ био у стању да купи једну од највећих кућа у Стратфорду и годину дана после тога био је трећи по реду ималац жита у целој околини. А после неколико година могао је за земљу да уложи 760 ливара, и да купи десетак од Стратфорда и околине. Шекспир, писац „Ромеа и Јулије“, „Хамлета“, „Краља Лира“, давао је новац под интерес, и услед тога имао је ваздан парница код суда. Годишњи му је приход 500 ливара, био је сопственик позоришта, а сем тога имао је и у Лондону једну кућу.

Милтон (1608 † 1674) је тек у Италији добио идеју за писање „Изгубљеног Раја“, писао га је тек кад је ослепио. Живео је умерено, вино је слабо пио. Радо је се вежбао у телесном вежбању. Устајао је рано и радио до подне. Волео је музику, а најомиљенији био му је Омир којег је на памет знао. Као ђак учио је добро, и био је вредан. Живео је сиротињски, за себе је говорио, да је се родио за један век раније.

Лајбниц (1646 — 1716) је увек радио до после пола ноћи, често је спавао за писаћим столом, па кад се пробуди наново је писао. Радо је пио каву. Умро је читајући.

Лесаф (1668 — 1747) писац оног славног романа „Жил Блаз“ — који је на све европске језике преведен могао је да ради само онда кад је сунце сијало, чим је наступио мрак одмах су га и мисли остављале, јер при светлости лампе био је неспособан и најобичнију ствар да разради, док при сунчевој светлости уобразиља му је износила најлепше слике, дух му је киптео вицевима и сатиром.

Волтер (1694 — 1778) кад је писао своју трагедију „Катилина“ облачио је се — да би се пренео у оно старо доба — у дугачак римски огртач, и поносно је шетао по башти, понављајући гласно стихове из своје трагедије. Кад га је његов баштован видео, није се могао уздржати, а да се гласно не насмеје. Волтера је то тако увредило, да га је с места отпустио, не обзирући се ни мило на плач жене баштованове. Пио је радо врућу кафу, кажу да је пио преко 70 кафа дневно.

Критике су га много једиле. Писао је много, тако, да од њега имамо преко 300 разних радова.

Ж. Ж. Русо (1712 — 1778) писао је врло тешко, а још теже је говорио, јер није био у стању да изговори један мали говор који је недељу дана учио. Патио је од уображења: ма какву описану болест да прочита одмах је мислио да је и он има, тако је између осталог уображавао да има неке полипе у срцу.

Бифон (7/IX 1707 — 16/IX 1788) је писао у везеној хаљини и наруквицама, а кад је по врту шетао увек га је пратио слуга носећи пудер и клешта којима се коврци коса. Пре но што је хтео да пише већ је имао готов план рада у памети.

Велики француски енциклопедиста *Денис Дидеро* (1713 — 1784) кад год је мислио о каквом новом делу увек је био страшно узбуђен, јурио је по соби горе доле, млатарао је рукама по ваздуху, фркао је на нос као нилски коњ, бацао је перику с главе и наново је дизао, а при том је добијао грчевите потресе, услед чега је падао у наслоњачу. На позив руске царице Катарине II — која је се дивила његовој епохалној Енциклопедији — бавио је се као гост царичин у царској палати у Петрограду. Једном му дође дворјанин да преда позив његове покровитељке, и нашав га у великом узбуђењу, уплашен отрчи, и јави царици да је француски научник полудео. Царица одмах пошље лекара, али како се овај изненади и задиви, кад затече Дидера где мирно за столом седи и ради, без икакве душевне поремећености. Дидеро је се одликовао поштењем и часношћу, задивљавао је све својом многостручношћу, писао је о свима питањима философије, економије, о вештини и поезији, романе и драме.

Алфијери (1749 † 1803) био је у младости слабуњав, другови су га због тога у школи дирали, те је зато волео самоћу. Своја путовања провео је ћутећи и плачући. У Венецији је махом плакао; та меланхоличност и туга била је периодична, и долазила је обично у пролеће. У младости је био ексцентричан, у Холандској хтео је да се убије кад му је хирург пустио крв, подерао је завој, само да на тај начин умре, те га једва слуга спречи од тог покушаја. Он сам признаје, да му није било љубави и поезије он би у 30 години или

полудео или се удавио. За њега говоре да га је слуга везивао за сто, кад је хтео да ради.

Гете (1749 † 1832) је вазда био у повољним материјалним приликама. Кад је радио увек је имао пред собом какву пластичну слику, и обично је диктовао, не поправљајући ништа. „Прве јутарње часове — говорио је Гете — посвећујем поезији, а остало време другим светским пословима“. *Захарија Вернер*, који је често био у друштву с Гетеом вели: да је Гете волео да прича и да се шали, и у томе је био неисцрпан. Тако је једном причао о неком халском студенту, који је лармајући, у дугим чизмама, и тандрчући с великом сабљетином дошао у берлинско позориште, публика је гунђала, али је наједанпут ућутала, кад је студент скочио на клупу и викнуо: „Безобразни глупаци, будите мирни!“

Гете је волео добру кујну; кад је био у Јени, хранио је се у гостионици, и због рђаве хране хтео је да иде или у Вајмар или у Дорнбург. У Јени је устајао у 6 часова изјутра, и одмах је пио кафу, затим је секретару диктовао, и пошто је шетао по тераси или башти, дочекивао је госте из Вајмара или Јене. Ручак је трајао до четири часа, и тада су се гости разилазили. У вече би појео једну земичку и попио чашу вина; затим би читао, писма потписивао, и после тога ишао да спава. Кад је спавао, само је дворски вртар могао ући у његову собу непријављен. И његово спавање описује он овако: лежао је на леђима, руке су му биле по јоргану преко груди прекрштене, спавао је вазда слатко и мирно.[1]) Позната су Гетеова заљубљивања, и многим његовим радовима била је повод љубав н. пр. страдања Вертерова постала су из љубави спрам *Лоте Буф*. Он је се чак и као старац заљубљивао, тако кад му је било 50 година заљубио је се у *Вилхелмину Херцлиб* којој је тек било 18 година, и певао јој је сонете. У 60 години заљубио је се у *Маријану Вилемерову*, и њој је спевао „Зулејку“. А кад му је било 70 година заљубио се у *Улрику Левецов* († 1899 у 96 години). Гете је познавао њену бабу, мајку и дочекао је да се заљуби у унуку. Њој је писао Маријенбадске елегије, за

[1]) *Karl Neuman-Strela:* „Jena. Erinerungen an die klassizche Zeit“. У Вестермановом часопису за 1884. год. Вд 56 стр. 36—39.

које *Екерман* прича, да их је обашка и врло брижљиво чувао. А лепа Улрика волела га је као деду и поклонила му, на превелику тугу његову, упрте (хозентрегере). У ову старачку љубав долази и некад чувена свирачица на клавиру г-ђица *Шимановска*, млада, лепа Пољкиња, коју је такође у Маријенбаду познао, и њој је спевао трећу песму „трилогија страсти“, и тада је Гетеу било 74 године, а његов пријатељ *Целтер* из Берлина заједљиво му пише како га је посетила Шимановска: „Она је лудо у тебе заљубљена, и дала ти је стотину пољубаца на моја уста“.

Гете је пишући своја дела гледао своје јунаке оваплоћене, и указивао им је саучешће; тако, кад је код Шилера читао једну сцену под крушком између Хермана и његове мајке, гушио је се у сузама, и бришући сузе говорио је: тако се човек пече на својој рођеној ватри.[1])

Гете сам за себе вели, да је навикнут на друштва, мислио је забављајући се и тражећи у мислима друштво не обзирући се при том на положај, пол и године, и тада би у мислима зовнуо к себи личности обично оне које су далеко и које ретко виђа, молио би их да седну, ходао би горе доле, стао би поред њих и разговарао се о предмету, баш као да су та замишљена лица пред њим.

Код *Шилера* (1759—1802) морамо одмах истаћи његово расположење према трулим јабукама, чији га је мирис налик на мошус одушевљавао. Ево како *Гете* о томе прича: једног дана отишао је Шилеровој кући па га причека, и седне за његов писаћи сто, одакле му долажаше неки врло јак мирис, који га је хтео угушити; кад је отворио фијоку, а у њој беше пуно трулих јабука, чији је мирис био тако силан, да је Гете морао отворити прозор да мало одахне. Жена Шилерова објаснила му је да без тога мириса Шилер не би могао радити.

Кад је Шилер још у Манхајму био, дружио је се с неким глумцем Милером, и често је било пола ноћи када се враћао из веселог пријатељског друштва. Тада је обично Шилер седао да пише „Kabale und

[1]) Такав је случај био и с *Клајстом* који је био врло тужан због несретне судбе његове јунакиње Пентесилеје, и кад је довршио комад, казао је плачући свом пријатељу: она је мртва.

Liebe“, и писао је све дотле док се од умора није завалио у наслоњачу, падајући у занос. И Милер, који га је често јутром посећивао, пребацивао му је корећи га због напорног ноћног рада, јер је то шкодљиво здрављу, а најзад и мисли му излапе. „То је истина, — био је одговор Шилеров — али знаш кад ми ништа не падне на памет, ја тада цртам коње“. И збиља, у Шилеровим рукописима има места где су нацртани читави чопори малих коња и других слика. Забава Шилерова била је кугланье, играо је маниле, и живео штедљиво. Кад је писао трагедију „Марију Стуарт“ сви у његовој породици морали су ићи у црно одевени, а „Валенштајна“ је писао гледајући војничке смотре и вежбања, жена му је у кући морала певати само убојне песме. Док је био млађи, био је болешљив, имао је јаке грознице, падао је често у несвест, патио је од грчева, и неко време био је меланхоличан.

Лесинг (1729—1781) је био страстан карташ, играо је „фарао“, и при картању је се зносио, чак и онда кад је добијао. Кад му је један пријатељ приметио како то шкоди његову здрављу, одговорио је: „Баш напротив, не бих ни почињао кад не бих овако страсно играо, јер имам разлога што овако страсно играм, тим картањем покренем моју машину кад застане и ослободим се страве, кад ме кад кад обузме“.

За *Клопштока* (1724—1803) веле да је он увек носио под табанима неку врсту хамбуршког „пфластера“ јер му је дејство његово било пријатно, и узбуђивало његове нерве. А кад је радио, уз њега је био самовар с чајем, у коме је било размућено жуманце и то је с времена на време пио. Подстрек за писање своје епопеје „Месијада“ дали су по његовом признању *Омир* и *Виргил*. Бавећи се планом за писање тога спева, он је — вели — у сну видео прабабу Еву. Учећи у Лајпцигу и студирајући Лајбницову „Теодоцеу“ 14 дана није изашао из свога стана.

И ако је Клопшток био песник чисто религиозне епопеје, која га је и прославила, ипак је младост проводио весело и бурно, да је се као 70 годишњи старац сећао, кад је с друштвом седео у кафанској башти, и кад су, споразумно с гостионичарем, све руже убрали,

и њима посули под и сто, тако, да се чаше нису из ружа виделе, већ је само боца вирила, и тако лумпујући дочекао је зору, а кад је свануло са запаљеним свећама враћали су се кући. Један његов домаћин овако га описује: често је у зору долазио кући, а устајао је доцне. Пио је много, најрасположенији био је у друштву женскиња, вели, да са задовољством изучава њихов карактер. Радио је споро, за две године није више од два певања спевао, поетски часови били су обично после вечере, и великог друштва. Јутром није могао радити. Пушио је, носио се аљкаво, и кад је куд полазио на пут, никоме није хтео казати „Збогом“.

Виланд (1733—1813), је при писању певушио, није пушио, нити је волео друштва.

Хелдерлин (1770—1843) је писао песме плачући, и пио је много црну кафу. — *Жан Пол* (1763—1825) волео је мирис, и на његовом писаћем столу било је увек свежег цвећа. — *Ленау* је волео јаке цигаре и добро вино. Био је хипохондричан, често је се заљубљивао и ступао у интимне односе, што је све реметило његов душевни мир. Заносио је се самоубиством, доцније је полудео, у лудилу је говорио: „Нисам делирични већ лирични песник“, једном је хтео да скочи кроз прозор вичући: хоћу слободу.

Бајрон (1788—1824) је живео врло неумерено, са женом се раздвоио, с којом је имао кћер Аду, а с једном рођаком песника *Шелеја* г-ђом Крејмон имао је ванбрачну кћер Алегру. Као одличан пливач препливао је Бесфор за сат и 10 минута.

У Млецима је за опкладу препливао од Лидо кроз Велики Канал до лагуне Фузина; у пливању је провео 4 сата и 20 минута, те су га рибари мљетачки прозвали „Риба Инглез“. Био је такође одличан стрелац и јахач. У Пизи је имао обичај да са Шелејем гађа из пиштоља у талир. Читао је и писао ноћу до пред зору, и за то време пио је воду зачињену румом, у зору би заспао, и спавао би до два часа по подне. У Венецији где су коњи врло ретки он их је ту држао; пси, курјаци, мајмуни и медведи становали су с њиме по кући[1]). Због своје шантаве ноге није волео играње,

[1]) Lord Byron, Eine Biographie von Dr *Felix Eberty*, I—II. Leipzig 1862.

имао је обичај да чупка џепну мараму. У 8 г. заљубио је се у *Марију Дуф*, која је била старија од њега, а љубав према *Маргарети Перкер*, нагнала га је — по његовом причању да се ода на поезију; с песмама није смео одмах излазити на јавност, прве је песме штампао и уништио. Пијући с друштвом, пио је из мртвачке лубање оточене изнутра сребром. Петком није никакав посао предузимао. Да се не би угојио јео је кромпир, и пио соду.

„Да човек буде песник — говорио је — треба да је заљубљен, или сиромах“; кад је писао „Hours of Idleness“ на доколици), тада је био и једно и друго.

Безбожни песник енглески *Шелеј* (1712—1822) као ђак у школи био је врло вредан и даровит, али је због непажње много трпео од претеране строгости учитељске; с универзитета био је искључен због једне брошурице, у којој је претресао „нужност атеизма“. Оженио се у 19 год. девојком од 16 година и која је из школе побегла, али се нису могли слагати, и она обогаћена с двоје деце, оде своме оцу, и у очајању удави се у 21 години, а он се загледа у кћер философа Годвена, коју је упознао на гробу њене матере, и она га занесе не само лепотом, но још више њеним разумевањем и схватањем о узвишеном и леном. Брак с г-ђцом Годвеновом био је сретан и за углед, а и она старала се да у свему угоди своме мужу. Кад је писао жвакао је хлеб, а писао је радо лежећи у барци.

Шелејева највећа страст била је вожња на барци, и тада је изобиловао идејама, тако возећи се написао је велики део песама. А као прави спортиста веслач није знао пливати, ма да је у руковању с једрилима, веслима и крмом био као и најбољи морнар, хладнокрван и присебан. Удавио се путујући између Ливорна и Специје. Како је желео да се сахрани на протестантском гробљу у Риму, то су га прво спалили, па му тек пепео сахранили. При спаљивању — које је било у Ливорну — стајао је Лорд Бајрон гледајући како сагорева тело његовог доброг пријатеља, с којим је до јуче шалио се и ћеретао.

Г-ђа *Стаел* (1766—1817) имала је обичај, кад говори, да окреће међу прстима зелену гранчицу, и због тога је у свима њеним собама лети и зими, било свежег

цвећа па чим су јој какву посету јавили, одмах је узимала гранчицу, а како је била говорљива, то јој једна гранчица није била довољна, и тада је одмах узимала другу, а кад ни тога није било, тада је била довољна и хартија. Употребљавала је опијум, те је ваљда због тога и уображавала да ће се у гробу смрзнути, те је желела да је сахране с огрнутом бундом. Умрла је у делиријуму.

Ламартин (1790—1869) је био велики песник, али тако исто и велики трошаџија, задуживао је се преко сваке мере, те је био презадужен, и био је принуђен да апелује на народ, те да га писанијом одужи. Једна велика обожавателька његове поезије г-ђа *Олимпија Одуар* описује познанство с Ламартином у оно време кад је та писанија била:

У предсобљу је стајала листа и секретар је подносио свакоме који је ушао. У то време, кад је г-ђа Одуар чекала да види Ламартина, уђе једна сирота стара жена да и она што приложи, и баш у том тренутку момак је пажљиво отварао врата од собе Ламартинове и питао којег ће коња упрегнути. Она стара жена која је то слушала запита:

„Зар има г. Ламартин коње?“

„Два, госпођо.“

Жена, која је држала перо и хтела да упише извесну суму, остави перо.

„Нећете да упишете госпођо?“ упита секретар.

„Нећу, господине, јер нисам вољна да новац, уштеду мога рада, дајем човеку, који се у екипажи воза“.

Може се замислити како је било обожавательци Ламартиновој коју су баш у том тренутку пустили да изађе преда њ. Он је седео у богато и укусно намештеном салону, његово мршаво лице и витак стас правили су га благородним, но држање му је било неприродно. Али што је њу највише отуђило и изненадило то су биле — шта мислите? његове велике ноге, и гледајући њих она је била разочарана, а још се више разочара, кад је се почео жалити на поремећено финансијско стање. При растанку пољуби је у чело с речима: „Ви ћете једног дана причати својој деци да Вас је Ламартин пољубио“.

Живећи расконно, он је морао да пише за новац, писање му је било трговина, своје радове износио је на добош: ко да̂ више, баш као и трговац који продаје своје крпе. Једног истог дана писао је уводни чланак, новелу, мемоаре и историју. Био је песник и — трговац.

Сен-Симон (1760—1825) учитељ славнога Конта, био је приличног материјалног стања (имао је преко 140.000 динара), али је све то страћио да би само што више знања прибавио. „Добра кујна — вели он — изврсна вина, предусретљивост спрам професора, којима је моја каса увек била на расположењу, створили су ми све могуће олакшице.“ А бивао је често у тако рђавим приликама, да је помишљао на самоубиство. Неко време био је преписач у заводу за зајмове са 1000 дин. годишње плате а 9 сати рада, после је живео од милостиње свога слуге Дијера, и кад је овај умр̏о био је у највећој невољи. Ево шта он сам пише о себи 1812 године: „Четрнаест дана како једем само хлеба и пијем само воде, радим у хладној соби; хаљине сам продао да бих само своје радове могао штампати. Страсна љубав к науци, тежња да нађем начина како ће се мирним путем решити криза, у којој се европско друштво находи, довели су ме до ове невоље. Ја смем дакле, а да не поцрвеним, своју оскудицу да признам, молећи за потребну потпору, да би се само продужило моје дело.

Конт (1798—1857) оснивач позитивизма држао је предавања о позитивној философији, и то прво у своме стану. Кад је говорио, пред њим је увек стајала чаша са заслађереном водом, а говорио је по три и више часова. Његов ученик славни *Литре* најбоље нам је представио Конта при раду. „Конт је — вели — имао ванредно памћење, и прво је проучио материјал не прибележавајући ништа, па је од главних мисли ишао споредним, а од ових појединостима. После ове — тако рећи — душевне обраде материјала, сео је да ради, и кад је једном почео радити, није га прекидао, а чим је написао неколико табака, одмах је предавао у штампу, не прегледајући више и не поправљајући, то је све ишло врло брзо. Кад је своје најславније дело хтео да пише, дуго пре тога није ништа ни читао ни писао, није ни говорио, а удубљен у мисли по целу ноћ није спавао,

и за то је време пио само кафу, — што га је најзад довело до лудила.[1])

Љермонтов (1814—1841) је у 10 години већ био заљубљен у девојчицу од 9 година. О томе је лепо говорио сам Љермонтов, и дао је израза и у својој песми „Первая любовь“ 1830 г. па чак и доцније пред смрт 1840 г. у песми „Первое Января“, где вели како мисли о њој, плаче, и љуби је, љуби створ своје маште итд. Љермонтов је био слабог састава, у школи се одлично учио. У 14 г. написао је песму „Черкези“ подражавајући Пушкину, и од тог доба почиње његов песнички рад. Док је млађи био није могао да разликује телетину од свињетене, дивљач итд. Његово расположење преко дана било је двојако: бавио је се озбиљним стварима и читањем; па онда и таквим шалама, какве доликују само ђачићу од 15 година, нпр. кад су за време ручка доносили какво јело које је он волео, бацио би се на чинију с виком и смехом, повадио би најбољу парчад, и често би остале остављао без јела. Имао је обичај да у гостионици где је ручавао неприметно напрсне тањир, и то тако, да се једва види пукотина, али кад такви тањири дођу у врућу воду да се перу, они онда прскају сасвим, што је млађе до очајања доводило. Разуме се да је за то знао газда, и песник му је све то надокнађавао.

Ђенијални руски песник *Пушкин* (1799—1837) био је преко мере раскошан. Једном се возио на чамцу, време је било тихо, вода прозрачна као огледало, да се видело дно, и он је тада бацао златнике посматрајући како падају на дно. Интересантна је сцена између Милорадовића (пореклом Србина) који је тада био петроградски генерал-губернатор. Пушкин је у то време писао политичке памфлете и епиграме. Кад је дошао к Милорадовићу овај заповеди полицајцу да оде у Пушкинов стан и донесе све његове артије. Пушкин слушајући то обрати се Милорадовићу: „Грофе, то је све узалуд, нећете тамо наћи ничега, боље ће бити да ми дате перо, и да вам све изнова напишем.“ Милорадовић је био тронут том искреношћу, и пружи му руку. И

[1]) H. Gruber S. J: A. Comte der Begründer des Positivismus. Seine Leben und seine Lehre 1889.

збиља Пушкин исписа све те своје бунтовне песмице, и предаде Милорадовићу. Тужбе противу Пушкина гомилале су се, и ишле чак до цара, да га је овај хтео послати у Сибир.

Кавказ је на њега као и на Љермонтова силно утицао, и ноћу — вели он — најволео је да слуша по неколико часова шум валова морских. Лумповао је, картао се, живео је уопште распуштеним животом. Читао је врло много, и често је правио изводе из књиге. Волео је да пешачи. Био је празноверан. Кад је једном за време побуне Декабриста, пошао да иде са села, где је био под присмотром, у Петроград, вратио се с пута, само због тога, што је при излазу из села срео попа, и што му је после у пољу зец три пут прешао пут.

Балзак (1799—1850) био је у школи лењ и расејан. Покушао је да ради код адвоката, али без успеха, и тада се одао на литературу. Родитељи му дадоше рок од годину дана, да и с тим проба. Прво што је написао била је драма „Кромвел,“ а за пет година написао је око 40 романа, продајући их као сваки еспап, доцније стидео се тога. Кад је видео да и од тога нема вајде отвори књижару, приређујући јевтина издања Лафонтена и Молијера, али с тим је насео, јер је стекао само дугове, и у 29 години морао је почети изнова, гоњен од својих кредитора. Обично је устајао у пола ноћи, и пошто је попио кафу, радио је без прекида 12 часова, тада је се обично закључавао, недељама није читао новине, непрестано радећи. Радио је споро и тешко, мучећи се да нађе згодан израз, држао је по десет коректура, он је управо на коректурама и радио. Како је био дужан и презадужен, то је се кредитора толико бојао, да их је чак и привиђао. Кад га је 1848 г. један пријатељ посетио у елегантној кући, Балзак му је рекао: „Ништа од свега овога није моје, то је добрих познаника код којих ја станујем, и ја сам њихов вратар.“ При писању био је толико занет да је јунаке својих дела сматрао као стварне. Оженио се једном Рускињом у Русији, и после три месеца умро је.

Жорж Сано (1804—1876) мењала је љубазнике као и хаљине. Није била лепотица, али у моменту страсти и инспирација била је лепа. У браку није била срећна, и с тога се развела. Као дете није марила за лутке,

а прва књига коју је прочитала била је „Илијада.“ Пре но што је почела да пише радила је мале слике по дуваньарама. Није никоме правила посете, волела је да се облачи у мушко одело. У љубави није била постојана и сретна, за то је себе називала „апостолом бола.“ Поред све своје књижевне славе није била задовољна, говорећи: „Од лорбера се праве венци, али и — отров.“ Волела је да пије црну кафу. Писала је искључиво ноћу, а дању је радила ручне радове и домаће послове.

Енглески песник *Самуило Колрају* (1772—1834) имао је као и Бетовен навику да за време говора држи за дугме од капута онога с киме говори, и тада је у разговору увек жмурио; то је чинио и у ходању, зато су га звали „дугметодржатељ“ (the great buttonholder). Његов пријатељ *Чарлс Лемб*[1]) — који је такође био песник — сретне га једном код цркве Св. Павла у Лондону, месту мирну и без галаме. Колрају га с места ухвати за дугме од капута, зажмури и почне говорити о естетици. Лемб га је доста и стрпељиво слушао, али кад је он прешао на другу тему, о којој се могло дуго говорити, овоме се то досади, те полако извади из џепа ножић, пажљиво одсече дугме од капута и оде. После три сата врати се Лемб истим путем, и на велико изненађење нађе свога пријатеља на истом месту где жмури држећи дугме у руци и говори, као да стоји пред слушаоцима.

За време другог царства у француској, играо је знатну литерарну улогу *Шарл Етијен*. Он није могао радити при сунчевој светлости, његов је дух тада био тром, али кад затвори прозоре, кад око њега влада тишина, онда су му мисли — тако рећи — кипте̂ле, и он је после тога палио свећу, легао у кревет, и спевавао своје дивне „искрице,“ које је публика одушевљено поздрављала.

Налик на Етијена био је *Мезерај* који је због свог дела „Histoire de France“ добио титулу историјографа француског. И он је могао радити само кад се запали свећа, с тога је на његовим прозорима била навучена завеса и дању и ноћу. Кад је своје госте испраћао,

---

[1]) Овај енглески хуморнста у наступу лудила убио је своју мајку.

увек је то чинио са запаљеном свећом у руци, ма да је на пољу сунце грејало.

И *Хајне* (1797—1856) је волео тишину, јер је био главобољан, чак му је и куцање сата сметало, а све што је писао подвргавао је пажљиво коректури.

Тома Х. Бекл родио се 24 новембра 1821 год. у Ли'у, грофовији Кент код Лондона, а умрО је 29 маја 1864. У младости најрадије је читао „Хиљаду и једну ноћ,“ „Дон Кихота,“ Бењаново „Поклониково Путовање,“ и Шекспирова дела. У Школи је учио слушајући, нарочито је пажљиво слушао геометријска и алгебарска објашњења учитељева. Из математике је добио прву награду. Кад га је отац, задовољан тиме, упитао шта жели, он је одговорио: „Извади ме из школе.“ Било му је 14 година, кад је изашао из школе, са знањем врло малим, и кад је после пошао наново у школу био је први, и ако је изгледало да не учи своје задаће. Отац му је био трговац, умрО је кад је Беклу било 18 година, и он је одмах после смрти очеве путовао с мајком и сестром по Немачкој, Швајцарској и Италији. У 19 г. Бекло је скројио план за своју „Историју цивилизације,“ и на њој радио по 9—10 часова дневно. Куд год је путовао, изучавао је литературу и језик тих земаља, узимајући учитеље ради правилнијег изговарања. Из Италије отишао је у Париз где је прилежно играо шаха с најславнијим шахистима. Био је одличан шахиста. За музику није марио, једанпут је само са задовољством слушао Листа на клавиру. Мелодије није умео да разликује једну од друге.

После путовања по Европи Бекл је постао од конзервативца радикал, док је био чак и противу либерала. Од године 1842 почео је да учи руски и шпански. У Минхену је учио јеврејски. Књиге које му требају тражио је читајући каталоге. Студирао је радо и ноћу. Берка (Burke) је читао ради стила, а тако исто и Милтона, а ради већег избора речи читао је Џонсонов енглески речник. У вече је обично играо виста.

Хтео је да буде адвокат, али је због слабог здравља, од тога одустао. Имао је огромну библиотеку, преко 22000 свезака. Књиге је по употреби продавао, и ипак му је после смрти остало 11.000 комада. На свом великом делу „Историја Цивилизације,“ радио је 14 го-

дина. До 1850 г. изучио је био 18 језика (немачки, француски, талијански, шпански, португалски, холандски, дански, руски, шведски, фламански, валонски, исландски, фриски, маварски, англосаксонски, латински, грчки, и јеврејски. Првих шест знао је врло добро, а остале је читао и разумевао).

Највеће уживање било му је читање. „Две су ствари — говорио је он — за чију набавку никад не штедим, а то су књиге и цигаре.“ И заиста за књиге је издавао годишње преко 7.000 динара, а пушачија био је страстан, у кућу, где се није пушило, није хтео ићи. Давао је доста и на хумане циљи, а то је могао, јер је његов годишњи приход био 72.000 динара. У рачунима је био тачан, новац је давао на сигурна места, а кад је куповао увек је тражио рабат. За ручак је сам куповао на касапници, мало је јео, али је био пробирач у јелу. Осуђивао је оне који се задужују, примају милостиње и помоћи. „Часније је камење разбијати — говорио је — но примати милостињу.“ За новац није хтео да ради, и ако су му за једну страну плаћали по 120 динара. Међутим био је штедљив, зато, што се није хтео женити, док немадне бар 100.000 динара прихода. Школу је мало ценио, али је зато много полагао на домаће васпитање и образовање. „Синове бих — вели — учио мачевању, пливању и морали би путовати.“ Путовање је сматрао за најбоље образовање. У 17 год. био је заљубљен, а кад му се девојка испросила, њеног заручника позвао је на двобој. Кад је писао своју „Историју“ слушао је ботанику, и ревносно је ботанизирао. Дневно је радио 7—8 часова, ноћу није радио. Кад је хтео да се одмори играо је шаха. Његова „Историја“ кад је изашла, направила је сензацију, а штампа га је међутим нападала. Прво издање у 1400 комада било је одмах разграбљено, друго је штампано у 2000 комада. Док су га учени кругови нападали, новине, које су ближе народу, хвалиле су га и то га је веома веселило.

Рад му је био овако подељен: изјутра је изучавао природне науке; пре подне језике, после подне историју и права, а вечером лепу књижевност.

У предавању, које је држао 19 марта 1858, доказивао је да су сви честити и ваљани људи имали матере честите и ваљане, и да зато не треба женско обра-

зовање забатељивати. Волео је малу децу, и с њима се играо и забављао. Шетајући смишљао је план за обраду свога дела. Лекарски је позив највише ценио, јер—вели—ништа није пријатније но ублажавати болове другоме.

Стаса је био високог и витког и мало погнутог, нос је имао мало савијен, чело широко. На одело није ништа пазио. Џона Стуарта Миља сматрао је за већег од себе. Волео је младе људе, јер да њих није нове истине не би се никад распрострле. Кад је *Херве* открио крвоток ни један од лекара који су то учење прихватили није био старији од 40 година. „Млади људи — вели Бекло — једино су читаоци који нешто вреде, јер до њих стоји каква ће бити будућност.“ У бележник је записивао лепе анегдоте које чује или прочита.

Ф. Ласал (11 априла 1825 † 31 августа 1864). Био је у школи врло рђав ђак, тако исто и владање му је било рђаво. Из школе ишао је у шетњу и у Бреславске колачарнице, вечито је играо билијара или карата. Али је из раније показивао карактерност, вољу и енергију.

Дарвин (12|II 1809—15|IV 1882). Искреност и скромност биле су главне особине његова карактера. Још у детињству развила се у њему љубав ка јестаственици. У основној школи — он сам вели — био је врло рђав дечко, и све што је научио и што зна било је самоучки. На памет није могао учити никако. Као ђак на универзитету у Единбургу и Кембрицу није ништа учио; једино што је прикупљао инсекте. У Кембрицу је не само ловио, но играо карте и бекријао. У младости је волео музику, и ако није био музикалан, јер ни једну арију није могао упамтити. У политици био је либерал или радикал. У разговору је био ћутљив, *Бекл* се у једном друштву изразио: да су дела г. Дарвина боља од његова разговора. Устајао је у 6 часова изјутра и већ у 7½ часова почињао је да ради до 9½; затим је читао писма, радујући се кад их је мало, а после је шетао не обзирући се на време какво је. Враћајући се из шетње ручавао је, и тада је на трпези вазда било цвећа. После ручка читао је новине, затим је одговарао на писма, и у томе је био врло тачан. Кад доврши кореспонденцију, одлазио је у другу собу, пушио и слушао читање каквог романа. Пушио је само за време одмора, а кад је радио шмркао је бурмут. После

подне од $4^1/_2$—$5^1/_2$ опет је радио; тада је устајао од рада, седео с укућанима, те су му ови штогод читали; а у $7^1/_2$ је вечеравао. Вечером је играо са женом „трик-трак“; после игре ишао је у свој кабинет и читао неко време научна дела; затим се враћао у салон и слушао музику, жена му је добро свирала у клавир. У 11 часова је ишао да спава, али је ретко коју ноћ провео на миру, јер је патио од несанице, те је по читаве сате проводио у постељи, размишљајући о каквом било питању. У полемику се није никад упуштао, нити је ишао у велика друштва, а волео је чак и лети да седи поред камина у коме ватра гори. Био је веома скроман.

Достојевски (1822—1881). За овог чувеног романсијера, који је био на робији у Сибиру, зна се да је био миран и неприступачан другима, готово нем; док је био на робији никад се није насмејао, говорио је само кад мора, гледајући увек преда се. Шетао се сам, није хтео ништа да чита, патио је од падавице; тај је наступ добио кад је био у Сибиру, у тренутку кад је једном свом другу доказивао да има Бога, и тада „као да небо на ме сиђе и прогута ме“.

Први његов роман био је „Бедни Људи“. Почео га је писати док је још био у инжињерској школи кад му је било 23 године. По причању *Соње Ковалевске* (у њеним „Успоменама из детињства“) Достојевски се покајао кад је свој рукопис послао у штампу, тад му изађоше све махне пред очи, и цело дело изгледаше му без вредности, ишао је тако далеко да га се чак и стидео. Душевно је био тако погружен да је из очајања почео живети разуздано. „Целу ноћ — причао је Достојевски — лутао сам од једног места до другог, без радости и уживања, пун огорчења и туге; а јасна петроградска ноћ била је видна као дан. Такве ноћи не могу никако да подносим, оне ми нерве узбуђују. Тако ми је било и те ноћи. Спавати нисам могао већ сам седео туробан и клонуо крај отворених прозора. Наједанпут одјекну звоно на уласку. Ко ће сад к мени у ово доба? Отворим врата, а унутра јурнуше *Некрасов* и *Григоровић*, и почеше — не говорећи ни речи — да ме грле и притискују на груди као махнити. Не знађах шта је било, и чућах се, напослетку разабрах, да су

синоћ почели да читају мој рукопис тек да виде, — „десет страна, видећемо шта има унутра“ — али после првих десет страна дођоше других десет, и тако иђаше све даље док најзад не би прочитан цео рукопис. Кад су дошли на оно место где стари отац Петровскога трчи по сандук своме сину, Некрасов је — причаше ми Григоровић — ударајући песницом о рукопис узвикнуо: „ђаволски човек“. И одмах решише да дођу к мени: „Ако је у кревету и спава, пробудићемо га — то му неће помоћи — вредиће више но спавање целога света“. Али ма колико да су симпатије Некрасова и Григоровића биле драге Достојевском ипак је он више полагао на оцену Белинског, али и овај је био одушевљен његовим романом ма да је у почетку хладно дочекао кад му је Некрасов дао рукопис са речима: „Ево смо добили новог Гогоља“. Бељински је на то приметио: „Код вас Гогољи ничу као печурке“, и због тога се једва решио да роман прочита; али кад је прочитао одмах је позвао к себи младога писца. „С узбуђеним срцем — прича Достојевски — ишао сам тамо; и он ме је дочекао достојанствено и уздржљиво. Гледао ме је дуго и ћутећи, као да ме испитује, па ће рећи; „Знате ли ви управ шта сте написали?“ Питање је звонило тако строго да сам у првом тренутку био са свим уплашен, и не знађах како те речи да схватим. Али после тога увода, следовала је тако величанствена тирада, да сам био веома збуњен, мислећи: да ли сам одиста тако што ванредно урадио?“

Виктор Сарду[1] (1831 † 1908) био је омален (1·64 m). Устао је у 6 часова изјутра и радио до подне; чим уђе у собу затвори се и не пушта никога к себи, сем берберина који га сваки дан брије. У 12 часова доручкује са женом и децом, после доручка се мало шета, попуши једну цигару, и прочита новине. У 3 часа прима глумце, глумице, интенданте и директоре, једне за другима, и то на врло кратко време. Ови долазе из свију крајева а нарочито из Лондона и Њујорка. После тога пише

[1] У „Делу“ за 1898. год. књ. 19 и 30. налазе: »Психичке студије о драматским писцима« написали *А. Binet* и *J. Passy* превео *М. Арер*. Одатле су узете кратке белешке о *Сардуу*, *А. Дими* млађем, *Додеу*, *Е. Пајерону*, *Х. Мејаку*, *Е. Гонкуру*, *Ф. Копеу*.

писма, око $6^1/_2$ часова руча, попуши још једну цигару, и онда у 10 часова леже. У 16 г. написао је трагедију „Othon“. Почео је да учи медецину, али се после одао позоришту, живећи врло бедно. Први комад, који му је био представљан, ђаци су извиждали. При раду он осећа заједно с личностима које ради. „На мојој артији — вели — нашли би се трагови суза.“ У његовим делима он непрестано поправља и додаје, и махом скраћује првобитни нацрт. Пишући комад Сарду потпуно израђује сцен т. ј. он их види. Он не изговара ни најмању речцу, ма колико се она чинила безначајна, а да је не игра. Он одређује тон тоалете према декорацијама и намештају, даје кројачу нацрт костима. Позоришни комад обично изради за 6 месеца. Сваку мисао записује, тако исто прикупља податке, реченице и све то чува. Прво прави нацрте и меће их у засебне завежљаје који сви садрже идеје нових радова.

А. Дима Отац (1803—1870) кад је писао код њега је владао највећи неред, по патосу је била разбацана артија и књиге, око њега су биле мачке, пси, голубови, кокоши и друге тице, које је за време рада хранио и миловао, за леђима су му стајали слагачи и штампари, с којима се у исто време разговарао. „Радио је од свануће — вели за њега његов син — до мрклог мрака и тада би пред вече ручао. Доручак у подне био му је споредан. Кад је сам доручковао, што је ређе бивало, донео би му се један мали сто у његову собу за рад, и он би слатко појео све што му се донесе. За тим би столицу изнова примакао свом писаћем столу, и изнова би се лаћао пера. Пио је само воду или вино са селтерском водом; ликере нити је пио нити волео, а преко дана лимунада му је била једино пиће. По каткад радио је и вечером, али не доцкан у ноћ. Спавао је изврсно. По више месеца могао је радити, и једва да осети умор. За тим би ишао у лов или би предузео какво путовање, и тада непрестано спавао, не мислећи ни на шта. Кад би дошао у какво занимљиво место, прегледао би све знаменитости, прибележавајући. Та промена била му као неки одмор. Гледао сам га више година где после таквог непрекидног рада по два три дана лежи у јакој грозници, и тада се сам лечио: на сто би му се метнула велика чаша лимунаде, за тим

би легао и почео да хрче, овда онда потрудио би се да узме по који гутљај лимунаде, и опет заспао, после 48 или 72 сâта, наступ би минуо, он би устао, окупао се, и опет почео да ради. Увек је био доброг здравља. Код куће се није одмарао. Спавао је много. Дању је спавао четврт сâта. Рукопис му је најлепши на свету. Вазда је био добре воље. Радио је свуда па и на путу. Патио је од желудца, и кад би га ноћу болови пробудили читао би, или ако су болови јаки, шетао би.“

А. Дима Син (1824—1895). Висок 1.75 а 84 к. тежак. Радо је куповао слике, прикупљао рукописе Молијера, Ла Фонтена и других. Дима је одмах с јутра одлазио за свој сто да пише, у 8 сахата његов пријатељ Араго долажаше да га зове на партију билијара, он напусти рад и оде да одигра неколико карамбола, после опет се врати да продужи свој рад на истом месту где је стао. Писао је врло брзо. Monsieur Alphonse био је написан за 17 дана, Visite de Noces за 8 дана, Princesse Georges за три недеље, Étrangère за месец дана. Demi-Mond је радио 11 месеца, радећи дневно 7—8 часова. Два месеца требало је да напише други чин, док је други чин госпође с камелијама написао од подне до 4 сâта. Рукопис му је чист и јасан. Сам за себе Дима вели ово: „Пошто ја немам никакве маште, то је код мене све посматрање, размишљање и закључци. Ја се одмарам по неколико месеца, и размишљам о предмету, не узимајући перо у руку, на посао се не крећем, док све не пронађем. Увек устајем рано, и радим до подне, особито у пољу. Кад радим, не марим за јело, и волим да спавам, рад је за мене велики напор, и с тога морам да га за дуже време прекидам. Умерен сам као и мој отац, не пијем вина нити кафе ни ликера, не пушим, ма да сам пређе много пушио.“

А. Доде (1840—1894) имао је обичај да своје мисли и осећаје прибележава одмах у оном тренутку. Био је страстан за телесна вежбања. Често је био у опасности да разбије главу. Изостајаше од школе, провођаше време на води, у метежу пристанишног живота, веслаше по киши с лулом у зубима и стаклом абсинта или ракије у џепу; измакао је испод сто опасности, испод точкова пароброда, судара теретне лађе, таласа који га бацаху на стубове моста или испод лапаца, давио се,

извлачили га, био је разбијена чела, тукли га лађари који су били огорчени гледајући невештог неваљалца, који бејаше и одвећ слаб да држи весло. Доде тврди да у њему има две личности, једна која осећа, а друга која посматра оног првог и о њему суди. По неколико месеци ништа не ради, затим у тренутку као изненада, незнајући зашто ни како, почиње криза израде. Изгледа као да какав сувишак животне топлоте јурне у мозак, осећа се сав обузет предметом, и тад почиње писати. И сад га више ништа не задржава, мастионица се испразни, писаљка се преломи, све то ништа не чини, он и даље пише. Пред вече наступа надраженост, напрежући очи пише у сумраку, откида од времена за спавање, и кад треба јести. Ако треба путовати нпр. преко лета у поље, не може се решити да прекине посао, и спреман за пут пише још стојећи на једном крају пртљага. Спавао је врло мало, не више од 4 са̂та, изјутра рано, не испаван и још не прибран, седио би по два часа преписујући што је синоћ радио. Преко дана једва је жртвовао нешто времена да једе, кафа му се доносила на сто за рад. Код већине његових дела основа је истинита.

Едуард Пајерон (1834—1899) пробавља дуже времена у стварању каквог комада, и најзад као изненада шетајући по својој соби или на улици, заустави се, нашао је нешто и *види комад*. Није довољно видети га, треба га волети, одушевити се њиме, и ту наступа борба између идеје и сроди се с њоме, израда комада траје дуже и тада му је потребна самоћа. Инспирације му долазе с времена на време, пошто сврши комад он га после скраћује, и то скраћивање чини на памет, у томе му помаже јако развијено памћење, — одбијајући и распоређујући све што је од вредности, и тада пише готово наново чувајући при том први рукопис, артија је разнолика, он пише на позивима за седнице у Академију, и на разним огласима, нема ни једног табака беле артије, највећи листови јесу од неке ружне жуте артије за завијање робе. Листови су исписани у свима правцима, а сам рукопис претрпан је брисотинама. Пајерон уверава да се његов рукопис мења с осећајима, која се у њему при писању рађају. По квантитету није урадио много, свега је написао 10 књига, две књиге

песама, и једну збирку беседа, то му је сав рад за 40 година. Богато ожењен, он је био материјално осигуран. Кад ради волео је самоћу.

Анри Шејак, све што пише то је израз његових осећаја, он замишља шта би осећао кад би се нашао у датој ситуацији. Основа је његових позоришних комада љубав. Код њега нема плана при компоновању; све је остављено машти. Он ради у Паризу, њега занима булевар, позоришта, — може да пише увек, и онда као да слуша какав глас који му диктује. Кад му се комад представља, он није међу гледаоцима. Позориште воли и често га посећује.

Едмонд де Гонкур (1822—1896) као и брат му најпре проматра, и прикупља и затим израђује. Служи се као и Доде забелешкама, код њега се реч појављује кад и утисак. За своје литерарне радове, ево шта они сами пишу: „Тортуре литерарног живота, јесу као порођајне муке, у души тешка изнуреност, бескрајно очајање, стид пред самим собом осећати се немоћним у својим творачким амбицијама. Било да се ћелије мозга ставе у кретање на овај или онај начин, одјек је увек празан. Стежем прсте, хватам се за чело, али као да рука прелази преко нечег мртвог, маште нема“ итд. При писању браћа се нису служила никаквим раздражљивим материјама, изузимајући дувана, волели су самоћу, и мало су спавали, повучени од света, они су по 4 дана били затворени у своме стану, скинули су звонце с врата да их само не би узнемиривали. Понекад су црпли грађу из својих снова. *Едмонд* је писао у грозничавом стању, а *Жил* је био весео, ведар и духовит, док му је старији брат био натмурен и више радан. У почетку њихова књижевног рада нису имали никаква успеха. Најсавршеније њихово дело Germinie Lacerteux требало је 10 година да дочека друго издање, а Madame Gervoisais продато је само у 300 комада. Као драмски писци претрпели су у почетку фијаско, и били су исмејани. Бавили су се радо скупљањем вештачких радова, и били су одлични цртачи.

Франсоа Копе (1842—1908) наследио је свој таленат од оца, ступио је у 24 години на јавност, публикујући прво своју малу збирку песама Le Reliquaire (1866), а после годину дана издао је Intimites. Као син једног

сиромашног чиновничића, одрастао у бедним материјалним приликама, изашао је на глас с једном малом драмом Le Passant у одеоновом позоришту. Интересантно је да је и чувена глумица Сара Бернардова тек у том комаду обратила на се пажњу публике.

Коне има у глави читаву збирку сликова од сваке врсте, који се одмах појављују чим му затребају. Сликове изналази речником, тражење сликова загрејава му мишљење, и ако оно не води увек главној замисли, они ипак дају речи за испуњавање стиха. Његове песме није љубав изазвала.

Х. Сјенкијевић, (1846) путовао је врло много по Европи, Америци и Африци. Он прво смисли план за дело које ће да ради, и дуго прибира материјал, и студира па тек после отпочне да пише. Своје радове непрестано поправља и дотерује. Често прекине писање у половини, и чека дуже времена да му дође надахнуће, те да посао настави.

Литре (1801—1881), знаменити аутор француског речника и после Конта глава позитивиста, био је необично вредан. Он сам, описујући како је свој велики речник радио, каже, да је по целу ноћ радио до три сата ујутру, а често је освитао дан, а он је још за столом седео и радио, и после кратког одмора устајао је у 8 са́ти, и наново писао по цео дан.

Гледстон (1809—1898) имао је два стола за писање и за један од њих седао је да ради, одакле је леп изглед на старе и лепе букве. Најмилији су му писци били: Данте и Омир, а бавио је се читањем и новијих романа. У соби за рад стајало му је распеће Христово од Торвалдзена, а по зиду слике краљице Викторије, па једној полици стајала је статуа његовог политичког противника Биконсфилда, а на једној мермерној плочи био је исписан један став из Св. Писма.

Бизмарк 1/IV 1815—1898) је за време доручка прегледао новине, после доручка је ишао у свој кабинет, затим краљу, одатле у министарску седницу, па у Скупштину, и то је трајало до 5 са́ти; онда је ишао којем дипломати, ручао и седео до 8; долазећи кући седао је за сто и писао до $9^1/_2$, после је одлазио на какво соаре, и враћајући се кући радио је до једног сата, и тек тада је ишао да спава.

Микел Анцело рођен 6 марта 1475, умро у Риму 1564. Још из малена показивао је дара и воље за цртање, и ако је томе његов отац био противан. Напослетку даде га у школу код сликара *Гирландија*, кад му је било 14 година, и он за кратко време толико успе да је учитељ за њ казао: „Овај младић зна више но ја.“ *Лоренцо* је у Анцелу одмах познао ђенија, и с тога га узме к себи у кућу, да буде друг његовим синовима, плаћајући му 5 дуката месечно, с којом је сумом помагао свога оца, којег је веома волео. Нарави је био јогунасте и напрасите, лепим речима могло се од њега тражити шта се хоће, силом ништа. Није уступао ни пред папским претњама. Радећи статуу папе Јулија II, Анцело једног дана пође к папи, али га стражар не пусти, и њега то толико нељути да је отишао из Рима, не довршив статуу. Узалуд је папа тражио, молио, претио, Анцело се није дао умолити; тек после дугог преговарања, Анцело се реши на повратак. Кад је изашао пред папу, ту се десио и један владика. Папа је био веома љут. Владика хтеде да посредује: „Треба Ваша Светост да му опрости, он је погрешио из незнања. Сликари су мало ћакнути“. Папу међу тим то још горе пољути. „Ти си незналица — викну разјарени папа — што човеку такве погрде казујеш које му ми не казујемо. Иди до ђавола.“ Јадни владика стајао је запањен, али га папа истера, бијући га. Статуа, коју је Анцело радио, била је три пута већа од природне величине, и радио ју је 15 месеци, само глава била је тешка 600 фуната. — Сикстинску Капелу натурили су му силом да ради, и он је за 20 месеци половину израдио. Радио је неуморно, спавао је често обучен на скелама, устајао је рано зором и радио. Четири године требало је док је целу капелу израдио, али је услед тога вид толико искварио да дуго није могао читати ни цртеж гледати докле не подигне над главом.

Анцело је обожавао Дантеа, читао је пажљиво Свето Писмо, и списе Саванаролине, коме је симпатисао. Један комад Божанствене Комедије сав је био ишаран сликама. У одбрани Флоренције Анцело је активно учествовао, и папа Климент VII само је под једним условом хтео да му опрости, ако доврши гро-

бове у Св. Лоренцу. Папа га је морао бранити од гоњења Медичија. Анцело преварен у својим надама, попобеђен и немоћан, приморан да служи ствари коју презире, љут због неслоге своје партије, душа га је болела, и са здрављем је ороиуо тако да је папа био принуђен да му једним бревеом с казном одлучења, забрани сваки рад на скултури и сликарству, изузимајући: рад у Св. Лоренцу. У то време један ученик *Антонио Мини* пише: „Микел Анцело изгледа много уморан и омршавео..... Ради сувише, рђаво једе и мало спава, а притом неколико месеца болује од главобоље и несвестице.“ Колико је био огорчен на тога бастарда А. Медичија (који је био син једне Мулаткиње и папе Климента VII) види се из ових Анцелових речи: „Палату Медичи треба срушити и са земљом сравнити, па тада то назвати: Мазгино Место.“

„Страшни Суд“ радио је Анцело 8 година (од 1533 до 1541). Радио је сам, удубљен у мисли, стварајући и комбинујући. Тако замишљен пао је једном са скеле, и тешко се повредио, једва је жив остао. Кад је радио „Страшни Суд“ папа, разгледајући слику са својим церемонимајстором Бјађом, упита овога шта мисли о о слици, овај одговори да није пристојно на тако светом месту сликати толико много голих лица, а најнепристојније је њихову голотињу показивати; тако што није за капелу папину, већ за какво купатило или крчму. Анцело је све то слушао, па кад је остао сам, он наслика Бјађа међу грешницима. Убрзо се то сазна у Риму, и Бјађо се потужи папи.

„Где те метнуо Анцело?“ упита папа.

„У пакао“ одговори он.

„Да те је метнуо у чистилиште — рећи ће папа — ја бих се потрудио да нешто учиним за те, али како те је метнуо у пакао, тамо ти не могу помоћи, јер из пакла nulla est redemptio (нема спасења). Папа Павле IV хтео је да уништи тај рад Анцелов, једва су га спречили у томе. „Поправи ти људе, а слике је лако поправити“ говорио је Анцело.

Кад му је било 60 година, био је толико чио, да је радио брже но какав младић. Почео је да пише и песме. Један савременик његов вели: да никад није чуо од њега безобразну и непристојну реч. Кад га је

један свештеник упитао зашто се није оженио, Анцело му је одговорио: „Мени је довољна једна жена, жена која ме кињи, а та је жена: уметност, моја дела то су моја деца.“ Под старост је осећао љубав спрам маркизе Пескари, по рођењу *Виторија Колона*, и љубио ју је страсно. Она му је одговарала писмима и песмама. Виторија је у 17 години била удата за Пескарија коме је такође било 17 година: остала је удовица кад јој је било 35 година. То је била из тог доба најславнија жена у Италији, лепа, учена, духовита и пуна врлина; кажу да је она утичући омекшала карактер Анцелов, који ју је надживео, и шеснаест година после ње умрО.

Анцело није волео да га ко гледа кад ради, и с тога је радио усамљено. УмрО је 17 фебруара 1563 г. Парави је био пргаве, саркастичан; помагао је бедне и невољне, а удомљавао сироте девојке. Поклоне није радо примао, а и ако је био богат, живео је као сиромах. Пре но што је почињао да ради, мислио је о предмету, и стварао композицију; а кад је једном отпочео, радио је без прекида. Спавао је мало а често је ноћу устајао и радио. Био је средњег раста, плећат, и добро развијен, чело му је било угласто са седам бора; нос услед удара спљоштен, очи мале. Био је сликар, вајар, грађевинар, инжињер, и — родољуб.

Рафаело. Рођен је у Урбину 6 априла 1483—1520. Отац његов Јовани Санти био је такође сликар и песник. Рафаело је био прво и једино дете, а отац му је био и први учитељ. Кад му је било 13 година, отац га даде код *Перуџина*. Код овога је Рафаело остао осам година, све до 1504 године. Највећи утицај на Рафаела имао је фра Бартоломео, и своју вештину усавршио је са Тадеом Тадем, који га је као свог сина волео и упознао са тада најславнијим људима у Италији.

Док је Анцело вазда ишао сам, то Рафаело кад год је ишао к папи у двор, био је увек окружен пратњом од педесет виђених сликара, који су га као каквог владаоца пратили. Анцело га једном сретне па му примети: „Ви идете с великом пратњом као ђенерал“, а Рафаело му одговори: „Ви идете сами као џелат“. Анцело је рекао за Рафаела да је више постигао трудом но својим даром.

Рафаело је био млад и леп, понашања отменог, за њ се говорило да не живи као сликар већ као кнез. Обогатио се од својих радова. Волео је једну жену коју је обесмртио у својим сликама, и која се звала *Форнарина*. Умрло је у 37 години. Веле да је умрло од прекомерног уживања, док други тврде да је умрло од запаљења. Највећи део свог имања оставио је својој љубазници Форнарини.

Рафаело је био висок нешто преко пет стопа. Чело му је било узано, али испупчено, потиљак такође јако испупчен. Врат му је био врло дугачак, а нос велики и фини. Своје ученике помагао је саветом, новцем и кредитом. У опхођењу био је симпатичан и љубазан. Његова смрт произвела је у Риму општу жалост, цео му је Рим био на пратњи.

Занимљиви су музичари у тренутцима инспирације.

Шопен 1/III 1809—17/X 1849 „ђенијални песник на клавиру“ био је врло осетљив спрам времена. Кад је небо ведро, и кад сунце сија, он је тада стварао дивне ватрене композиције, да је његов пријатељ *Роберт Шуман* рекао: „Шопен је најсмелији и најславнији ђеније нашега доба.“ А кад је у јесен небо било облачно, и кад се чује само шуштање лишћа што опада, тада је он компоновао своје меланхоличне ноктурне. Једног дана кад је киша непрестано падала, посети Шопена његова пријатељица и љубазница *Жорж Санд*, и затече га где свира тек довршену композицију, један преалидијум.

Ах Боже — викну она — та то је тако жалосно, да човек умре.

Дабоме — одговори уметник — сањао сам да лежим у мртвачком сандуку, па киша ромиња озго по поклопцу.

Једном опет неке бурне ноћи дође кући с бала, његова уобразиља била је тако узбуђена контрастом сјајнога бала и дивне узбуркане природе, да је одмах сео и компоновао ону величанствену As-dur Полонезу, која је била веран представник тог двоструког расположења: у првом је делу сјај и бурно весеље, а после тога, као да се чује где долази гомила коњаника, а у пустој степи, при ноћној непогоди, одлеже топот

копита коњских. Шопенова је машта била тако жива да је он ноћу кад је свирао Полонезу, замишљао да се врата отварају, а поносити пољски коњаници, и жене племићске иду по соби играјући Полонезу.

Моцарт (27/I 1756—5/XII 1791) — одговарајући неком барону — који му је послао неколико боца вина, и питао га како он прави онако дивне композиције, вели између осталог ово: „Сад долазим на најтежу тачку у Вашем писму, коју бих волео да изоставим, јер ме перо за тако што не слуша. Али ја ћу ипак покушати, па ма се Ви томе смејали. Како, и на који начин пишем и израђујем велике и тешке ствари? О томе не могу ништа више казати, до то: да и сам не знам како, то Вам је све.

„Кад сам прибран и расположен, као кад путујем у колима, или после доброг ручка, при шетњи, и ноћу кад не могу да спавам, тада ми мисли долазе најбоље. Откуда и како, не знам, нити му ја у томе што разбирам. Што ми се допадне, то упамтим, и све те мисли скупим преда се, као кад би неко други говорио. Кад их упамтим, мисли долазе одмах једна за другом, то ми загреје душу — и ако се само не узнемирим — постаје све веће и све јасније, и ја све више проширујем; предмет у памети постаје готов, тако, да једним погледом прегледам све у мислима, као какву лепу слику, или лепог човека, и тај преглед не вршим једно за другим, као што би требало, већ све скупа заједно. То је уживање! Све изналажење и радња бива код мене као у каквом лепом јаком сну; али саслушати то све скупа, то је најбоље.

„Што на тај начин постане, то ја после не заборављам лако, и то ми је најбољи дар што ми је Господ Бог даровао. Ако после тога седнем да пишем, то узимам из џепа мога мозга, што сам раније — као што рекох — у њ метнуо. И то после бива на хартији врло брзо, јер је већ све готово, и ретко ће кад бити друкчије, но што је напред смишљено. И тада, могу ме при писању узнемиривати, може се ма шта око мене дешавати ја ћу ипак писати....

„Али како моји радови добијају облик или манире Моцартове, а не манире кога другог, то бива тако исто као што је мој нос испао управо толико велики и то-

лико испупчен, да је управ Моцартов, а није ког другог“ итд.

Хајдн (1732 ÷ 1809) је при раду увек седео на мекој столици и гледао у небо. Кад је хтео да компонује, облачио је се у свечано руво.

Бетовен (1770 ÷ 1827) је имао обичај да држи за дугме од капута онога с ким говори. Кад је 1814 год. био бечки конгрес, добио је једном позив да свира у двору пред слушаоцима који су били сами владаоци. Кад се концерт свршио цар Александар дође к њему, заблагодари му, и поред свеколике глувоће Бетовенове ступи с њиме у разговор, док се у току разговора Бетовен толико заборави, да ухвати за дугме на царевој униформи, и почне га вртети. Цар је смешећи се ћутао све док се разговор није свршио, и тек је тада Бетовен приметио шта је радио.

Обер (Auber) (1781—1871) је живео близу 90 година. Почео је да пише романце већ у 11 години. Дошав у Париз да се ода трговини, он је у 22 г. проводио време свирајући у клавир, и — јашући. Прво дело написао је у 30 години, и то је била комична опера Julia. И тек тада решио се да ступи у конзерваторијум, да учи. Изашао је на глас кад му је било 38 година (27 Јануара 1820) с комадом La bergère chatelaine. За свој успех Обер има да захвали — баш као и многи други — само своме труду и стрпљењу, и што пред неуспесима није никад клонуо и малаксао. Росини — којег је Обер звао Наполеон у музици, — био је од великог утицаја на њ. А светски глас задобио је с комичном опером Le Maçon. Највећи је успех имао са Немом Портичанком, па после са Fra Diavolo.

Обер није волео путовања, нити је куд ишао ван Париза. Живео је врло умерено, и зато је дуго живео; изјутра је пио шољу чаја. Није се женио. Рад му је био уживање, био је врло вредан. Зато је Дима Син могао за њега рећи, да му је рад био религија. Волео је да јаше, и сваког јутра ишао је на коњу у булоњску шуму, јашући је и компоновао. Одело је вазда носио елегантно, и удварао је се дамама. Био је духовит и досетљив. Критике га нису ни мало вређале, кад су га новине због једне опере нападале, он је добит од

прве представе те опере (у 6500 дин.) увио у те исте новине, и оставио у касу. После позоришта ишао је у кафану. Даљу је радио, спавао је тек после пола ноћи.

Роберт Шуман (1810—1856) у младости је био весео, а доцније замишљен, ћутљив и сањалица. Кад је чуо за смрт своје сваст̂ике био је веома ожалошћен и уплашен, да је хтео с четвртог спрата да скаче, и због тога је увек узимао стан при земљи. После сваког узбуђења био је меланхоличан. Нервозност, тешкоћа у говору и кретању, слушне халуцинације почеше да га узнемирују, да је хтео да се у Рајни удави, те га 1854 сместе у један завод код Беча, где је остао све док није умро 29 Јула 1856 г.

Росини (29/II 1792 14/XI 1868). Музика му је весела, као што је и његово расположење било за време рада. Он је волео добру кујну, и често је ишао сам на пијацу те узимао што је најлепше и најбоље за јело. После доброг ручка, у друштву веселих пријатеља и лепих женскиња, при пуцњу шампањских боца, долазиле су му инспирације, и он је неприметно одлазио у собу за рад, и писао дивне мелодије, које му је његов ђеније дошаптавао. Да је Росини био сиромах и несретан, његово би име било можда данас сасвим непознато.

На *Лудвига Сора* утицала је природа много. Поплаве и ватре одушевљавале су га за најлепше композиције. Кад је једном Дунав плавио Беч, он је седео у соби на трећем спрату и писао ноту за нотом, ма да се вода попела до другог спрата. И кад су на њега навалили да остави стан, он им одговори: да она вода што шушти продирући у кућу, даје му дивну тему за симфонију, и док то на папир не метне не може се маћи.

И *Белини* (1802—1835) компониста познате опере Норма, био је готово исте природе као и Росини. Он је могао да смишља заносне меке мелодије само у собама које су биле елегантно намештене, украшене сликама и цвећем.

Халеви (1799—1862) је своју оперу Јеврејку компоновао при невушењу и струјању чајника. Халеви је могао само тада радити кад је вода у чајнику струјала, јер га је то струјање опомињало на мелодије Мајерберове. Његове обе сестре које су заједно с њим ста-

новале, брижљиво су се старале, да не престане монотона песма у чајнику, да се пламен не угаси, и да вода не испари, јер чим то престане, нема ни мисли у „маестра“.

Мајербер (1791 — 1864) ради сасвим друкчије. Он није никад губио из вида ефекат, код њега није било изненадних моментаних наступа, само хладан разум потпомогнут дивном вештином идеја, познавања, тражио је оне складне у инструментацији често усхићене лепе мелодије, којима се ми дивимо у његовим делима, тако га карактерише један његов биограф.

Као год *Моцарт*, *Бетовен*, *Лист*, и други тако је и он као дете од 4 године, показао свој музички дар, а у 9 години он је већ јавно у Берлину изашао као виртуоз на клавиру. Као човек био је врло добра срца, давао је сиротињи и шаком и капом, а да то нико не зна. Био је празноверан, прве представе сваког свог дела, ишао је чувеној гатари *Ленорман* да му гата. Компоновао је свуда, на улици, у парку, кафани. Мрзео је мачке. Живео је умерено и просто, волео је да путује. Олуја и непогода изазивале су у њему музичке идеје, и тада није к себи никога пуштао, посете је примао само кад је лепо време. Бојао је се привидне смрти, с тога је завештао да се четири дана после смрти не сахрањује, и да се сахрани поред матере.

Рихард Вагнер (1813—1883) чију музику називају „музиком будућности“ радио је само у лепо намештеној соби, украшеној сликама које представљају сцене из старих германских скаски, свилене су материје попуњавале намештај собни, и изазивале у њему неко више расположење за стварање огромне музичне епопеје.

Ђ. Верди (9/X 1813—1901) био је син сељачких сиромашних родитеља. Славно име задобио је само својим великим трудом. Свога Навукодоносора написао је после страховите породичне жалости. Ево шта он сам о томе вели: „Становао сам тада са својом породицом, тј. са женом и двоје деце, у скромном стану Порта Тицинезе. Тек што сам започео да радим, разболим се од крајника, и морао сам дуже лежати. Био сам почео да се опорављам, кад се сетих да ми за три дана треба двеста динара. И ако је ова сума у оно доба била велика, то ипак не би било тако тешко, да за времена

предузмем све мере само да ме болест није спречавала. Рђава веза с Бусетом (пошта је ишла два пут недељно) није ми допуштала да моме тасту пишем. Моја жена видећи да сам узбуђен, узе оно мало свога накита, и том помоћу — не знам на који начин — састави новац. Био сам веома дарнут овим доказом њене љубави, и реших се да јој све надокнадим. Срећом то сам био у стању да учиним с уговором који сам направио. Али сад почиње за ме читав низ највећих несрећа. У априлу ми се разболи син, лекари не могоше да нађу узрок његовој болести и лагано венући он умре у наручју готово полуделе мајке. После неколико дана разболи ми се ћерчица. И њу ми смрт отрже. Али то још није било све. Првих дана месеца јуна моја млада жена разболи се од запаљења мозга, и 1840 г. изнесе се и трећи мртвачки сандук из мога стана. Ја сам био сам, сасвим сам. У току три месеца изгубио сам троје милих, — моје целе породице беше нестало! И у тим ужасним душевним мукама морао сам да компонујем.“ Сви његови комади нису имали успеха, Травијата је као премијера у Млецима била исмејана. За Il Corsaro добио је 20.000 динара.

Да пређемо сад на велике и славне војсковође који су махом били алькави. Ко не зна како је *Фридрих Велики* 24/I 1712—17/VIII 1786) носио своје униформе старе и прљаве. Његов капут био је сав исцепан и белим концима искрпљен. Једанпут је добио из Потсдама наруквице, па како су му биле дугачке, то их он маказама преполови, и од 6 па́ри направи 12. „Оне морају бити кратке — говорио је — јер имам рђаву навику да перо о њих бришем. То није лепо, али ја не марим.“ Једном се је жалио како су му мокре ноге, јер ципеле беху подеране. Волео је да шмрче бурмут. Због тога је грдио самога себе. „Нешто би на мени могло бити боље, и то, моје лице које је вечито бурмутом пшарано. Ово шмркање баш је проклета навика. Признајте да изгледам као свиња.“ Тако је говорио своме читачу Катију.[1] Кад је хтео у другу собу да иде сам је носио свећу и сам затварао прозоре. Расина и Волтера знао је на памет, гдекоја места из Расина кад је

[1]) *А. Taege:* König Friedrich der Grosse und sein Vorleser. „Ueber Land und Meer“ 1884—85.

рецитирао, плакао је. „Расин ми срце пара“, говорио је тада. Уза се је носио Флауту, и чак и за време рата у њу свирао. Пријатеље своје није никад заборављао. Био је толико љубопитљив да је чак прислушкивао. Као владалац био је строг и праведан, војницима је претходио примером. Генерале, који битке губе, — ма били његони љубимци — презирао је и није хтео да их види.

Херцог Десавски познат под именом „стари Десауер“ терао је у својој аљкавости у оделу, и штедљи у јелу, да је изгледао као какав бедни сиромашак. *Петар Велики* био је тако исто непажљив у аљинама. Фелдмаршал *Блихер* имао је капу и огртач, који су због своје похабаности били предмет вицева његових војника.

Наполеон I. (15 Августа 1769—5 маја 1821) спада у најђенијалније војсковође, „који је добијао битке, правио законе, стварао нове системе за меру, нивелирао Алпе, правио друмове“, тако га карактерише у својим Есејима *Р. В. Емерзон*[1].) Наполеон је био у правом смислу раденик и мислилац, „моја гвоздена рука није на крају мога рамена, она је с главом спојена“, говорио је он. Могао је по 16 са́ти у седлу да преседи, једући врло мало и дремајући у седлу. Није хтео никога да пита за савет, он је најпре у својој глави битке спремао, а да постигне циљ није штедео никога па ни себе. Био је у шездесет битака, битке су управ биле његов елеменат. „Моја ће сила пасти кад се не будем на успехе ослањао. Освајања су ме направила оно што сам, и освајања ће ме одржати.“ Његове су комбинације биле тачне, и у биткама је био математичар; пре битке није мислио шта ће радити ако успе, већ шта ће радити ако не успе, све је радио с пажњом и разумевањем. Инструкције, које је дао своме секретару у Тиљеријама, заслужују пажњу: „Ноћу улазите у моју собу што ређе, не будите ме никад кад имате добру вест да ми кажете, јер то не мора бити одмах. Али, ако имате какву рђаву вест да ми кажете, будите ме одмах, тада се не сме ни један тренутак изгубити.“ На писма није одмах одговарао. Његова радна снага била је огромна, беспримерна. Никад није крио своје презирање спрам рођених краљева, Бурбоне је звао „наследним магарцима“, који у

[1]) Representanten der Menschheit стр. 294.

изгнанству нису нішта научили и ништа заборавили. Као цар обраћао је пажњу на пијаце. „Оне су Лувр простога народа“ говорио је. Рад и раднике поштовао је, син простоте није марио за аристократију. Кад су га 1814 г. саветовали да се ослони на аристократију, одговорио је: „У мом садањем положају светина фобуршка једино је племство на које се могу ослонити.“ Одликовао је таленте, он је од простих војника 17 њих одликовао за краљеве, маршале, херцоге и генерале. Радо се упуштао у религиозна расправљања, тако исто волео је да разговара с људима од науке и лекарима. Он сам говорио је, да се људи покрећу или из страха или из интереса. „Пријатељство је празна реч, ја не волим никога, па ни моју браћу.[1]) Јосифа нешто мало и то из навике и што је старији..... а знам да и мене нико не воли.“ Био је саможив, крао је при картању, отварао је туђа писма, спрам жена је био груб, имао је обичај да их вуче за уши и штипа за образ кад је био добре воље. Људе је вукао за уши и бркове. Ордене је давао само по заслузи. У оделу је био непажљив. Радо је читао: Русоа, Монтескија и Макијавела. Осијана је носио и на бојно поље. Док је био млађи био је врло штедљив, и живео је врло скучено, јер је морао да помаже своју велику породицу, у Валенсу плаћао је стан 8 ливара, са својим друговима у регименти слабо је општио и неко време јео је једном дневно, само да би што више уштедео, да матери својој пошље.

Цар Виљем I (1797 + 1888) био је такође штедљив, тако између осталог, он је по препоруци лекарској увек пио шампања, па како је у Боци преостајало, то су момци морали да затварају, и после да донесе други пут. На примедбу једног ађутанта, да шампањ пошто се отвори не ваља више да стоји, цар му је одговорио да то није истина, јер треба стакло само добро затворити, и ушће од стаклета окренути доле, па ће вино бити исто тако свеже, као и кад се први пут отвори. Био је радан и вредан до пред саму смрт.

---

[1]) Па ипак је као потпоручник од своје плате одвајао за васпитање свог брата Луцијана.

Бунзен је имао склоности за ручне радове, те је простије апарате сам правио. Памћење је имао одлично.

Менцел је као сликар био прави уметник у сваком жанру. Имао је ванредно развијен слух за музику и разумевао ју је, с тога је редовно посећивао концерте.

VII

Општи закључак: Ко су велики људи. Надахнуће, утицај наслеђа и средине. Рад. Утицај школе. Самоуци. Случај.

Велики људи то су звезде водиље човечанства, они показују народу нове путове, они стварају идеје, и остварују их, оваплоћавају жеље народне, и сваки у своме кругу, философији, литератури, уметности, политици итд. дају обележје свога великог духа. *Кант* има право кад каже да геније представља собом способност да ствара оно, што нема опредељених правила, и да он никоме не подражава.

Оно што велике људе прави великим, што им осигурава спомен у народу и место у историји, једни приписују утицају *наслеђа*, други објашњују *надахнућем*, а трећи веле да је главно *утицај средине или околине*. Нема сумње, да *наслеђем* заиста велики људи добијају извесне особине које су од утицаја на развиће идеја и рада великих људи; али, не наслеђују се само особине задобивене раније, већ се наслеђују навике, нагони, или извесне склоности; примећено је да се често и рукопис наслеђује. *Хипократ* је био 17. лекар у својој породици, а шта има ђенија који су самоникли и код којих нема ни трага од наслеђа. Ако је наслеђе играло велику улогу код Дарвина, код Њутна није. Не може се спорити, и да *надахнуће* игра велику улогу нарочито при песничким творевинама, музици итд. *Бетовен* је био глув, није могао у познијим годинама да чује музику, али ју је разумевао, имао је инспирације, и зато су његове композиције бесмртне творевине. *Шилер* је ванредно лепо и верно описивао Алпе, ма да их никад није видео. — Важност, коју има *средина* на дела великих људи, врло је велика, утицај средине неспоран је и готово понајглавнији, јер многи велики људи једнога

народа мучно да би били велики у другом народу. Примере за ово имамо код нас. *Доситеј* да је остао у Опову или другом којем манастиру био би што и остали калуђери. *Вук Караџић* да је остао у Србији извесно је да не би био реформатор српског језика. Ја узимам за пример ова два наша најпознатија великана, који својој величини немају да захвале наслеђу од својих родитеља, јер су ови били прости и обични, већ једино утицају средине у којој су се кретали и живели, и оно што *Мантегаца* вели за *Бајрона*, да он не би био оно што је, да је живео међу дивљацима, то се исто може рећи и за ову двојицу. Таквих случајева има и код других народа, и они су дали повода *Бурдаху* да каже: „Н ајвећи људи припадају обичним, сиротним и непознатим породицама". Најбољи је пример *Д'Аламбер*, којег је као находче одгајила жена једног сиромашног стаклара, који је био кињен од мајке, од другова и учитеља, па је ипак успео трудом и вредноћом да у 24 години буде члан Академије Наука.

Један *Њутн*, *Дарвин*, *Едизон* и *Тесла* у Србији би били обични професори, и мучно да би могли урадити што више од какве расправе за коју тешко да би се у свету знало. Све зависи од средине у којој се живи, колико је људи што су у својој околини једва животарили, па кад су кренули у свет, и нашли се у другој повољнијој средини, они су успели да буду бољи и већи но што су били. *Бајрон* има право кад каже: „Ја сам део од онога што ме окружује", или као што *Гете* вели за себе: „Ја за моја дела немам да захвалим мојој мудрости него иљадама ствари и прилика сем мене и они су ми материјал дали. Долазиле су будале и мудраци, паметни и ћакнути, детињство и младост, као и зрело доба; сви су ми казали шта им је у памети, шта су мислили, како су живели и радили, и каква су искуства прибрали, а ја нисам имао ништа друго да радим, већ да прихватам, да жњем што су други за ме посејали".

Али ако је човек *наследио* умну даровитост, а при том је обдарен *надахнућем*, а живи и *ради* у повољној *средини*, где се његов таленат може да развије и усаврши, онда је ту *ђеније* готов. Али није довољно имати само талента, надахнућа, па да се може постати ве-

ликим човеком, јер поред свега тога, потребно је још и истрајног *рада*, разуме се у повољној средини која ће одговарати томе раду. За *Рафаела* — краља међу сликарима — његов савременик и такмац *М. Анђело* вели да он није савршенство своје добио од природе, већ *проучавањем*. Исто се тако може рећи и за великог природњака *Дарвина*. Два највећа ђенија, један у сликарству а други у природним наукама постали су оно што су, једино великим трудом и *радом*. С тога *Мосо* умесно вели *да је рад основица свега створеног у науци и уметности*. Треба дакле радити, па да се постане велики и славан. Без рада нема великих људи, нема ђенија, узалуд је таленат, наслеђе, надахнуће, повољна средина, ако се нема енергије и рада. *Само рад ствара ђенија, само се радом постаје велики човек.* — *Лајбниц* је освитао за столом читајући и пишући, није га могла спречити ни несносна костобоља од које је патио, а да не пише философске расправе, хтео је *радом* да утиша своје болове. — Један биограф *Бетовена* (Фетис) вели за њ да га је отац силом натерао да учи музику, и да није било дана а да га није тукао, да би само сео за клавир. И кад је савладана прва тешкоћа, Бетовен је после *трудом* постигао велики успех.[1]) Славни астроном *Хершел* био је сиромах човек, није могао ни телескоп себи набавити, и та га је оскудица нагнала, да сам себи направи телескоп, бољи од свију дотадањих, огледала за своје телескопе глачао је сам по неколико сати без прекида, заборављајући и да руча. Радећи тако неуморно и истрајно, он је најзад успео да своја огледала и усаврши, и да учини у астрономији велике изналаске. — Лужички Србин, славни скултор *Ричел* живео је као ђак бедно, али је се *трудио* и *радио*, да је сваке године добијао награду од уметничке академије, и постао је доцније трудом велики уметник, познат уметничком свету с израде Лесингове статуе у Брауншвајгу, колосалне групе Гетеа и Шилера у Вајмару, и Лутерова споменика у Вормсу итд.

Примера за ово тврђење има и одвише, и *Дарвин* је не без разлога тврдио *да је ђеније стрпљење и издржљивост*.

---

[1]) Henri Joli. Psychologie des Grands Hommes. 1883. стр. 237.

У току ових разлагања, и из многих примера видели смо: да велики људи саразмерно дуго живе, нарочито научници и државници: да се одликују јаком вољом и истрајношћу, здрављем, вредноћом и стрпљењем, независним карактером и самосталним мишљењем. Школа врло слабо утиче на многе велике људе, а многи се и жале, нарочито Енглески научници, на недостатке у своме образовању.[1] Ево неколико примера: „Ни математика, ни живи језици, и никаква упутства за посматрање, нити правилно расуђивање". — „Велики део времена употребљен на латински и грчки језик који су за ме без користи." — „Све што је корисно и добро то је пропуштено, изузимајући што сам научио читати. Латински, латински па латински." — „При редовном образовању три године употребљене на латинску и грчку граматику, чист губитак времена." — „Многи предмети пренебрегнути, искључиво изучавање само једног или два предмета. Изучавање математике непотпуно да бих се могао њоме користити." итд. У осталом, школа никад није ни давала ђенија, ђеније се сам својим трудом стварао. Највећи изналасци нису били од школованих људи, а многи су били и случајни. *Сократ* је био обичан каменјар. *Франклин* који је отео Богу мању, *Уат* изналазач парне машине, *Стефензон* изналазач локомотиве, *Фултон* изналазач пароброда, *Едизон* изналазач телефона, фонографа итд., — све су то били већином самоуци. И *Дарвин* за себе вели, да све што је научио то је било самоучки. У доба највећег класичког образовања највећи песник до данас *Шекспир* све своје знање црпао је само из Овида, и то читајући га у преводу. А његов савременик, бесмртни *Сервантес* који је написао за све векове славно дело „Дон Кихот" није учио никаквих школа, и био је самоук. Славни физичар *Фарадај* у 13 години отишао је на књиговезачки занат, и није учио никаквих виших школа. — Треба се само сетити *Ж. Ж. Русоа* чије је све образовање било у читању романа, историјских дела, а нарочито у Плутарховом животопису славних људи; и овај ђенијални самоук успео је да својим делима и оригиналним мислима стане у први

[1]) Види о том *Галтоново* предавање: о васпитању и карактеру научника.

ред великих људи XVIII века — Велики француски песник *Беранже*, син једног сиромашног кројача, био је шегрт у штампарији, никад није ништа учио, нити је био на универзитету, па ипак су његове песме по оцени *Гетеовој*: „пуне грације, пуне духа и најфиније ироније, и тако савршене вештине, и мајсторске обраде језика, да му се диви не само Француска, него сва образована Европа“. — *Прудон* аутор оне познате изреке „својина је крађа“, чије је радове годишњом стипендијом наградила Академија у Безансону; био је син једног сиромашног бачвара, учио је само основну школу, и по том отишао на штампарски занат. — Чувени енглески природњак *Лобок* био је прво трговац, па се тек после одао на научно истраживање, написавши дивне расправе о мравима и пчелама, те је због својих научних радова и истраживања добио и титулу лорда итд.

Кад ово наводимо, тврдећи да школа не даје ђенија, ми не мислимо да тиме оспоримо сваки значај школи и да умањимо њен утицај који она има на велике људе. Јер има научних дисциплина у којима се не може постићи ништа без школе, на првом месту долази Математика и Астрономија, у којој је *Леверје* рачуном у своме кабинету изнашао Нептун, и назначио му место на небу. У хемији је велики руски математичар *Менделљев* показао да ако се елементи разреде по њиховој атомној тежини, то ће се видети да се једне исте особине појављују периодски у читавом низу тела, да су дакле сви хемијски процеси везани за извесне законе. И на основу ових закона изнађени су многи елементи. Тако је нпр. изнађен (1875. године) Галијум, који има исте особине које је хапотетички предсказао *Менделљев* у ека-алуминијуму; тако исто је изнађен Скандијум (1879 године) који је одговарао ека-бору; и Германијум (1886 године) који је одговарао ека-силикону. Све је ове елементе Менделљев напред предсказао, још 1869. године, пре њихова изналаска.

Школа је да дâ општа и стручна знања, да дâ образованости, да човека упути у разним правцима, за самосталан рад, а *велики човек развија се самостално, независно*, он је као и горостасни храст који не тражи неге нити је потребује, велики је човек више или мање дедуктиван.

Човечанство је имало безброј великих људи, чија имена не знамо, и који су у прошлости изгубљени без трага и гласа. Кад би се знало име оног примитивног човека, који је таруући два дрвета, или производећи кременом варницу — створио прву ватру, тај би заслужио да се назове великим човеком, и да му се вечито спомиње име у културној историји. И ако је овај изналазак као и многи други био више *случајан* он при свем том не умањује важност онога који га је учинио. Та зар није и *Њутнов* закон[1]) гравитације био готово *случајан*, јер Њутн није седео под дрветом и чекао кад ће јабука пасти, па да га она *подсети* на ранија мишљења *Анаксагоре*, *Плутарха*, *Галилеја* и *Кеплера*, и да после дугог размишљања створи познати закон о привлачењу. Зар *Брант* није у мокраћи тражио „камен мудрости“, па изнашао фосфор. *Колумбо* је тражио нов пут за Индију, па је изнашао случајно Америку, или како то Жоли вели благодарећи срећној заблуди итд. Али то ипак — нужно је изнова нагласити — не утиче на смањење заслуга тих одиста великих људи. У потврду тога *Жоли* наводи мишљење једног философа о овоме *(Paul Sourian)* који је покушао да докаже да никакав изналазак не може бити намеран (intentionnelle) и да сама претпоставка о намери каквог изналаска противречи себи самој. Јер, или је идеја руководиља била већ позната, или је била у заједници помешана с неверицом, па ју је требало проверити и допунити. Прво је бесмислица, јер би то значило да „за изналазак каквог предмета треба израније имати у својој памети, а то би било исто што и одрицање могућности новог изналаска“. Свака идеја рађа другу, као што копију рађа оригинал. Друга је хипотеза тачнија, јер наш ум прелази од несавршеног к савршенијем, и од нејасне слике ка изразитијој, јаснијој *те према томе све што је у последњој слици оригиналног, нема ничега налик с првобитном сли ом*[2]) И на тај

[1]) Проф. *Цвијић* у свом светосавском говору вели: „Прави научници признају да су кадшто случајем, или срећном опсервацијом или досетком дошли до нових резултата. Неки пут им се учини да и нема неке особите заслуге, јер мисао се увек увуче неопажено у ум и јави се готово наједанпут, као инспирација.

[2]) Овај је цитат код *Жолија* на стр. 209.

начин свака идеја има свој почетак у другој, и она се развија тако, да кад она остане оваплоћена, она је са свим нова — оригинална и различна од првобитне.[1]) Али ипак они који износе нове идеје, они који их остварују, па и они који се за своје идеје жртвују (Хус, Саванарола, Ђ. Бруно итд.), све су то велики људи. Без великих људи нема напретка, и тешко оном народу који нема великих људи.

— ••●•• —

[1]) Сваки научни радник полази од метода и резултата које су други стварали. Сви се ми пењемо на раменима других, вели умесно *Цвијић* о научном раду и о нашем универзитету. Београд, 1907. стр. 41.

ИЗ СКАНДИНАВИЈЕ

ПУТНИЧКЕ БЕЛЕШКЕ

СВЕТ. НИКОЛАЈЕВИЋА

НОРВЕШКА

I

Прошло беше девет часова, у вече, кад је наш брод, 19 јула 1899 год., дигао котву и окренуо из копенхашког пристаништа к мору. То је био један од већих норвешких, путничких, пароброда с елегантним салонима и кајитама. Обично је саобраћао западном обалом Норвешке, између Линдеснеса и Бергена, а сад су га послали да прими госте норвешког парламента, чланове Интерпарламентарног Савеза.

Време је било оморно, ваздух топал и редак, али са запада, далеко одонуд, димили су густи облаци и почели покривати позађе које је још треперило у светлом руменилу сунчева заласка. На махове би одонуд подухњивао лак поветарац, а с висине се чуо час по крик некаквих морских птица. По неки од путника управио би упитни поглед на ону страну, а и ја, у један мах чух, како један од старијих мрнара који је распремао нешто по палуби рече, у пролазу, двема женскама: да не страхују, јер „море неће бити *врло* плахо!“ Мој се поглед срете са земљаковим: у речима мрнаревим не беше ни за мене ни за њега довољно утехе. Од путника се једни одмах разиђоше по кабинама, где ће ноћ провести; други заседоше за господски сто, у трпезарији, или су, у другом салону, прелиставали албуме лепих изгледа и

предела норвешких, или читали дневне листове, срчући каву и пушећи мирисне цигаре. Нашем необичном домаћину није ништа измакло из вида, што би могло прекратити и засладити путовање и најјапатичнијем госту његовом. Мој сапутник, пок. Гвоздић, и ја бесмо заузели један угао у трпезарији и упустили се у дуги разговор о свему, што смо дотле лепога и корисног видели на своме путу... Брод је брзо одмицао. У Сунду је било тихо. Али кад, прошавши Хелзингер, забродисмо на пучину Категата, наша се лађа поче љуљати на валима, чије се запљускивање јасно чуло. Обузе нас једновремено некаква нелагодност; реч нам застаде у грлу, те морадосмо прекинути разговор, баш кад смо прешли на прилике у нашој земљи, и на оцену политичких врлина наших. О-о-хи-том-хи-други-хи-пут — рече мој весели друг и примаче ногом леген, који лежаше недалеко од њега; а ја се с прилично муке испех на палубу, тражећи свежине.

Небо је сад било прекриљено облацима, а ноћ доста густа. Киша је промицала, ветар фијукао уз конопце од катарака, а таласи, крупнији од највећих слонова, у дивљем жамору и јечању комешали су се и пенушили око нас, докле је око кроз тмину допрети могло. Из даљине, или се чинило да је из даљине, светлили су фарови којих овде, на обалама и острвима, има доста, јер у Категату има на више места дугачких спрудова и подводних кршева због којих пловљење није безопасно.[1]) С једних је од тих кула пробијала далеко кроз мрак јасна бела светлост; а на другима је латерна окрећући се, просипала наизменце светлост различне боје. Наш се брод љуљао и посртао као пијан; а кад смо, после два три сахата таког путовања, дошли ближе Скагену, на врху Јиландског полуострва, и примакли се изласку из овог басена, море беше још љуће. Наш брод постаде тада готово играчком валова који су га дизали и бацали час на једну час на другу страну, тако, да је цео крцао као да ће се

[1]) Категат је морски басен од 30 хиљада квадратних километара, дакле као $^3/_4$ Србије, и простире се између Шведске, Јиланда, Сјеланда, и Фиена (Фионије). Из Балтичког Мора улази се кроз Сунд у Категат, и кроз два Белта, велики и мали. Из Категата излази се на море Скагерак (Skager-Kack.

разобручати и распасти. Вода је сад запљускивала у дебелим млазовима и на палубу, те због тога, а и зато што се на ногама нисам више умео држати, сишао сам, више пузећи, доле у кајиту. Мој друг се занео и јечао у постељи, а код мене је страх затегао нерве и парализао морску болест. Покушавао сам да што читам, али нисам могао. Једанпут брод баш јако посрну; у близини нашој нешто се сруши с јаким треском, а лампа, у нашој кабини, угаси се. Претрнули смо били и ја и мој земљак. Али момак, који је одмах затим ушао да нам припали лампу, утеши нас, јер нам каза да су то у кујни попадали некакви судови са својих полица, и полупали се; и да смо прошли предгорје скагенско. Кажу да је ту море често немирно, и да се и онда, кад је најтише време, види као некаква међа, дугачак а повиши, од једног метра, водени уврат који се протеже између Скагена (на Јиланду) и шведске обале — дуже од сто километара!

Могло је бити три часа по поноћи кад се на пољу почело стишавати. Ја сам, уморан, свео очи. Сањао сам онога старог мрнара Куперовог, који није хтео да се спасава кад му је брод, на ком је од младости служио, једног бурног дана ударио о крш, — него је остао, пошто је помогао да се сви други избаве, да потоне с последњом његовом даском. Као да ме је неко извео преда њ и хтео ме представити му, а он ме презриво погледао и упитао: шта стају, тамо доле, код вас, краставци? Шта ти све човек не сања!

Кад сам се пробудио, беше прошло девет часова. Дан је био диван. Сунце је излило сав свој сјај на море које је било величанствено у својој неизмерности и пустоши, а наш брод пловљаше сад без шума и достојанствено по азурној пучини, газећи преко таласа који су се смерно угибали пред њим, и изгледао је, после ноћашње његове борбе, освежен, свечан и необично велики. Цео је свет био изашао на кров. Једни су се у наслоњачама од трске сунчали, дремали, или читали нешто, други су посматрали како се иза нас, у дугачком трагу који наш брод остављаше, делфини праћакају и играју. Неки се опет упињали да прочитају име какве лађе која би се у даљини указала, и да погоде којега је народа, или да помоћу догледа при-

макну штогод с обала и *шера* шведских које се једва распознавале с наше десне стране. А деца и девојке бацали су мрве галебовима који су јатомице пратили наш брод. Колико је путовање прошле ноћи било досадно, толико је сада, на тако лепом времену, и даању, било пријатно. А и друштво је било на броду одабрано, те су часови брзо пролазили у разговору и занимљивом причању. Имало нас је преко стотину путника, од којих је повише њих било с породицама. Све су то били људи који у својим земљама припадају највишој интелигенцији, посланици, државници, професори, књижевници, новинари, итд. Највише се и најрадије говорило о великој међународној *Конференцији Мира* која је још од половине маја заседавала у Хагу, и трудила се да постави основе на којима би се могле све државе сложити, да се зарађивања отежају, и на којима би се могао засновати један суд за расправљање међународних спорова. Са̂м састанак једне такве конференције, прве званичне, и до тада јединствене у историји људској сматрали су сви — који су на лађи били — као један од најважнијих светских догађаја, и као крунисање свеколиких културних и хуманих људских тежњи, до краја XIX века. После, једна од милих тема разговора, коју је и женскиње прихватало, беху песници и књижевници скандинавски. Дела Ибсена, Бјернсона, Стриндберга, Киланда, Јонаса Лија и других стекла су, последњих година, велику популарност у западној Европи, нарочито у Немачкој, и будила свуда интересовање за те северне земље и њихове становнике. Ја сам се изненадио кад сам видео како су наше сапутнице биле версиране у књигама великих северних песника, и како су досетљиво умеле бранити или осуђивати крајности натуралистичког правца у романима Ханса Јегера, Арне Гарборга, Амалије Скрамове, и у драмама Стринберга (у његовој „Јулији“) и Кнута Хамсуна („Игра Живота“) и других.

Превалило је било подне кад нам се, у правцу северо-западном, и онамо далеко, где је море тонуло испод видика, указа један висок рт. Једва га је око, у блештању сунчеве светлости и неизмерног морског огледала, могло оделити од плавог неба и белих облака који су полегли на његове врхове. То је

Норвешка; некакав вис њен у пределу телемаршком. Норвешки учени људи (Норденсхјолд) држе да је јужна Норвешка морала бити оно острво Тула старих народа о ком је први говорио Питијас, трговац из Марсеља (у време Александра Великог), као да лежи на крајњем Северу, и да иза њега нема више ни земље ни људи; и налазе сличности у речима Thule, Thyle, Thelemarken. Римљани су од Скандинавског полуострва знали само за јужну Шведску, и мислили о тој земљи, да је некакво велико острво које су они, како су чули од Германа, само нешто друкчије, звали Скантинавија, што значи острво херинга (герм. Ската-херинга). Некад је Балтичко Море било богато том врстом рибе, које данас тамо мало има.

Око пет часова по подне били смо близу 59° С. Ш., пред уласком у Кристијанијски Фјорд. Море је још врло широко, обале Шведске и Норвешке једва се назиру. Наш се брод зауставио да прими *пилота (лоца)* који ће га спровести у залив. Видели смо његову лађицу с малом црвеном заставицом на врху катарке, из даљине од неколико стотина метара, како се пловећи к нама, колеба на валима, те час упадне међу њих, да јој се само један део белога једрила и црвена заставица види; а час искочи цела испред нас, с лоцем који усправно стоји, и крманошем својим. Кад је лоц допловио до нашег брода, питао је нешто, оздо, пре него што ће се дохватити степеница од уплетеног ужета које су му мрнари спустили, нашто му је командант нашег брода, озго, са палубе, одговорио. Ако сам добро разумео, хтео је најпре да зна, како се брод зове, и у које пристаниште намерава да се укрца. После два минута управа и крма нашега брода била је у рукама једног плећатог, коштуњавог, старог мрнара, с препланулим лицем, обријаних бркова а подуже беле браде, и густих већа. То ли су пилоти о којима се толики романи пишу! — помислих у себи, и с интересом посматрах свежег старца како са свог места мирно издаје наредбе млађој послузи и управља бродом; а у машти сам се враћао на лепе странице у Куперовим романима које сам некад, у младости, читао. У Норвешкој је, као и другим поморским земљама, пилотажа (служба лоцова) законом уређена. Лоци

су распоређени по местима, где лађама може бити опасно прилажење к обали, због подводних гребена и стена; а прописано је колико се од какве лађе може на име пилотаже (крмљења) наплатити. Лоци су увек на води, у својим малим лађицама, и ноћу и дању, на лепоме као и на ружну времену. Може се замислити како је служба њихова и нужна и опасна, кад какву ломну једрилицу, у мрачној ноћи и на бури, ваља спровести таким морским путем. Готово сваке године гине по који од њих. Од 1890 до 1897 године, удавило се двадесет лоца, на обалама норвешким, при вршењу своје тешке службе.

На знак лоца наш се брод крену.

Нисмо, после, пловили више од једног сахата, кад опазисмо, пред собом, неколике стене које се овде онде, усамљене, помаљаху из воде. Из даљине је изгледало као да биволи или слонови пливају по мору, па им се само обле грбине виде, а кад се приближисмо, видесмо да стрче повише изнад воде, и да им је површина гола, глатка и пупчаста. На једној од њих која није била шира од двеестину метара смотрисмо малу белу кућицу, разапете мреже, и чуниħ привезан доле, на дну степеница које су као овлаш, и неправилно, урезане у црвенкастој, гранитној стени. Ваљада је ту обитавала каква сиромашна рибарска породица, или стражар коме је дужност да у мрачним ноћима паљењем светлости показује лађама куд им ваља проћи. Како ли се живи ту, на тако усамљеној, малој морској стени коју вечито вали запљускују, и тако далеко од обала и осталога света? Ах, то су шере! — узвикну једна плава, средовечна Немица која је посигурно читала дуге приче Флигар-Карленове о морским работницима који живе на тим стенама и острвима дуж обала Норвешке и Шведске. Ове стене казиваху да смо били већ у границама Норвешке, и да смо упловили у Кристијанијски Фјорд.

Норвешка се у многом чему, с гледишта физичке географије, издваја између других земаља, али што је нарочито обележава, и што се види и кад се само поглед баци на карту, јесу они карактеристични засеци морски који улазе дубоко у земљу и рачвају се, тамо, у свима правцима, стварајући најромантичније и

најграндиозније перспективе; а после, она чудновата издробљеност њених гранитних обала, и безброј острва и стена (skjer) који је опасују с јужне и западне јој стране. Од Линденеса, најјужније тачке Норвешке (под 59° 59' С. Ш.) до Нордкапа на најсевернијем крају њеном (71° 7' С. Ш.) рачуна се око 150.000 острва и стена морских најразличније величине, не бројећи „шљунке“ — како се каже — који једва вире из воде. На хиљаду и сто тих острва настанили су се људи, рибари; на многима по једна само породица.

Кад се с мора и са запада долази, угледају се најпре, из даљине, унутрашњи снежни висови, па се после неког времена почне распознавати земља као једна дуга, једноставна, пруга која се, понајлак, у колико јој се приближујемо, уздиже над водом. Још мало ближе, па се види како се таласи морски ломе о кршеве обале, и пенуше, али се још не види да је обала искидана и да није једноставна. Истом кад се уђе унутра, у крш, међу стене, развија се интересантна и необична панорама. „Ко никад није видео шере“, пише један немачки путник, „тешко ће моћи створити представу о тој панорами. Човеку се чини као да се налази на месту где је био онај страшни бој титана и старих богова; где су се грдне стене одбијале о тучни свод небесни, и разбијене у хиљаду комада падале у кључало море, да одатле у свим могућим облицима вире. Час се уздижу над водом као корњаче с облом површином, коју су углачале ледене санте у неко древно геолошко време, и вали морски који их вечито запљускују; час образују подугачак низ голих, округластих брежуљака који излазе из воде као колутови џиновске змијурине — Мидгарда — из северњачке митологије. Често стрче, из мора, круто и право као некакви високи зидови који су горе на врховима изломљени и кршевити, а често се дижу гломазно као велики до на врх обли брегови. Све су величине заступљене, од подводних стена које се само распознају по љубичасто црвеној површини воде, или по јачем струјању валова што се преко њих преливају, па до колоса високих више стотина метара над водом. Из близа се може видети маховина, како се зелени по удубинама између голих стеновитих грбина, или шумице и шевари од брезовине како, овде

онде, покривају нижа острва. Што је већа даљина, све се замотава у јаче плаветнило; и тамо, још, у највећој даљини, види се само једноставан, чивит-плав високи зид: острва су се слила и њихове силуете неиздвојно лебде на небу. Дуж тог зида, некакве несташне беле пеге, показују се и нестају; то су вали који се разбијају о стење.“ Међу овим острвима море није никад немирно, а подводни гребени, где их има, обележени су различним белезима, те мрнар из даљине види куд му ваља проћи. Тако лађе могу скоро дуж целе западне обале, чак до крајњег севера, пловити тихо и без опасности као кроз какву градину (Skjergard). Само на неколико места, и у кратком растојању — нарочито на путу око предгорја Стадта, по више 62°. С. Ш. — бродови нису заштићени од ветрова што дувају с Атлантског Океана. И страни путници, и норвешки песници, описују радо лепоте путовања кроз шере. Бјернсон је описивао шере у жељи да упозори стране туристе на њихову лепоту и на удесност путовања у норвешким водама; и краљ Оскар II опевао је шере, али у опису Нансенову има особите, реалистичне лепоте. Велики је природњак описивао свој пут на северни пол. „Тако смо — вели он — на путу нашем на Север имали већином лепо време, а ређе магле и кишу, и возили смо се између острва и кроз морске рукавце покрај норвешке обале. Каква дивна земља! Желео бих да знам да ли још гдегод на свету има овакве воде за пловидбу као што је ова наша. Никад се не могу заборавити они јутарњи часови кад се природа из свога сна буди; густ вео од беле магле, и светле као сребро, лежи на бреговима, а њихови се врхови пробијају из ње као морска острва. Па онај сјајан дан с белим и блештећим снежним планинама! Па после, вечери, с њиховим сунчаним заласцима, бледим месецом, бреговима и острвима што му́че и сањају као жудња младежи. Овде онде провози се поред лепих градиница и кућица које весело окружују зелена дрвета. Може се и немати осећања за лепоте природе, али је ипак добро кад један народ има лепу земљу, макар му и сиромашна била. Никад ми то није тако јасно било, као онога часа кад сам је оставити хтео“ (Soph. Ruge, Norvegien). Особито на уласцима у фјордове има пуно

острва и стена што из мора стреме. Пред гдекојима је, као што се на карти видети може, прави крш. Осим Кристијанијског Фјорда, јужно, на Скагераку, сви су главнији фјордови на западној страни Норвешке, с ушћима на Северном Мору, Атлантскоме Океану и Леденоме Мору, а с крајњим својим огранцима (рукавцима) дубоко у планинама које су великим делом покривене ледом и вечитим снегом, и које као у групама иду једна за другом, уза западну обалу Норвешке, од Варангерског Фјорда у Финмаркану, на северу, до Скагерака на југу.

Знатнији фјордови јесу, полазећи од југа, Кристијанијски (100 Км. дугачак), Букенски, Хардангерски (180 Км.), Согнешки (220 Км.), Нордфјорд, Дронтхјемски Фјорд (145 Км.). Планине норвешке су са западне стране окомне. Гломазни гранитни бастиони и дуварови, често високи на хиљаду метара, дижу се усправно из мора (фјорда), у чијим се плавим водама огледају са својим голим грбинама и глечерима. Али има и места где се, у фјордовима, уза стрме и голе литове начинио дужи или краћи узан појас равнице која се обрађивати може, где се стрмен могла бар донекле оденути зеленилом траве и дрвећа. Има овде онде удолица које су начиниле планинске речице на ушћима својим; затим се на крају сваког фјордовог крака налази по једна узана долина (фјордовска долина) која је на дну, на другом свом крају, затворена висовима уз које се вијуга пут што води к једној узвишенијој планинској долини. Те долине (фјордовске) прокопале су и насуле талогом (морене) велике глечерске реке које су некад — као што скандинавски научници доказују — у оној геолошкој периоди што се зове периодом леда, туда надирале бушећи сантама долине и фјордове и свлачећи с планина норвешких масе камена и земље да њима наспу пределе који су данас далеко од Норвешке (Северна Немачка, Русија, Нидерландска).[1])

На таквим местима има насеља људских; негде се збио у угао између високих стеновитих брда заселак (sogne) са својим кућама од дрвета које су обојене

[1]) Рачуна се да је за време ледене периоде, особито II-ге, ледом остругано и одвучено с висија норвешких масе у висини 5000 метара.

црвено и бело, и весело изгледају из својих зелених воћњака и градина; а гдегде се припио уз лит какав усамљен сеоски дом, са стајама и по којом воћком, да подсети странога туристу, кад га онуда пароброд пронесе, на оног вредног сељака из „Пер Гинта“, који се на таквом једном месту целога свог живота јуначки борио с тешкоћама што му их ствараше немилостива природа. Фјордови вежу та расејана и удаљена насеља, с црквом, школом, седиштима власти, тргом, па често и гробљем. Све се врши лађицама и чамцима. На ушћима фјордова и на острвима западне обале насеља су густа због богатога риболова на тим странама. Тамо има и градова који су са своје трговине чувени. Али да се вратимо на наш брод.

Кад уђосмо у Кристијанијски Фјорд, који је ту, на ушћу, широк преко 50 километара, командант брода нареди да се истакну заставе свих (културних) држава. Ја и мој земљак обрадовасмо се кад између осталих спазисмо и нашу тробојку с њеним белим орлом, и инстинктивно скочисмо и поздрависмо је. Сунце беше већ јако нагло ка западу; његови коси зраци ломили су се на рапавом морском огледалу, те ово изгледаше као зажарено. Једна блага струја пирила је с пучине, а она, *наша мила*, лепршала се весело. Указана јој част, и добила је место при самом врху главне катарке, у близини норвешке заставе, за коју су се Норвежани борили пола века са својим краљем да је добију. Ваљада се допала мрнарима који су китили брод. Нека вам зато живи отаџбина ваша, млади Норвежани! А и јесте дивна наша застава — то свето знамење наше независности, идеала, борби и напора наших, наше прошлости и нада наших. Гледао сам је дуго тада, и мисли су ме носиле по прошлости нашој. Видео сам је како се у прасци од пушака и диму топовском поносно вије преко Карађорђевих бојних поља; како је Милош развија у Такову пред црквом, а сиње робље, старо и младо, прилази да је целива; гледао сам како пред једним витешким и племенитим владаоцем излеће на бедеме Београда да замени туђинску заставу, а цео народ плаче од радости; сећао сам се Синђелића, Рајића, Катанића, и многих других који су јуначки изгинули бранећи је; гледао сам је како се, изрешетана

танадима непријатељским, упорно и весело лепрша на бедемима код Шуматовца, Великог Извора, на Дрини, Јавору, и граду пиротском; како је незаборављени краљ Милан побада на граду нишком. Да, да, застава народна — то је нешто велико и свето; а бити грађанин једне слободне и независне државе, и имати своју заставу, свог краља, своју војску јесте нешто што потпуно ценити умеју, можда, само они који су запамтили време робовања, или који дочекају, сачувај Боже, да изгубе отаџбину. За оно радости што уживах гледајући нашу заставу међу заставама других слободних народа; за оно поноса што осећах онда, у туђини, и међу туђим људима — нека је вечита хвала и слава вама, јунаци, који извојевасте, и вама, мудри владаоци, који законима укреписте и очувасте отаџбину нашу!

Кристијанијски Фјорд, од ушћа свога, па до врха где лежи град Кристијанија, има 100 километара. Обале су му равне и брежуљасте, покривене зеленим ливадама и лепим шумама четинара и брезе, а искићене селима, и малим али богатим градовима, са развијеном индустријом. С обе стране су Фјорда чувена и добро посећивана морска купатила. Иза првих питомих висова, уздижу се, са западне стране, већи брегови (300—400 м.), који се ту и тамо надвисују из мрког зеленила са својим голим и сурим стенама, стварајући лепе слике, особито кад дођу у помоћ и зраци залазећег сунца. Фјорд има масу острва и стена различне величине; на некима која су подаље од ушћа има шевара и шуме; а лево и десно задиру по где где у копно дужи и краћи заливи с удобним пристаништима. Цео је предео око Фјорда густо насељен. У целој земљи долази 6·5 становника на један квадратни километар површине, а у три округа (Јарлбершко-Ларвичком, Акеркушком, и Смолененшком), што излазе на Кристијанијски Фјорд, пада по 35 становника на један километар. Окрузи ови имају и највише земље за обрађивање. На Фјорду је врло живо због многих једрењача и пароброда, а с обе његове стране иду и железнице које негде додирују обале, а негде се одмичу од њих.

Код варошице и купатила *Асгардстранда*, где се Фјорд сужава на једну десетину километара, бесмо изненађени сјајним дочеком. На једном великом пароброду беше изашао ту пред нас цео норвешки парламенат, с многим другим виђеним људима и госпођама из Кристијаније; а пратила их је једна ескадра војних бродова с којих су отпочели топови грувати чим се наш брод указао. И брод је Норвежана био искићен интернационалним заставама. Кад су се оба брода приближила и стала један наспрам другога, прешао је, на чамцу, к нама Џон Лунд, да нас у име Стортинга поздрави. Одушевљење на оном броду, као и на нашем, било је велико. Махало се капама, рупцима, а узвици: „живела Норвешка", „живело братство народа" орили се далеко. На средини норвешког брода видео се Бјернстјерне Бјернсон. С његовим се белим власима играо морски поветарац. Погледао сам заставу норвешку која се више његове главе вила на катарци, и сетих се Брандесове речи: „Споменути име Бјернсона значи рећи да се истакне народна застава". После кратког времена кренули смо се. Напред су пловили војни бродови с којих су на махове грмели топови, а иза нас је ишао брод Норвежана, одакле, кад пођосмо, затрешта из неколико стотина грла народна химна коју је Бјернсон саставио а уметник Р. Нордрак дао јој узвишену, скоро религиозну музику: „Да, волимо те, земљо наша, како се уздижеш ограђена стенама иза којих се море сакрило — Да, ми те волимо и мислимо на времена наших праотаца" итд.

„Шта велите", окрете се мени г. *Ахмет Риза*, уредник листа „Мешверета" што се публикује у Паризу на француском и турском језику — „јел'те да овај народ уме ценити важност Интерпарламентарног Савеза, и помоћ коју од њега имати може у својој борби за независност? Сви ови посланици из разних парламената, ови новинари и књижевници којима су иначе правда и хуманост водиље у њихову раду, биће од сад, кад се изближе упознаду с народом и његовим културним напредцима, привезани осећајима пријатељства за ову земљу, и стални браниоци њени. Како мало памети треба да се увиди од колике је важности за народе,

да имају уза се људе што представљају просвећено јавно мишљење човечанства, па ипак има земаља где се то не увиђа.“ „Особито је — додадох ја — штетно по мале народе, на чије су земље халапљиви погледи јачих суседа упрти, кад не умеју, или кад не могу због својих некултурних и лудих радња, рачунати на наклоност јавнога мњења.“ Ахмет Риза жаљаше се како Европа има мало вере у способности мусломана за културно напредовање и како мрзост коју оправдано гаји према султану Абдул Хамиду због његових насиља и злочина, неправедно преноси и на народ турски. Али кад би турска царевина имала устав и парламенат, те да народ учествује у законодавству и управљању јавним пословима, и да се његов глас чује; и кад би и тамо имало законима осигураних погодаба за широку приватну иницијативу и слободно исказивање мишљења, онда би се истом видело да и турски народ красе лепе особине и врлине, да је способан као и сваки други европски народ за културу и образованост, и да уме ценити и поштовати не само далеке друге народе, него и оне народности с којима у једној држави живи и над којима је вековима господарио. Г. Ахмет Риза имао је онда око 35 година. Био је стасит, окретан, симпатичан с плавим интелигентним очима и враном брадом. Он је радио на организовању странке која се почела звати *омладином турском* и која је требала да унесе корените реформе у политички и социјални живот његове отаџбине; а много му је било стало да за своју странку и за своју земљу задобије симпатија код западних народа и у јавном европском мишљењу. Зато је издавао у Паризу и Женеви лист на француском језику, у ком је износио програм и захтеве Младотурака, и увек први осуђивао апсолутизам и насиља Султанова и његових паша; зато је, даље, 1899 год., покушао у друштву с још неколико емиграната из Турске, да једним меморандумом скрене пажњу Хашке Конференције на тежње Младотурака; а зато се и сад био кренуо чак у Кристијанију. Много је Ахмет Риза полагао на то да заинтересује за своју странку чланове Интерпарламентарног Савеза, и мене је молио да са своје стране порадим да се пусти и он на конференцију тог удру-

жења. И ако сам нисам много веровао у остварљивост парламентаризма у Турској, опет сам у овој прилици желео помоћи г. Ахмету Ризи; али, на жалост, нисам успео. Није се могло никако наћи разлога из којих би један журналиста, па и шеф једне турске политичке партије, могао узети учешћа на једном међународном скупу чланова законодавних тела. Али сам уверен да тадашње његово путовање није остало некорисно. То сам изводио и из једног писма које ми је мало доцније упутио из Париза.

Од прилике на половини своје дужине рачва се Кристијанијски Фјорд у два ужа крака, од којих један, западни, иде ка граду Драмену; а други, источни — који је до лепе варошице и купатила Дробака, у дужини од 10 километара, узан као каква река (800 м. ширине), па се одатле опет шири — иде до Кристијаније. С обе стране сад има честих и лепих летњиковаца који се, у пролазу нашем, помаљаху из шумица и градина. Сунце беше зашло, али је остао некакав, за нас с југа необичан, светао сутон, кроз који се могло још далеко видети, али који је свему што се види давао нечег мистериозног. Кад смо стигли у Кристијанију, било је око 10 часова у вече, па ипак на улицама не беху још нигде запаљене електричне сијалице, и ми смо, ја и пок. Гвоздић, возећи се у фијакеру ка хотелу, могли још читати фирме на дућанима, и распознати из даљине нашу заставу која је висила с балкона једне високе куће, поред које смо се возили. То је била кућа ондашњег крал. срп. почасног конзула А. Јакобсена, једнога симпатичног и уваженог човека коме је после кратког времена — не знам из каквог разлога, али биће свакако из ситних побуда — одузета част да буде наш конзул. Ми смо се једно време одликовали честим смењивањем својих конзула на страни, изненађујући тако поштене људе који су бесплатно служили нашој земљи, и срамотећи се пред светом.

Одсели смо у Гранд-Хотелу, у улици Карла Јована. Предусретљивост приређивачког одбора, који се у име Народне Скупштине, Стортинга, бринуо о дочеку гостију, испољаваће се и у таквим стварима какве код нас, у сличним приликама, ником не би падале на памет. Ја сам још из Србије поручио да ми се задржи соба

у тој гостионици; а кад сам стигао, затекао сам на столу хрпу карата, мапа, књига, новина, програма за забаве и екскурзије, итд. Ту сам нашао обавештења о свему што ме је као члана интерпарламентарне конференције могло интересовати, као: кад ће, ког дана и сахата Савез држати своје седнице — конференције; какав ће када дневни ред бити; какве се забаве за интерпарламентарце спремају, где, и од кога; какве ће се екскурзије, и кад, заједнички предузимати? Као у допуну званичне предусретљивости придружила се љубазност гостионичарева. На једном штампаном листићу, на француском и енглеском језику, ставља се на знање поштованоме госту, ако би хтео пити ракије и у свету недељу, да ће требати да се о томе побрине још у суботу вече. Недељом се ракија у Норвешкој не продаје, али из услужности према странцима допуштено је гостионичарима да на такав начин изигравају закон. Али се ничему нисам толико обрадовао колико књигама које сам на свом столу затекао, и које су нарочито за нас, странце, спремљене на француском језику. Међу другима имало је ту неколико брошура о важним актуелним питањима Норвешке: о праву њеном да има своје властите представнике и конзуле на страни; о питању сталног неутралисања скандинавских држава, итд. Ово друго питање покреће се у парламентима скандинавским од једну десетину година, а око онога првог води дугу и јаку борбу норвешки Стортинг са својим краљем и Шведском. Нашао сам и једну историју Интерпарламентарног Савеза 1889—1899, у којој су изнесене све резолуције које је Савез донео на својим скупштинама за тих првих својих десет година; једну илустровану кратку историју норвешког народа, итд. И ако се знало ко долази на интерпарламентарне скупштине, и да су то људи образовани и начитани, приређивачки је одбор мислио да ће својим просвећеним гостима ипак учинити услугу ако им при доласку њихову у Норвешку пружи књиге из којих ће се упознати с главнијим политичким моментима из прошлости и савремености тог народа. И добро је урадио одбор; књиге су те биле од велике користи на овом путу, и мени и другима. Можда ће и моје читаоце интересо-

вати по нешто из историје народа, којем су за мном пошли у походе.

II

Норвешку је населило германско племе, од којег су произашли данашњи Скандинавци, много раније од најстаријих традиција и прича, можда пре 5000 година, а дошло је с југа од Данске и Шведске. Да ли је било у тој земљи каквих других ранијих насеља, није потпуно расправљено. Норвешки научници мисле, већином, да су се Лапи, као и Фини, који данас живе на крајњем Северу, доцније доселили.

Расејан по пространој земљи, а највише дуж морских обала и око фјордова, тај народ, одвојен и далеко од осталог света, живео је мирно, кроз дуге, небележене векове, у мањим породичним групама, а по обичајима, и с погледима на свет какве су имали други Германи; и издржавао се од лова, нарочито риболова, сточарства, а помало и од земљорадње. Породице су имале своје скупштине (things) на којима се решавало о заједничким пословима, и судили приватни спорови. Најстарије политичко удружење племена (држава) створило се на Фјорду Дронтхјемском, на западној обали северне Норвешке. И та је држава, изгледа, била стално у миру с околним ближим и даљим светом. Али при крају VIII века по Хр., кад се у Норвешкој излазило из тако зване „Епохе гвожђа“, обузе народе у Скандинавији некакав немир, и тада се почеше отискивати на море оне многе војне и пљачкашке експедиције викинга (то значи људи из залива — vic — фјордова) које доведоше Скандинавце у додир с јужним народима, и разносише дуго и на дакеко, страх и име Нормана. Први узроци тог покрета у ком су од свих Скандинаваца највећега удела имали Норвежани, остали су непознати, али на доцније експедиције и емиговања из Норвешке и других Скандинавских земаља морале су свакако јако утицати борбе, које, унутра, изазиваше стварање великих држава, и продирање нове Христове вере. А без сумње су сиромашне северњаке мамиле и богате, прекоморске земље и изгледи на добар плен.

У половини IX века подиже се око Кристијанијског Фјорда једна држава под династијом Јинглингера. *Харалд Харфрагр* (Лепокоси), владалац из те династије, прешао је преко планина, и сјединио са својом државом Дронтхјемску конфедерацију и још некоје западне земље (872 г.), преневши краљевску столицу у Дронтхјем. Он је оснивалац једне моћне норвешке краљевине. Ко се није могао помирити с новим стањем ствари — а много их је било који се нису могли сложити с тим: да плаћају порезе што је краљ увео, и да сносе у новим приликама унижен положај који су по наслеђу у свом племену од старина имали — ишао је у гусарење по мору, или је тражио себи нову отаџбину. Многи се настанише тада на острву Ферое и на Оркадима близу Скотске; а нешто доцније, у истом веку, селише се многи с тих острва, и из Норвешке на Исланд који су онда рибари норвешки пронашли. Харалд је погрешио што је пред своју смрт (930) поделио државу на синове и оставио да један од њих буде суверен над целом земљом, јер чим је после неколико година (934) најмлађи његов син, Хакон, отео краљевство од најстаријега, ушла је пометња у ред наслеђивања, те се зато водили, за пуних сто година, ратови између потомака његових. Ипак се велико Харалдово дело, јединство државе, одржало; а и престо краљевски остао је у његовој породици близу четири стотине година.

Разуме се да се на овом месту можемо заустављати само код по неких владалаца, чија су дела трајније историске важности.

За име тога првог *Хакона* (920—961), Харалдова сина, везане су неколике важне реформе државне. Он је васпитан у Енглеској, на двору тамошњег краља Енгелстана, где је и крштен, и радио је на ширењу нове вере. Али у том није имао трајног успеха, јер је на крају морао рушити цркве, које је сâм подизао. Поделио је приморске земље на дистрикте, од којих је сваки био обавезан да опреми по један ратни брод; доделио је неколике пределе као феуде својој браћи и нећацима, и грофу Јарлу Сигурду од Хлада, који му је с народом од Дронтхјема помогао да отме престо од свога брата Ерика. Он је још јуридичке конфедерације

које су од старине постојале у пределима око Дронтхјема и на ушћу Фјорда Согне (на западној обали Норвешке), проширио и на друге оближње земље. Средиште за скупштину (јуридичку) онога првог савеза утврдио је у Фрости, у Дронтхјемском крају (Frostathing), а овога другог, у Гули (Gulathing). Народ је прозвао овог краља *добрим*. Дуго се борио са синовима Ериковим које је дански краљ потпомагао, и погинуо је, најпосле, у једној битци с њима, недалеко од Бергена, г. 961, оставивши њима престо, јер је био без своје деце.

После деветогодишње владе суровога Харалда Графелда, и двадесетпетогодишње владе узурпатора Јарла Хакона, којем је дански краљ ишао на руку, дошао је у отаџбину, и одмах проглашен од народа у Дронтхјему за краља, праунук Харалдов *Олаф Тригвесен* (997—1000). Он је био чувен као јунак; одликовао се као војвода једне викингшке експедиције што је опустошила Енглеску. Пред долазак у Норвешку усвојио је Христову науку, и као прави викинг трудио се да мачем и ватром натури народу веру у „Белога Христа“, не само у Норвешкој, него и по колонијама, на острвима Ферое, Оркадима, Исланду, и на Гренланду који је од скора био откривен, и нешто насељен. И тај рад његов доста је уродио плодом. Олаф је владао врло кратко време. На повратку с једне експедиције противу балтичких Словена, Венда, предусрели су га, на мору, недалеко од Ригена, краљеви дански и шведски, и Ерик, син Јарла Хакона. Ту је, бранећи се јуначки, рањен, и потонуо је с лађом својом у море (септ. 1000 г.). Савезници ови поделише тада Норвешку, али краљеви дански и шведски уступише своје делове Ерику. За то је Ерик морао као вазал пратити Кнуда Великог кад је овај ишао да освоји Енглеску, из које се војне није вратио.

У пролеће 1015, вратио се у Норвешку с некаквог викингшког похода, праунук Харалдов *Олаф Харолдсон* (1015—1080) који узе за свој позив, да продужи отпочети рад на ширењу нове вере, да ослободи краљевину од туђинаца, и укрепи државно јединство. У свима тим правцима имао је успеха. Он је умео подчинити круни моћне јарле који су од старине владали

наследно у својим покрајинама, присајединити држави земље неколиких малих и дотле независних владалаца, и довести законодавство у склад с погледима нове, Христове, науке. Али је својим насилничким и енергичним радом изазвао и јаку опозицију која потражи помоћи од данског краља Кнуда. Овај је дошао с војском у Норвешку, а Олаф се склонио у Русију (1028), одакле се вратио после две године с намером да отме свој престо од туђина; и погинуо је у једној битци, близу Дронтхјема, јула 1030 г. Но глас се брзо разнесе да Олаф, мртав, чини чуда, те бй проглашен за свеца. То је утврдило његову династију и загрејало срца у људи. Његов син *Магнус* (1035—1047) позват је одмах из Русије, где се бавио, и проглашен за краља. Владалац овај срушио је с одушевљеним народом туђинску владавину. Норвешка је од сад имала неколико мудрих и енергичних краљева који су доста урадили и за културно унапређење у својој земљи. Такав је био нарочито *Олаф Кире* (1066—1093) који је основао град Берген, да буде средиште трговине с Енглеском, унео знатних поправака у општу администрацију, и уредио црквену хијерархију. Црква норвешка била је под управом митрополита из Бремена и Хамбурга (та је столица заснована 831 г.); Олаф Кире је основао три независна владичанства у земљи, и подигао велике храмове у њиховим седиштима: у Нидаросу (Дронтхјему), Бергену и Ослу (Кристијанији). Доцније, 1152 г., владичанство у Нидаросу узвишено је на самосталну норвешку митрополију и подчињене су јој све цркве, како у Норвешкој тако и у колонијама (Фероe, Исланд, Гренланд, Оркади, Хебриди).

За Олафом Киреом владао је *Магнус Берфорд* (1093—1103), а за овим, *Сигурд Јорсалфар* (1103), који је ишао на војну у Свету Земљу, и освојио град Сидон (1110) који крсташи дотад нису могли заузети. После смрти овога краља настале су наново династичне борбе синова и потомака Магнуса Берфорда, и у тим борбама које су испуњавале време дуже од једног века, умели су свештенство и аристократија, подржавајући ове или оне претенденте, задобити великих права и повластица. Тако је амбициозни и енергични архиепископ из Нидароса, Ејстејн Ерландсен, успео да издејствује од краља

Магнуса Ерлингсена (1161 г.), који је помоћу свештенства дошао на престо, „да се круна принесе на жртву Светоме Олафу“, и да се према томе призна као део јавног државног права, право владика да у будуће располажу престолом. После тога могло је бити двојаких претендената на престо: оних, које је свештенство хтело и подржавало и који су се на свештенство ослањали, и оних, који су бранили суприматију државе над црквом, и своја права на круну изводили само из права наслеђа. Уз ове друге претенденте било је, обично, племство. Тек је краљ *Хакон Хаконсон* (1217—1263) успео да утврди за дуже време мир у земљи, и да сузбије партије које је свештенство дизало. Његова борба с поповским кандидатом, војводом Скулом, дала је сиже Ибсену за његову интересантну драму „Претенденти“. У току тих борби аристократија је приграбила у своје руке, као награду за лојалност, законодавну и судску власт које је од старине имао народ, али за владе овога краља, његовог сина *Магнуса Лагабетера* (1263—1280), и његових унука *Ерика* (1280—99) и *Хакона* (1299—1319) поступно је прешла судска власт у руке краљеве. Најпре су укинуте јуридичко-законодавне конфедерације с њиховим скупштинама (тинговима) и судска власт пренесена на нарочите изабранике сељачке (Lagmaend), а после су ови постали чиновници које је краљ именовао. Магнус Лагабетер (законодавац), како му и надимак казује, учинио је доста на законодавству. Он је стално уредио односе аристократије и круне; поставио једне законе за села и градове; подчинио краљевини Исланд који је дотле био независан с управом аристократско-републиканском; ограничио привилегије градова, итд. Пред смрт своју дао је великих повластица Ханзеатском Савезу, те с тим пређе мало по мало сва трговина земаљска у руке Немаца, на велику штету домородаца који бише готово са свим искључени из трговине. Особито је моћан постао овај туђински савез, не само у трговини, него и у другим погледима, кад је половином XIV века основао свој контоар у Бергену.

Смрћу Хакона V, 1319. год., угасила се мушка лоза Харалда Харфрагра, и Норвешка сад уђе у унију са Шведском, јер је тада наследи *Магнус Ериксон*

(1314—1343), син ћерке краља Хакона V, која беше удата за једнога шведског херцега. Тај Магнус Ериксон буде, у својој трећој години, изабран за краља шведског, и тако обе земље, Норвешка и Шведска, добише једног владаоца. Али Норвежани, незадовољни том унијом, за то што краљ није водио бригу о њиховој земљи, раскинуше је 1342 г., и изабраше сина краљевог *Хакона Магнусена* (1343—1380), који је имао само четири године, за свога владаоца; и кад доцније (1362) Шведи збацише свог краља, због раздора његова с аристократијом, и несрећних ратова које је водио с Русијом и Данском, и изабраше истога Хакона за владаоца, онда се васпостави унија између Шведске и Норвешке. Хакон се оженио Маргаритом, ћерком Валдемара IV, данског краља, и кад је умро, наследио га је његов син *Олаф Хаконсон* (1380—1389) који је од 1376 био већ краљ Данске и Норвешке. Тако је ова земља дошла сад у инију с Данском; а кад је Олаф умро, онда су Норвежани, под утицајем Маргарите, изабрали и крунисали у Дронтхјему нећака њеног *Ерика Померанског* (1389—1459), ког су наскоро, све под утицајем те велике жене, изабрале за краља и Данска и Шведска, те се Норвешка склизала тако у нову унију с обе друге скандинавске државе. Унија та санкционисана је свечано у *Калмару*, 17 јуна 1397, кад је Ерик проглашен за краља од представника из све три скандинавске државе, и крунисан. Доцније, 1470 г. (кад су Шведи успели да из породице Стуреа бирају себи краљ. намесника), Шведска се отргла из уније која ни њој као ни Норвешкој није била угодна, али је Норвешка остала везана за Данску чак до 1814 г. — пуних 427 година.

С гледишта јавног и међународног права, Норвешка у овим унијама са Шведском и Данском није много губила. Она је остала краљевина са својим законодавством, својом војном и судском организацијом и својим (бар за дуго) чиновницима, из народа. Од 1450 г. имала је, по једној конвенцији коју је тада с Данском закључила, и свој Управни Савет, а 1614 завела је своју стајаћу војску. Али је снага народна, унутра, за дуго време јако слабила. Краљеви су живели изван земље, и нису се бринули о њој и њеном напретку,

колико је ваљало бринути се. Трговина, најјачи извор земаљског прихода, била је сасвим у рукама туђинаца, Немаца, који су се, с великим и искључним повластицама, обогатили и постали охоли. Народ је пао у велику сиротињу. Многе старе аристократске породице осиромашиле су, и утопиле се у маси сељачкој, а то је било на велику штету и народне књижевности и поезије коју вазда држе само виши и имућнији слојеви друштвени. Уза све то, у XIV веку, у три маха, (1336—1371) тако је страшно беснила куга, *црна смрт*, да је збрисала више од $^3/_4$ и онако малога становништва. Један краљ, Кристијан III, имаде, 1556 год. намеру да укине автономност Норвешке, и да ту земљу подчини Данској, али је у том успео само донекле. Норвешка је остала, како је и дотле била, само што је изгубила свој Управни Савет.

За владе Кристијана IV (1588—1648) настале су у Норвешкој боље материјалне прилике. Тај краљ имао је великих заслуга и за ту своју земљу. Имена неколиких градова који су по његову плану подигнути на врло важним трговачким тачкама — Кристијанија, Кристијансанд, Кристијансунд — сведоче о његовој увиђавности, и о бризи његовој за народно добро. У стицају различних историјских прилика и догађаја Ханзеатски Савез изгубио је био много од своје некадашње силе; Источно Море било је отворено и за лађе Холанђана и Енглеза; а у скандинавским земљама одузете су му многе од његових повластица. Трговина је увелико прелазила тада, у Норвешкој, у руке домородаца, а навигација, индустрија, занати, рудокопство добили су јаког полета. Једном речи, народ се материјално отргао. А када су Фредерик III и жена му Софија Амалија, 1661 год., знаменитим „Актом о Суверенству“ прогласили апсолутизам с наследном монархијом, онда је то и у Норвешкој народна скупштина примила к знању, те су се тако Данска и Норвешка изједначиле у управном систему. Тада је према захтевима новог, апсолутистичког система, заведена нова администрација у обе земље. Краљ је прописивао законе, постављао чиновнике по свима струкама, и преко својих министара, из Копенхагена, управљао обема земљама. Али с гледишта јавног права Норвешка је остала и

даље засебна држава. Она је имала *своју* војску, своје судство и кодексе, а краљ се звао и краљем Норвешке.

Две важне последице имало је увођење апсолутизма у Норвешкој: утврдио се бирократизам који је био у толико тежи у колико је био далеко од средиште управе и врховног надзора; и отворени су широки путови којима је могла продирати у Норвешку данска култура. Од увођења Лутерове реформе, у XVI веку, одомаћио се био у Норвешкој, с преводом Библије и црквених песама, дански језик као *језик црквени*, а од овога времена он је постао и језиком администрације и судова, па је, отуда, ушао у школу, литературу и живот (особито по градовима).

Ратови које дански краљеви водише са Шведском, на крају XVII, и у почетку XVIII века — рат зарад Сканије (предео у јужној Шведској) 1675—1679, и Велики Северни Рат (противу Карла XII), и ако нису испали добро за Данску, изнели су војничке врлине Норвежана и јачину њихове флоте. Прослављени јунак тих ратова, адмирал Весел (Торденскјолд) био је Норвежанин. Али за напредовање народно користан је био дуги мир који настаде од 1720 г. На свима пољима рада отпочео је онда јачи живот. Нови градови подизани су, велике шумске просторије крчене, путови кроз врлетне пределе просецани; број слободних сељака, поседника, растао је; трговина и пловидба дотерали су, особито за време америчких ратова за независност, до размера какве се дотле нису знале. И књижевност је пренула; почели су се јављати људи јаког ума и лепих дарова.

Али с почетком XIX века, управо од тилзитског договора Наполеона и Русије (1807 г.), насташе тешки дани за скандинавске земље. Познато је како је тада Данска, преко своје воље, увучена у штетне ратове с Енглеском и Шведском. (Види први чланак „Из Скандинавије“ у Годишњици XXVII). Да би спречили да данска флота не падне у руке Наполеону, Енглези, који су дознали шта је углављено у Тилзиту, послаше једну војну експедицију на Сјеланд, која после четири дана бомбардовања уђе у Копенхаген, узапти и одвуче са собом сву данску флоту коју је нашла у приста-

ништу тога града. Такав поступак од стране Енглеза бацио је Данску на страну Француза, и она је, као савезница Наполеонова заратила, новембра 1807, с Енглеском, а после неколико месеца и са Шведском, која није хтела пристати да затвори своја пристаништа за енглеске лађе, како је то у Тилзиту утврђено, и која је тим дала разлога Русији да је нападне као свог „географског непријатеља“ (ennemi géographique) и да јој отме Финландску.

Чим је отпочео рат с Енглеском, прекинута је веза између Данске и Норвешке; зато је у овој земљи образована засебна влада под именом Управног Одбора, ком је на челу био Кристијан Август, принц од Аугустенбурга. Већ је било неколико сукоба на граници између Норвешке и Шведске; и дански краљ спремао се да с југа, у друштву с Французима којима је командовао маршал Јован Бернадот, упадне у Шведску, кад једна унутрашња револуција извуче ту земљу из опасности у којој се беше нашла, и даде други правац стварима. Краљ шведски Густав IV, којега су чинили одговорним за све тешкоће што су снашле земљу, бй збачен с престола а на његово место дигнут стриц му Карло XIII. У исто време проглашен је за престолонаследника принц Кристијан Август. Нови је краљ закључио одмах мир с Русијом, којој је уступљена Финландска, а мало доцније и с Данском и Норвешком (1809 год.).

Рат, или боље рећи ратно стање с Енглеском трајало је дуже. Норвешка није изгубила много људи, али су унутрашње економске прилике њене постале врло мучне. Због рђаве жетве у земљи је настала глад. Извоз и увоз, нарочито увоз хране, били су јако отежани. Трговина је стала; скупоћа најнужнијих животних намирница јако скочила. У таквој општој невољи саставило се једно друштво са задатком да потпомогне морални и материјални напредак народни, под именом „Друштво за благостање народа.“ У управи његовој били су гроф Херман Ведел Јарлсберг и друге патриоте. У том друштву, чијом је сарадњом добила Норвешка свој Универзитет (1811), ухватила је била корена мисао да се раскине вековна унија с Данском,

а било је и људи који су помишљали да би кориснија била унија са Шведском.

Међутим, догађаји споља, европски, довели су до раскида те уније пре но што је ико у Норвешкој могао очекивати. Престолонаследник шведски, симпатични и популарни принц Кристијан Август, на ког су у тој земљи многе и најлепше наде полагане, умро је изненада, напрасно, 1810 г. Тада Шведи изаберу за престолонаследника француског маршала Јована Бернадота, рачунајући да ће тако осигурати пријатељство Наполеоново, и помоћу његовом добити натраг свој Финланд. Преварили су се у том рачуну: Наполеон није много марио Бернадота, а и овај, који се сад кад је постао престолонаследник шведски назвао *Карло Јован*, схватио је брзо да интереси његове нове отаџбине захтевају вођење политике независно од Француске и Наполеона. Бернадот је био мудар, вешт и енергичан. Он је умео наследити симпатије које је имао његов предходник Кристијан Август, и поред Карла XIII, који је рано охронуо, узети земаљске послове у своје руке. Кад је избио рат између Наполеона и Русије, он је ушао у савез с овом државом (1812) а по цену да му се уступи Норвешка. А кад је велика француска армија страдала, те године, на Березини, ушли су у тај савез и Пруска, Енглеска и Аустрија (коалиција), од којих су и прве две гарантовале Шведској да ће добити Норвешку.

Краљ дански, Фредерик VI, старао се да очува својој круни ту земљу. Он је послао свога рођака Кристијана Фредерика, једног слободоумног принца, у Норвешку као свога намесника, и спремао се наново за рат са Шведском. Али, ако се у Данској могло још надати, да ће се успети код дворова, код којих је вазда имало више симпатија за краља данског него за авантуристу Бернадота, те да се Норвешка не одцепљује од ње, — све су такве наде наскоро изгубљене. Карло Јован (Бернадот) учинио је тако великих услуга Европи, да се ова није могла колебати да одржи своје обећање. У одсудној битци код Лајпцига, у јесен 1813 год., у којој је сила Наполеонова скрхана, командовао је Карло Јован једном савезничком војском, а после те битке марширао је право ка Данској. Фредерик VI није имао куд, и морао је пристати да уступи Норвешку, што

је учинио једним уговором, потписаним у *Килу 14 јануара 1814 године.*

Овакво решење тога питања, без учешћа народа којег се тиче, изазвало је велико незадовољство у Норвешкој. Тамо се друкчије замишљала будућност. Јавно мишљење истицало је тадашњег намесника Кристијана Фредерика као будућег краља независне Норвешке, а још јача је била општа жеља да земља добије један слободоуман *устав.* На једном скупу највиђенијих људи из земље, који је сазвао принц-намесник у Ајдсфолду (16 фебр.), донесена је, на предлог проф. Свердруша, резолуција којом се исказује народно мишљење: да је дански краљ слободан да се, за себе и своју фамилију, одрече престола норвешког, али му се не може признати право да преноси Норвешку на кога другог суверена, као што је то учинио уговором закљученим у Килу; да је, на против, по самом том уговору прешло на народ право да реши сâм о својој будућности, о својем унутрашњем уређењу, и уставу. На истом је скупу одлучено да се распишу избори за народну скупштину (Стортинг) која ће дати устав земљи, и установљена је народна застава као знак државне независности (боје данске заставе с норвешким грбом, лавом, при врху). Народна скупштина се састала у Ајдсфолду (Eidsfold), 10 априла. Било је 112 посланика.

Већина је била за потпуну самосталност земље, а мањина од 30 људи беше мишљења да би корисније било образовати са Шведском унију у којој би Норвешка била, разуме се, независна, и имала свој устав. Скупштина је израдила устав који је дефинитивно усвојен *17 маја,* а за тим је изабрала једногласно за краља Норвешке принца Кристијана Фредерика, који је одмах саставио своју владу — савет министарски.

Нови краљ покушао је код сила савезница да изради признање за себе и ново стање ствари у Норвешкој, али велике силе нису могле одустати од оног на што су пристале, и напустити савезника, ма како им он лично немио био, који је све своје обавезе у савезу савесно испунио. Напротив, на захтев Карла Јована послата је једна *европска комисија* да у Копенхагену и Кристијанији убрза решење ствари — прилазак Норвешке Шведској.

Није се имало куд, Кристијан Фредерик морао је положити круну коју је од народа добио, и напустити Норвешку. Али је народ норвешки био толико свестан, мудар и јуначан да је умео при овом прелазу из једне уније у другу сачувати своје достојанство и независност своју. Норвежани нису никако хтели пристати на нову унију по уговору закљученом у Килу, него су тражили да се воде нарочити преговори, и да краљ шведски усвоји услове које ће они са своје стране поставити. У противном случају Норвешка је била решена да оружјем брани своју самосталност, и своје *право самоопредељења*. Европска комисија била је у овом питању на страни Норвежана, а и Карлу Јовану је налагала мудрост да не тера у крајност, тим мање што је у неколиким сукобима на граници осетио снагу Норвежана и увидео озбиљност њихове упорности. Он је пристао да пошље једну комисију у Кристијанију која ће у име краљево ући у преговоре са Стортингом. Преговори су кратко трајали и свршили се како су Норвежани желели. Захтеви краљеви да се у устав унесу неколике измене у смислу ојачања краљеве власти одбијени су.

20 октобра (по нов.) донео је Стортинг, у Кристијанији, решење по којем је Норвешка ушла у унију са Шведском као „држава слободна, независна, недељива и која се отуђити не може“ (члан 1 устава). 4 новембра решено је о оним одредбама којима се санкционише унија и специјално гарантују самосталност и независност Норвешке у истој, и које су (одредбе) унесене у устав од 17 маја. Истог дана изабран је шведски краљ Карло XIII за краља норвешког.

Новембра 10 положио је Карло Јован пред Стортингом, у име краља, заклетву да ће чувати устав и поштовати права краљевине норвешке.

Тако је постала унија између Норвешке и Шведске која ће трајати до наших дана, осамдесет и две године. Ондашњи шведски министар спољних послова, саопштавајући страним дворовима о срећном решењу тога питања није пропустио нагласити, да та унија није заснована на уговору закљученом у Килу, већ пристанком и поверењем народа норвешког.[1]) Али, кажу

[1]) Ce n'est pas aux conventions du traité de Kiel, c'est á la confiance du peuple norvégien que nous devons l'union entre la Norvège et la Suède.

да је краљ Карло XIII рекао једном приликом, у оно време, о тој унији да је она „таква да човек над њом плаче“ — c'était lá une union á faire pleurer. Да ли је то краљ казао што је можда предвиђао како ће се чести и дуги сукоби поређати између круне и Норвешке?

За трајања те последње уније измењало се на престолу норвешко-шведском пет краљева: *Карло XIII* (1809—1818), *Карло XIV* (1818—1844), *Оскар I* (1844—59), *Карло XV* (1859—72), и *Оскар II* (1872—1906), и за све то време, на срећу, обе су земље уживале мир; никаквих великих потреса ни унутра ни споља било није. Оскар I је умео да 1848 г., за време Немачко-Данског рата, без проливања крви, прибави важности својој жељи да се дође до мира између зараћених страна (примирије закључено у Малмоу), као што је умео да очува и неутралност својих краљевина за време Кримске војне; а Карло XV опет, умео се мудро одржати неутралан године 1864 насупрот и својим наклоностима и јаким националним струјама у Шведској и Норвешкој које су тражиле да се помогне Данској објављивањем рата Немачкој. Тако су памет и родољубље владалаца и народа, кроз цео један век, могли бити посвећени искључиво унутрашњим реформама, и старању о умном и материјалном напретку народном. И одиста, на путу прогреса није се застајкивало ни у једној од тих земаља. На свима пољима људског занимања пошло се напоредо с најкултурнијим народима на Западу. Сваки је краљ остављао наследнику својем земљу напреднију, а народ имућнији и просвећенији. Шведска је у реду који држе прве културне земље, а ни Норвешка није далеко изостала, и ако су природне погодбе у овој најсевернијој земљи много теже. Ми ћемо, на овом путу, моћи изближе видети како је Норвешка у различним правцима и пословима постигла великих успеха.

Али да пређемо сад на ствари које, можемо рећи, нису никад биле — бар никад од непосредна утицаја — ни у Шведској ни у Норвешкој, на материјални и културни напредак народни, али које ипак необично карактеришу те северне народе. Мислим на односе између норвешког народа и краља, или влада његових. Норвежани могу служити за пример другима: како ваља бити издржљив у чувању и одбрани отаџбинских права. Ја нечух ни за

један други парламенат где би, као у Стортингу, имало скупштинских предлога који не испадају из дневног реда по двадесет, тридесет и више година, — док се год непродре с њима. Било је питања о којима се водила борба између народа и круне скоро за све време уније, а имало их је и таквих при којима су и народ и његови владаоци показали толико упорства да то ми, с другог краја света, нисмо кадри себи објаснити. Али, такви су ти северњаци: у борби с морем и природом научили су се да буду издржљиви и тврдоглави!

Да споменемо само нека од таквих питања која су изазивала сукобе и стављала унију у целом XIX веку на тешку пробу.

*

Норвешки устав од 17 маја 1814, који је остао до данас у пуној важности, по својим битним одредбама слободуман је и скроз демократски. Народно представништво има широк круг послова, у којима се може опредељивати независно од краља и његових влада; а има и неограничено право контроле над свима земаљским пословима, и над чиновницима, од најмањег до највећега (осим војних команданата), које може непрекидно позивати на одговор. Поред тога, уставом и изборним законом отворена су врата Стортинга и сељаку; а сељаци су свуда, зна се, скептични, неповерљиви, штедљиви, тврдоглави и дрски, особито кад припадају јачим странкама; неспособни да се дигну изнад локалних и личних интереса, и да с какве више тачке гледишта процењују политичке радње и потребе. Парламенат, с толиком независношћу, и таквим елементима, није могао остати, а да не обрати на себе подозриве погледе европских владалаца, онда, у време Свете Алијанције, кад се у сваком шушњу палирала револуција, и да не дође брзо у сукоб с крупом. И збиља, већ за време првога редовног сазива Стортинга, 1815—16, избио је сукоб. По уговору, закљученоме у Килу, на Норвешку је пала извесна сума доцније, посредовањем Енглеске, сведена на 12 милиона круна данских дотадашњега данског државног дуга. Стортинг испрва није хтео никако признати тај дуг, а доцније је нашао да је врло велики и да би ваљало да Шведска узме на себе један део. Прилике економске

беху тада очајне у Норвешкој, па се и зато толико запињало на том питању. Преговори о том протезали су се између две краљевине, и између Стортинга и круне, неколико година. Силе савезнице (Света Алијанција) претиле су интервенцијом; независност Норвешке била је стављена на коцку, и заслуга је само Карла Јована што се отклонила опасност.

*

У исто време (1815 и 1818), Стортинг је, на велику саблазан Свете Алијанције, решио декретивно укидање племства. Краљ не хтеде усвојити то решење, али је оно остало у важности кад га је, по уставу, Стортинг и трећи пут изгласао. Доцније га је и краљ санкционисао.

*

Наскоро после тога избише нови и много важнији конфликти. Нешто под утицајем конзервативнијих струја у земљи, а нешто подстицан од сила савезница, Карло Јован зажели, да се у норвешки устав унесе „више монархичности", да се неколиким уставним законима ојача ауктoритет владаоца. У тој намери изнео је он пред Стортинг неких тринаест предлога, од којих су најважнији циљали на то: да краљ добије право апсолутног veto за сва питања о којима Стортинг решава; право да поставља председника Стортинга, и његових секција, Оделстинга и Лагтинга[1]; затим, да може распустити Стортинг на крају трећег месеца његова рада, и наредити нове изборе; па и да може уклањати из државне службе све чиновнике, осим судија.[2] Још је краљ желео основати ново, наследно племство. И у самом Стортингу изнео је неколико предлога с истом тенденцијом посланик К. М. Фалсен, највиднији члан оне скуп-

[1]) Члан 73 норвешког устава гласи: „Стортинг бира $^1/_4$ својих чланова, који састављају *Лагтинг* (Lagting), остале $^3/_4$ образују *Оделстинг* (Odelsthing). Избор се овај врши у првој редовној сесији која настане после нових избора, и Лагтинг остаје састављен тако за све време скупштинске периоде..... Свака од те две секције Стортинга држи своје седнице засебно и бира свог председника и свог секретара, итд.

[2]) По члану 22 устава норв. може краљ отпустити из службе државне министре и чиновнике њихових канцеларија (кабинета), посланике код страних дворова, конзуле, високе чиновнике грађанског и црквеног реда, команданте војне. Друге чиновнике може краљ само суспендовати, али их не може отпустити, осим на основи судске пресуде, нити их преместити мимо њихове воље.

штине што је у Ајдсфолду донела устав. Стортинг је 1824 једногласно одбио све те предлоге, и Фалсенове и краљеве. Али их је краљ стално износио за пуних 16 година, у свакој новој сесији. Увек су одбијани.

Јулска француска револуција није прошла без одјека и чак тамо на Северу. Њене идеје унеле су јачег живота у норвешко друштво. Свуда, у свима правцима, настало је тада живље кретање. То се време у норвешкој историји назива *националном епохом*. У књижевности се манифестују тежње за еманциповањем од данских утицаја, у политици све се диже противу бирократизма, и почињу се истицати сељаци као једини истинити привредници, и једини прави патриоти. Стортинг од 1833 био је прави сељачки Стортинг, а вођа сељачки *Оле Габриел Уиланд* (Ueland), сељак способан и лукав, беше човек највећега политичког гласа. Он је био посланик у Стортингу од 1833—1869.

Карло Јован је се надао да ће сад са сељацима боље срећи бити, али се преварио. Сукоб је дошао до врхунца кад је Стортинг, 1836, одбацио све предлоге краљеве укупно, и не улазећи у студију њихову. Кажу да је од стране Русије саветовано тада Карлу Јовану да растера такав парламенат. И доиста је Стортинг хитно распуштен, али је он имао времена да сазове Државни Суд (који по уставу састављају Лагтинг и касациони суд) и оптужи Левенскјолда председника норвешке министарске секције у Стокхолму, што је пристао на такав краљев корак.[1] Левенскјолд је осуђен да плати на име казне 19.000 франака, а да задржи свој положај.

Последњи пут су ови краљеви предлози изношени у Стортингу, год. 1839, и дефинитивно одбачени.

*

Као на супрот тим краљевим предлозима: Стортинг је, у свом ванредном сазиву, 1836—7 год., у форми адресе изнео захтеве: да се норвешком народу, у духу признате му једнакости и равноправности са Шведском,

[1]) Члан 15 устава, гласи: „За време борављења краљевих у Шведској, налазиће се увек уза њ један министар норвешки, као председник (ministre d'Etat) и друга два члана министарства. Ови последњи мењају се сваке године. Они имају исте дужности и исту одговорност као и влада која је у Норвешкој. Ни једну ствар, која се тиче Норвешке, не може краљ сам без њихова присуства решити, итд.

призна народна застава за убојну мрнарицу, грб краљевства, учешће у управи спољних послова, и у постављању представника на страни, и да се укине краљевско намесништво у Норвешкој. Сва та питања, покренута адресом, изазивала су укупно и посебице, дуге преговоре, различне мешовите комисије (састављане од Норвежана и Шведа) које су их годинама проучавале и тражиле начина на које би се остварити могле; нове сукобе с краљем и Шведском; оптужавања и осуђивања министарстава која нису умела приволети краља да испуни жеље народне, итд. У те историјске детаље ми нећемо улазити. На овом месту биће довољно ако се изнесу само неколике кронолошке белешке. Краљ је 1838 указом одобрио да се на норвешким лађама може дизати народна, норвешка, *трговачка застава*, свуда на свакоме мору. Али Норвежани нису тим били задовољни, јер је остала неизмењена застава убојне мрнарице, а то је застава шведска, и народ је норвешки сматрао њу, како се у једној адреси рекло, „као увреду народних осећаја“.

Карло Јован је умро 8 марта 1844. Чим је сео на престо Оскар I, похита да испуни неколико од давнашњих норвешких жеља. Решио је по 20 јуном 1844 да и Норвешка добије свој народни павиљон за војну марину, који ће као и шведски носити, при врху, амблем уније. Тада је утврђен и дефинитивно усвојен и народни грб: лав са секиром.

Али питање о главној *народној застави* која је још на оном првом скупу народних представника, у Ајдсфолду, 1814, усвојено, и о којем је Стортинг затим, 1821 наново донео решење, још није било добило краљеву санкцију. Питање је то покренуто у Стортингу и 1879 па остављено на страну; а од 1893 сваки је Стортинг доносио о њему решење, док најпосле, год. 1898 није то решење по уставу, и без краљева потписа, постало законом. Боје норвешке народне заставе јесу: црвено поље а на њему узан плави крст оперважен бело.

*

Звање краљевског намесника, основано по споразуму 1814 год., било је без икаква аукторитета поред

министарства и Стортинга; а једном, за пуних седам година, није краљ ни постављао намесника. Али је народ гледао у тој установи унижење и ограничење његове државне независности, ма како оно слабо било; и тражио је у више маха да се укине. Године 1859 дошло беше због тога до јаког сукоба између Стортинга и шведског парламента (Rigsdag) који је нашао, однекуд, да и Шведска има права да се чује кад је питање о каквој измени у уставу норвешком. Норвежани су то најенергичније одбили (Решење Стортинга од 23 апр. 1860). Истом 1873 год. усвојио је Оскар II једну резолуцију Стортинга којом се достојанство Стадтхолдера укида.

*

Друго једно питање мутило је много година односе краља и парламента норвешког. То беше питање о *адмисији министара у Стортинг*. По норвешком уставу, и данас, министри не могу бити и посланици у исто време; али дуго време нису они имали ни права да присуствују у седницама Стортинга и његових секција. Скупштинске одлуке су им писмено достављане. Од 1821 покретано је у Стортинзима да се, у том питању, учине измене у уставу, како би и министри добили право да присуствују седницама Стортинга и учествују у дискусијама. Много се година око тога ломило у Стортингу. Један предлог за промену устава у тој тачци изнесен је 1869, а 1872 и усвојен.[1] Али је краљ одбио санкцију, јер је намеравао да за један такав уступак Стортингу тражи што год за круну. И одиста је 1874 год. и сâм краљ изнео предлог о измени устава у питању *адмисије* министара, али под условом да за то круна добије право да може распуштати Стортинг, да се утврди колико могу сесије трајати, и да се донесе закон о пензијама министара. Ти предлози краљеви, или владини, одбијени су у Стортингу и те, 1874-те и 1877-ме године; овај пут једногласно. Сукоб је био у толико жешћи, у колико се у дискусију увукло и питање о владаочевом апсолутном veto.

[1]) По норвешком уставу, предлози за измену или допуну устава могу се изнети у *првој* сесији редовнога сазива по извршеним скупштинским изборима, а о њима се може решити истом у сесијама другог наредног сазива.

Кад је Стортинг по четврти пут, 1880 донео решење о адмисији министара (разуме се, без оног што је краљ тражио), краљ је одрекао потпис, али је Стортинг, јуна исте године, наново изгласао решење о том, и прогласио га „као основни и необориви закон краљевине Норвешке". Влада није пристала да објави (промулгује) то као закон. Због тога, а и због друге две мање важне ствари[1], Оделстинг оптужи министарство 24. априла 1883. Државни Суд (Rigsrat) расправљао је ту ствар десет месеца, и осудио министре на велике новчане казне. Краљ је тек у јуну 1884 (министарство Свердруп-Рихтерово), санкционисао решење о адмисији министара које је тада наново донео Стортинг; као и решење да бивши министри могу бити бирани за посланике изван изборног среза у ком станују. И данас министри имају права у Стортингу да говоре, али су без права гласа.

*

Али је најважније и најинтересантније конфликте много година изазивало питање *о гестији* (управљању) *норвешких спољних послова*. Конфликти су ови на крају довели до раскида уније са Шведском и до конституисања Норвешке као засебне краљевине, са својим краљем из данског дома.

До 1835 краљ је са својим шведским министарством управљао и норвешким спољним пословима. Али се још од првих година уније тражило из Норвешке, да се дође до каквог уређења, по ком ће Норвешка моћи учествовати у решавању о стварима које се тичу њених спољних односа и послова. Истом 1835 краљ је пристао, и једним декретом (од 13 априла) уредио да у будуће норвешки државни министар у Стокхолму, или, кад је он одсутан, један од оне друге двојице норвешких министара у том граду, присуствује кад год шведски министар спољних послова буде подносио извештај о заједничким или посебице о норвешким

[1]) Што краљева влада није усвојила једно решење Стортинга, из 1882, о помоћи стрељачким друштвима; и није израдила код краља да санкционише решење Стортинга по којем је требало да у средишњу управу друштвених железница улазе два чиновника по избору Стортинга.

спољним стварима. То такво уређење важило је пуних педесет година.

Год. 1882 по једној измени која је тада унесена у шведски устав, уређено је било да се ствари из ресора министарства спољних послова читају и расправљају у *нарочитом министарском савету*, који састављају: шведски министар спољних послова, друга два члана, и председник (Ministre d'Etat) норвешке министарске секције у Стокхолму, или његов заменик. Норвежани су одмах протествовали противу такве неједнакости, услед чега отпочну преговори да се то поправи. Краљ се споразуме с владом норвешком да се поднесе Стортингу предлог. да се у устав унесе нова одредба, по којој ће краљ у стварима дипломатским решавати, пошто претходно саслуша мишљење чланова норвешке министарске секције у Стокхолму. Из почетка је било расположење у Стортингу, као и у Ригсдагу (швед. парламенту), да се то усвоји, али је влада шведска нашла некакве разлоге у дискусији, која се јуна 1893 водила у Стортингу, да се тргне, те ствар не би тада расправљена. Год. 1886 Стортинг је једном резолуцијом утврдио опет да у том питању стоји на пређашњем гледишту владе норвешке. Почетком 1891 предузети су, по жељи краљевој, наново преговори: Влада норвешка (Стангово министарство) сложи се са шведском односно питања како ће савет министарски за спољне послове бити састављен, а питање о националности самог министра спољних послова остављено је да се доцније расправи. Али шведски парламенат одбије предлог који му је поднесен у том смислу; а Стортинг изнесе, онда, у једној резолуцији (од 21 фебр. 1891) своје гледиште. Он је одрешито и јасно истакао „право Норвешке, као независне краљевине, на потпуну једнакост у унији, а по том и право њено, по уставу, да самостално буди над својим спољашњим стварима; и да Норвешка никад неће пристати на стање ствари које би јој могло постати сметњом за потпуно остваривање необоривих права која њој — Норвешкој — у овом погледу припадају“. Ово је већ објава непомирљивости. Унија је из основа заљуљана.

Марта 6-тог 1891 дође, у Норвешкој, на управу министарство Стеново (Steen-Blehr), које је такође ста-

вило у свој програм *установљење засебнога норвешког министарства спољних послова.*

10 јуна 1892 Стортинг одлучи да се уреди независна норвешка конзуларна служба, али краљ не хтеде дати своју санкцију, и министарство је поднело оставку коју је краљ, за то што је тешко било саставити нову владу, уважио тек у априлу 1893. Ново, Стангово, министарство није могло придобити већину Стортинга, и кад је овај мало доцније донео решење, да се откаже шведској краљевини заједница у питању конзуларне службе, како је дотле било, и да од 1-вог јануара 1894 г. Норвешка поставља сама своје конзуле, влада се нашла у отвореном сукобу с представницима народа. Краљ није хтео то решење санкционисати.

У јесен, 1894, беху нови избори. Левица је одржала своју већину, и министарство је пре отварања нове сесије, 1895 поднело оставку. Али с образовањем нове владе није ишло лако. Истом је у јуну те године састављено једно коалиционо министарство (Хагеруп-Грам), на чиј је предлог образована једна мешовита (од Шведа и Норвежана) комисија која је имала да проучи важна питања што су покренута, и дâ своје мишљење.

Комисија је радила до 1898 и није дошла до једног мишљења. Шведи и Норвежани нису се могли сложити. Фебруара исте године примило је управу опет министарство Стен-Блерово. За неко се време беше борба притајила, да се ускоро још жешће распламти између две краљевине, око истих питања, и да се заврши раскидом уније.

III

Први састанак Интерпарламентарне Скупштине (Конференције) беше још раније заказан за 21 јули (по ст.), а то је био први дан по нашем доласку у Кристијанију. Изасланици су требали да се скупе у 10 часова, пре подне, у универзитетској аули, где ће се наћи с члановима норвешког парламента, па да одатле заједно иду у Стортингхуз где ће се седнице држати.

Ја сам желео да видим, међутим, што од града, те сам рано изашао с конзулом Јакобсеном, да с не-

колико тачака од куд је поглед на град слободан и широк, посмотрим како лежи, и какав је.

Кристијанија доиста заслужује глас једнога од најлепших европских градова.

Природа му је дала готово све са чим располаже — море, брегове, острва, горске реке, водопаде, равницу, и зелену шуму. Кристијанија лежи на најсевернијем крају Фјорда, заузимајући 4—5 километара у правој линији његове обале која се, од прилике на средини тог простора, савија око једног језичка што се пружа у Фјорд дужином једног километра. На том је полуострву стара тврђава, Акерехус, која је јуначки издржала неколико јуриша Шведа и Данаца, од XIV—XVIII века, и чије је зидове и Карло XII без успеха бомбардовао (1716). Данас је та тврђава опала, и на њу се с војничког гледишта не полаже више; у једној њеној згради је музеј оружја, у другој казнени заводи; а бедеми њени с дебелом хладовином од редова гранатих дивљих кестенова, једно су од пријатних шеталишта за грађане Кристијаније, као и за странце. С једне су и друге стране тога малог полуострва заливи Бјервикен и Пипервикен, с пристаништима и пристајама за лађе. Унутра се град простире уском долином реке Акерселфа, по брежуљцима и стеновитим узвишицама с обе њене стране, а донекле и уза стрмена што се пењу ка вишим бреговима (400—550 м.), који у даљини од 5—8 километара (у ваздушној линији) опасују град с истока и севера. Брегови су ти одевени у густу борову шуму, те чине лепо зелено позађе граду, и маси његових белих и црвених кућа, кад се с мора гледа на њих. Из града је такође диван поглед на плави Фјорд по ком, у свако доба дана, плове многобројни чунови с белим једрилима, различне лађе и пароброди; затим на Гаровито полуострво Бигде, с високим Оскаревим дворцем, што се бели из шумског зеленила; и на ниска зелена острва са живописним летњиковцима богатих варошана.

Кристијанија по постанку није стара, а по физиономији својој сасвим је модерна варош. Стари, средњевековни, град, који је подигао краљ Харалд Хардрад 1010 год., звао се *Осло*, и лежао је онамо где су сад најисточнија предграђа Кристијаније, на равници испод

брега Екерсберга. И то беше у она времена важан град. У њему је била митрополитска столица која и данас постоји; трговину његову држала у рукама Ханза као што је био случај и с трговином других градова. У XVII в. Осло је имао 5000 становника. Град тај горео је више пута јер су му куће биле, као што су у гдекојима градовима у Норвешкој и данас, од дрвета; али после пожара, августа 1624, краљ Кристијан IV забрани да се град подиже на истом месту, и нареди грађанима да нову варош дижу позади тврђиње Акерсхуза, и да куће граде од тврдога материјала. Сам је краљ на лицу места мерио и обележавао улице које су до данас остале онако праве како их је он ишпартао, само што данас нема више ни једне од ондашњих кућа. Јасан доказ да жеља краљева није савесно извршена. По плану краљевом, била је и варош опасана зидом, и спојена тако за тврђиву. Али ти зидови беху опали већ при крају истог века (XVII), а доцније су сасвим раскопани те је варош тако добила маха да се шири и веже за оближња места која су, после, постала њена предграђа.

Куће су у Кристијанији све нове, из XIX в., а највише из друге половине XIX века. У средишту града имају већином неколико спратова. То су обичне гломазне грађевине, какве виђамо у другим европским већим градовима, са свима могућим техничким удобностима за живљење, али без дворишта, и махом без икакве архитектоне лепоте. Предграђа су интересантнија; она су велика, а куће су у стилу летњиковаца, с пространим градинама. У предграђима има доста кућа грађених од сувог дрвета, на један или више спратова.

После ове прве кратке шетње кроз град, отишао сам на универзитет, на скуп парламентараца.

Прошло беше девет часова. Изасланици су придолазили. Универзитет је у улици Карла Јована, најлепшој и најживљој у граду. Дугачка је та улица више од једног километра, и просеца град од источне железничке станице до краљева двора, на западу. У њој су и Стортингхус (парламенат), и краљев двор — једна велика, хладна зграда у стилу новокласичном (зидана 1824 — 48), која са својим пространим

парком затвара улицу са западне стране. У непосредној близини су још неколике монументалне грађевине, као: ново народно позориште, с великим статуама Бјернсона и Ибсена, које је радио Синдинг, и које су још за живота славних песника постављене; нова ложа слободних зидара, црква Спаситељева, Тиволи; неколике статуе Карла Јована, Вергеланда, Швајгарда, итд.

Универзитет се састоји из три куће од два висока спрата, и оне, све три, зидане су у стилу класичном, а по плану норвешкога архитекте Гроша, и Шинкла из Берлина, 1841—51 год. Те зграде стоје тако, да образују један сквер отворен на улицу Карла Јована, и на лепи, цвећем засађени, парк Ајдсфолд, с друге стране улице. На средини сквера стоји велика статуа знатног правника, професора и политичара Швајгарда († 1870). У оној универзитетској згради с десне стране смештена је библиотека. Она има 400 хиљада свезака, и читаоницу, чувену са своје удобности и лепоте. У левој су згради слушаонице, а у средњој, трећој, згради, поред слушаоница, смештене су и научне збирке. Она има класичан трем (портал). Четири висока јонска стуба од гранита држе троугаону надстрешницу, с једном групом од Скејброка у њеном тимпанону, која представља како богиња Атина улива душу у првог човека. Универзитет походе око 1500 ђака, од којих је 300 женскиња (1900 г.), а у њему раде 80 наставника. Али онда, крајем јула, биле су школске ферије, и по високим ходницима и слушаоницама универзитета царовала је свечана тишина, и јечало је кад се проговори.

Већину странаца које ту затекох познавао сам с лађе, с пута својег до Кристијаније; а некима који су другим путем стигли био сам представљен. Међу њима било их је које сам видео и на интерпарламентарној скупштини у Будимпешти, 1896 г. Ти просвећени апостоли мира и правде вредно походе састанке овога међународног савеза, не пропуштајући ни једну прилику, где могу дићи свој глас за истину и принципе, што им на срцу леже; и често, људи опхрвани старошћу, не плаше се ни далека ни тешка пута, у мисији које су се латили. Како ми, Срби, у том погледу нисмо налик на друге културне народе? Ми нисмо кадри никад издржати стално, и до краја, у каквом племенитом оду-

шевљењу. Стални смо само у егојизму, зависти, пакости, и таквим расположењима!

Било нас је на стотину сакупљених. Између других, ту беху — да споменем само неколико њих — администратор средишњег бироа Интерпарламентарног Савеза, *Шарл Гоба* (рођ. 1843), члан Националног Већа у Швајцарској, човек уважен као историк и врло заслужан за просветно-школске реформе извршене у Швајцарској 1898 г., *Д-р Карл Лудвик фон Бар* (р. 1836), професор у Гетингену, чувени писац по струци криминалног и грађанског права. Писао је и једно, веома цењено, дело о међународном приватном праву. Он је почасни доктор болоњског и кембрицког универзитета, и био је председник (1891) de l' Institut du droit international, итд. *Д-р Макс Хирш* (1832), познати радник на пољу економске науке и социјалне политике; оснивалац (1868-ме заједно с Ф. Дункером) разних радничких удружења — Deutsche Gewerbvereine — за узајамну моралну и материјалну помоћ, којих је 1899-те било 1750 (локалних) са 86.000 чланова. У немачком Рајхстагу, у који је ушао 1869 год., бавио се специјално социјалним законима, радећи на протекцији радника, на увођењу арбитраже за расправљање сукоба између патрона и радника, на осигурању њихову. 1878 г. основао је Д-р Хирш у Берлину Хумболтову Академију, прву слободну, вишу школу за раднике, на којој је предавао народну економију. *Д-р Барт*, члан немачког Рајхстага (1884—1898) и пруског Ландтага (од 1898), уредник журнала „Die Nation.“ И у скупштинама, и у листу, бранилац је либералних идеја, и одушевљено ради на ствари општег мира и међународне арбитраже. *Петар фон Пирке* (1838), члан Рајхсрата аустријског више од 25 година; одличан је говорник, и учинио је више но ико други за ширење друштава мира у Аустрији. *Д-р Карл Крамарж* (1860), пореклом Чех, плодан писац о питањима политичким и финансијским. Од 1891 је у Рајхсрату, коме је 1897 био потпредседник. *Емил Вандервелде* (1866), вођ социјалиста у Белгији, врло плодан и јако цењен публициста, неуморан бранилац радника и њихових права. Од 1899 г. потпредседник је белгијске интерпарламентарне групе. *Ла Фонтен*, бив. професор на

Новоме Универзитету у Бриселу, уважен правни писац, секретар друштва за професионално образовање женскиња, и белгијског друштва за арбитражу и мир. У Европи је Ла Фонтен чувен као библиограф. *Софус Хогсбро* (1812), учио је богословију, и био 1850—62 директор једне више народне школе у Шлезвигу. Од 1858 члан је данског парламента (Фолкетинга) и увек је припадао левици, а од 1887 стално је председник Фолкетинга (доње куће). Одушевљен је поборник идеја Интерпарламентарног Савеза. *Фредерик Бајер* (1837), као официр учествовао је у рату 1864. Од 1865 радио је као професор и књижевник; а од 1872 био је више година посланик у Фолкетингу. Нарочито се истицао као бранилац општега мира, и права жениних. Он је основао данско друштво мира (1883) и данску интерпарламентарну групу за мир и арбитражу. Као писац, бавио се доста језиком данским и књижевношћу. *Самуел Барос* (1845), члан Конгреса Савезних Североамеричких Држава. По струци је теолог; учио је на Харвардову Универзитету, и у Лајпцигу, а после, 1876—80, био је пастор у Бостону, и уређивао неко време један религиозни лист (Christian Register). Барос се бави специјално проучавањем казнених завода, и од 1895 представник је Северне Америке у Commission pénitentiaire internationale. Год. 1896 Бостон га је изабрао у парламенат, слао га је као својег делегата на интерпарламентарну скупштину, у Бриселу, 1897 г., па га је као таквог послао и сад, у Кристијанију. *Трарије*, књижевник и сенатор француски. Он је од почетка, поред Фредерика Пасија, који сад није могао због болести у очима предузети дуги пут, до Кристијаније, учествовао у свима пословима Интерпарламентарног Савеза. У оно време се нарочито прочуо био заузимањем да се Драјфусова ствар подвргне ревизији, и због *Питања Финландског* које француски песници и књижевници покушаваху да покрену. *Сер Филип Стенхоп*, од 1886 члан доње куће у Великој Британији, један од највиђенијих и највреднијих радника у Интерпарламентарном Савезу (рођен је 1847). *Виљем Рандал Кремер* био је више од тридесет година уредник листа The Arbitrator у ком је препоручивао изборно судство за расправљање међународних спорова. Он је путовао више пута у Северну Америку, у

БИБЛИОТЕКА ПРВА С.А.М. Г. 1929

намери да приволи чланове Конгреса на закључење једнога уговора с Великом Британијом о примени арбитраже. Његов је тријумф био, кад је 1893, по његовом предлогу, који је прихватио и Гледстон, парламенат енглески једногласно усвојио резолуцију у корист једнога уговора са Савезним Америчким Државама о арбитражи. Кремер је био раније по заниманьу дрводеља, али то није сметало у слободној Енглеској да га, доцније, краљ Едвард уздигне у племство због његових великих заслуга за ствар општега мира. Добио је и једну Нобелову награду, и ни с једне интерпарламентарне скупштине није Кремер изостао. (УмрО је у средњим годинама, 1908). *Сер Џон Ленг* (1828), члан доњег дома; припада либералној партији; био је уредник више листова (у Dundee), путовао је доста по Америци, Египту и Индији, и штампао је 1876 г. једно угледно дело о Америци. *Гроф Апоњи* (1846), члан угарског парламента, врло даровит говорник. У оно време био је омиљена личност у парламентарним круговима у Европи, али доцније, кад је постао министар у својој отаџбини, и окомио се у просветној политици противу других народности у Угарској, изгубио је много од дотадашњих симпатија. Као што се зна, први га је Бјернстјерне Бјернсон напао због тога. *Дион Пасманди* (1848), син председника угарске народне скупштине из 1848, Кошутовац, увек је био вредан на пословима Интерпарламентарног Савеза. *Маркиз Пандолфи*, и сенатор и професор *Пјер Антони*, јесу два човека који стоје у првим редовима свеколиког пацифистичког покрета у Италији, и Европи. Не изостају никад од интерпарламентарних скупштина, и имају особитих, великих заслуга за Савез. *Васил Урехија* (рођен 1834 у Молдавији), уважен румунски књижевник, сенатор и политичар. Од 1860 био је професор историје и књижевности румунске, прво у Јашу, после у Букурешту. Доцније је прешао у просветну администрацију и доста урадио за поправку ниже и више наставе. У парламенат је ушао 1871, а 1881 био је министар у кабинету Брећановом. Као историк и новелиста заузима лепо место у румунској књижевности. Последњих се година био истакао бранећи интересе и права Румуна у Угарској, и нападајући жестоко тесногрудост и шовинизам Мађара. *Д-р Магнус Маурис Хјоер* (1840), од 1891 члан парламента шведског и пред-

седник интерпарламентарне групе шведске (1897). Он је професор у једном лицеју у Стокхолму, и ужива велики глас као историчар и статистичар, а специјално као писац великог и врло цењеног дела „Краљевство Шведска“ (Konungariket Sverige), које је почело излазити 1872. *Ото Вавински* (1848), прво официр у војсци, после инжињер железнички. Био је после директор једне раденичке академије у Готенбургу, па затим осигуравајућег друштва „Tre Kronor.“ Он је онда био секретар шведске интерпарламентарне групе, и увек је вредан радник на пословима овога Савеза. Од норвешких интерпарламентараца споменућу само тројицу, који су тада, по положају својем, представљали цео Стортинг. То су: *В. Улман* (1848), који је учио историју и књижевност на универзитету у Кристијанији. Год. 1873 постао је директором једне приватне сеоске школе. У Стортинг је ушао 1886, а тада, 1899 г., био је његов председник. Он је ватрен борац за потпуну независност своје отаџбине, а вредан је и на пословима интерпарламетарног Савеза чије скупове уредно походи. *Џон Лунд* (1842), био је годинама арматор (радио с лађама) и трговац у Бергену, где се родио и где је неко време стајао на челу општине. У Стортинг је ушао 1885, као представник свога града, а сада је био председник лагтинга и парламентарне комисије за железничка питања. Он је на свима интерпарламентарним скупштинама био као делегат норвешког парламента. *Ханс Хорст* (1848), од 1874 професор и директор гимназије у Тромсое, на даљном северу Норвешке, где је једно време, 1887—1890, био и председник општине. Од 1888 заступа тај град у парламенту, а сада је био и председник Оделстинга, као и комисије за црквене послове и јавну наставу. Заступао је Стортинг на интерпарламентарним скупштинама у Лондону, Риму, Берну и Бриселу.

Али човек, који је тада, на скупу, највише интересовао нас, странце, беше *Бјернстјерне Бјернсон* (1832). Кад се појавио на вратима, онако крупна стаса и плећат, с оном симпатичном и целом свету познатом физиономијом својом, настала је живахност по клупама у аули универзитетској; сви су похитали да га поздраве. То је био моменат кад је Европа чинила ова-

цију старомe норвешком песнику и политичару. Мени је било врло мило што добих прилику да видим песника, чије сам сеоске приповетке с њиховим оригиналним и необичним типовима и приликама, некад у сласт читао, и о којем се последњих година, као и о његовом земљаку Ибсену, у Европи толико говорило. Нико не представља тако верно своју земљу, као Бјернсон. Он је њена персонофикација, дах њене душе. Што је говорио или творио у својем веку, што је рушио или дизао, све је то толико *норвешко*, колико су норвешки и они фјордови, оне изрецкане обале, оне долине на спратове, они безбројни водопади, оне светле дуге ноћи. Бјернсон је јединствени песник, чије песме цео један народ, од малог до великог, пева; јединствени политичар и учитељ, коме још за живота народ подиже споменике.

И ми, из Србије, представисмо се њему. Беше му драго „што види изасланике из оне земље коју, због њених јуначких песама и херојских ратова за ослобођење, толико воли“. Да, додао је, наши мали народи треба да се гурају међу велике, кад год је у питању какав општи хумани или културни рад. Ваља да покажемо да и од нас може човечанство имати користи, а специјално на овом племенитом послу којим се занима Интерпарламентарни Савез треба да смо, у нашем властитом интересу, међу првима, и да се ми, мали, чврсто држимо један другога. Разумете ме“. Тако нам је одговорио на поздрав, и стиснуо нам снажно руке.

У десет часова смо, у групама, и редом, с Бјернсоном пред нама, прешли у Стортинхуз. То је оригинална грађевина византиског стила. Зидана је 1861—1866. Једну пространу ротонду, на аркадама уздигнуту, опасује с три стране троспратно здање. На уласку у двориште намештена су два велика лава од гранита, које је радио скулптор Борх. У ротонди су сале, у којима Стортинг и његове секције држе седнице. Интерпарламентарној скупштини стављена је на расположење главна, амфитеатрална сала. Зид, позади председничкога стола, прекриљен је сав живописном сликом Оскара Вергеланда која представља уставотворну скупштину од 1814. Сала је сада била искићена заставама других народа; и наша је висила с једног стуба.

Интерпарламентарна скупштина држала је у размаку од 21 до 26 јула (2—6 августа по нов.), неколико седница. Ја сам једном реферисао о раду њеном,[1]) те ми сад може бити допуштено да на том не застајем. Толико ипак ваља и сад рећи, да се та, IX-та по реду, скупштина Интерпарламентарног Савеза, занимала највише — што је и природно било — знаменитим дѣлом Хашке Конференције, која је тих дана (29 јула) свршивала свој историјски посао; и да је неколиким резолуцијама одредила, шта остаје Савезу да ради, како хашке конвенције не би остале само на папиру; и да Међународни Суд (Cour permanente d'arbitrage), који је тада установљен, почне што пре функционисати. Скупштина је још послала адресу захвалности цару Николи II, и унела неке измене у своје статуте.

IV

Ако и неће бити важније, биће свакако занимљивије за моје читаоце друге импресије, које сам на путу у Норвешку добио. Интерпарламентарци су, док се бавили у Кристијанији, фетирани на различне начине. Гозбе, концерти, излети, у којима је узимао учешћа цвет норвешкога друштва, приређивани су сваког дана. Што је времена остајало иза тога, користио сам се да разгледам још што шта по граду. Научне и уметничке колекције, у Кристијанији, нису ни богате ни опсежне, као што су у центрима великих културних држава, па су и наспрам оних у Копенхагену врло сиромашне; али их вреди видети због оног што у њима има националнога, а што је за странце интересантно и поучно. Мене су на првом месту интересовале збирке *Музеја Уметности*, у којима сам се неколико часова задржао. Музеј тај се налази близу Универзитета, у једној новој, лепој згради у стилу новијег италијанског ренесанса. На првом, приземном спрату су скулптуре, а на горњем *Народна Галерија*. Заснована је још 1837. Врло је мало страних мајстора; неколико само Нидерланђана (Клесенс из Брица; Адриансен, сликар „Мртве природе", из Антверпена; Јаков Јорденс, чувени сликар фламанских сељака и паланчана; Јан Фит, и славни пејса-

[1]) Вид. „Пацифистички покрет у XIX веку" у „Годишњици" XXV.

жиста Јан ван Гојен, и неколико Немаца [од старих: Л. Кранах, од нових: Антон Граф, К. Ф. Лесинг, Р. Јордан, Ахенбах], са по једним или два предмета; све остало су дела домаћих уметника. Али Галерија не садржи ни већину онога што је норвешка уметност произвела, ни све најлепше што је дала. Неколико најбољих мајстора из старије генерације провели су свој век ван отаџбине, па су и дела њихова већином остала на страни, највише у Немачкој и Копенхагену, а по који интересантан рад и новијих уметника отишао је у туђину, или постао приватна својина у Норвешкој. Али, при свем том, ова збирка може дати слику, како о богатству норвешке уметности тако и о њеној еволуцији. Ја бих желео да мојим земљацима покажем — да би им, зар, то од поуке било — како је један мали народ, што живи у земљи много сиромашнијој од наше, и има да се бори с много већим тешкоћама за свој насушни хлеб и опстанак, постигао велике резултате уметничке; и како — што је исто тако важно — уметност може бити *народна* и служити познавању отаџбине, и на част њену, не губећи ништа ни од свог вишег, етичког, значаја.

У Норвешкој су, као и другим хришћанским земљама, уметности у ранијим вековима служиле цркви, и нешто остатака од старе уметности скупљено је с разних страна и чува се данас као археолошки материјал; али права, слободна и независна уметност, почела је тамо своју историју тек од почетка XIX в., или, још тачније, од онда кад се Норвешка одцепила од Данске и утврдила своју независност. У данима нове слободе и каквога општег, лепог одушевљења буде се обично племенити нагони људски, рађају се велике мисли, издвајају таленти. И у Норвешкој је после 1814 године настала живахност и надметање на сваком пољу културног рада. Норвешка уметност имала је у свом развоју, од оног времена до данас, исте еволуције кроз које је пролазила уметност и осталих културних земаља, само што код Норвежана, због њихових ведрих погледа на живот и свет, није ни у једном правцу падала у крајност. Чак и најновији натуралистички правац, који је као на јуриш освојио Норвешку после 1880, и за који се чињаше

да је истом ту, на Северу, нашао своју праву отаџбину, није дуго чекао на опозицију.

Ја ћу застати само код неколико највећих имена норвешкога сликарства; за шире и систематско расправљање о том предмету не би било ни места овде.

Први по времену, ђенијалности и успеху био је *Јован Кристијан Дал* (Dahl). Родио се у Бергену 1788, а умро као професор у Дрезди. 1857. Од 1811—1818 учио је на Академији Уметности у Копенхагену, с којом су почињали и многи други његови земљаци, после њега, јер Норвешка није онда имала, као што ни данас још нема такве своје школе. Али су прави учитељи његови били холандски пејсажисти Рајсдал и Евсрдинг, чијих је радова имало у галеријама копенхашким. Од њих се научио да воли природу, а по њима се и сам одао пределном сликарству. Из Данске је Дал прешао у Дрезду, где је, на Академији, прво као ученик, а после као учитељ, остао целога свог века. У оно време на пољима уметности, као и у књижевности, вршило се раскидање с *класицизмом* и утврђеним школским правилима, и тражило се више слободе и више индивидуалнога. И Дал је пливао с новом струјом, али није био романтичар немачког типа. Северњачка позитивност не слаже се са сањалаштвом. Он је натуралиста који природу верно снима, али је он и ђеније који самим додиром уноси живота у све што је мртво. Природа на Даловим таблоима има душе, осећања, лирике. Треба, на пример, видети његову карактеристичну слику *Олуја у Планини*. Ништа ту нема, осим једне крупне брезе, али колико живота? То лепо и нежно северно дрво, које уноси веселости и светлости у норвешке мрачне јелове горе, подухватила је олуја, и оно, на једној стеновитој стрмени, све се тресе, савија и мучи да одоли јаком непријатељу који га — како би се могло закључити по његовом искривљеном стаблу и по дугим, голим жилама којима се припило за стене — често напада. Витке гране немирно се савијају око стабла, а лишће као у неком бесу цепти и премеће се. Ваздух трепери, те вам изгледа да се дрво пуши. Чисто слушате како ветар фијуче, како стабло пуца и лишће шушти.

Дал је европско име. Његове су концепције велике и оригиналне, као ретко којег савременика. За норвешку уметност он има неоцењивих заслуга. Први је он почео да слика пејсаже и прилике из своје отаџбине, а за њим су ишли готово сви други, те данас та земља има своју народну уметност, којом се међу културним народима поносити може. Норвешки су сликари великом већином пејсажисти. Грандиозна и лепа природа натурила се уметности. Дал је готово сваког лета путовао у Норвешку, и доносио отуд скица и материјала које је, после, у Дрезди разрађивао. Врло велики је број његових слика и таблоа из Норвешке: сликао је природу западних романтичних обала, пределе са фјордова, пустош планинску, и глечере (чувено му је дело на пример *Глечери Јостендалски*), водопаде, градове на пример *Ларвик*). Али се он није бавио искључно својом родном земљом; и околина Дрезде, и Данска и Италија дале су му сижеа за многи интересантан рад. Он је још био ненадмашан мајстор *месечине*, и између многих радова те врсте, чувен му је, по необичној реалистичности и лепоти, табло *Копенхаген на Месечини*. Од свега обилног рада Далова врло се мало налази у Народној Галерији. Велики је као Дал и његов ученик *Тома Фернле*. (1802—1842) који је, такође, само с неколико таблоа заступљен у Народној Галерији. И он је почео с Академијом у Копенхагену, а бавио се неко време и у Стокхолму. После је, 1828. г., дошао к Далу у Дрезду. Али ни ту није остао дуже од две године. Изгледа да га још тада натурализам Далов није потпуно задовољавао. Настанио се по том у Минхену, али је одатле често и много путовао по Италији, Швајцарској и Норвешкој. Фернлеј воли величину у природи, простране и пусте планинске платое, неизмерно море, високе горске кршеве. У концепцијама је смео као и Дал, а и по вештини композиције раван му је. Али на његовим сликама има више светлости, ширих перспектива, *више стила*. У Народној Галерији налази се његов знаменити *Водопад* (Labrofos), по лепоти и стилу јединствено дело норвешког живописа. Фернлеј је радио доста предмета из Италије и Швајцарске. Други један ученик Далов, *Ј. Фрих* (1810—1858), познат је највише по својим

декоративним пејсажима норвешким, у Оскаровој вили код Кристијаније. Он је живео у Норвешкој.

Нешто пред четрдесету годину, прошлога века, изашла беше — за кратко време — на глас, уметничка школа у Диселдорфу, због једнога новог правца у сликарству, који је ту имао своје иницијаторе. Сижета историска, и из обичног народног живота беху у тој школи најомиљенији предмети за сликара; а полагаше се особито на ефекат боја, као и на то да се мотиви позајмљују што више из живота, реалности. На пољу пејсажизма тражио се ефекат у природи. У оно време, 1840 — 1850 у Норвешкој, као и другим европским земљама, био је јак националистичан покрет у књижевности и на другим пољима интелектуалнога рада. На различне начине манифестовало се више љубави за све што је своје, што је народно; и у једном таквом времену диселдорфска романтична школа, са својом тенденцијом да се предмети и мотиви сликарски узимају из народног живота, ишла је у прилог целом ондашњем покрету, и привлачила многе младе уметничке таленте из Норвешке. Највиђенији уметник овога новог правца био је *Адолф Тидеманд* (1814—1876). Он је први од бољих норвешких уметника, на чијим су сликама људи главно. Из Копенхагена, где је на Академији радио више година, отишао је у Диселдорф, и ту се настанио. Али је путовао више пута по Норвешкој ради прибирања грађе за своје слике из народног живота; на путу је хватао скице карактера, типова; студирао обичаје народне; снимао одела, покућанство, итд. Први свој табло изложио је 1844. То је била *Приповедачица*. Њој су следовали убрзо други радови. Од њих треба споменути нарочито *Живот норвешких Сељака*, у десет таблоа (округлих) које је израдио за трпезарију поменуте Оскарове виле, и који се тамо налазе; *Сеоска свадба у Телемаркену*; патетичну слику *Посета код Самртника*. У доцнијим годинама напустио је идилска сижета, одавши се малању сцена страсти и бурног људског живота. Међ те радове спада његова велика композиција *После двобоја на једној сеоској Свадби*. У Народној Галерији у Кристијанији налази се неколико од најбољих Тидемандових дела: *Ловац на Медведе*, *На Умору*, *Света литургија у сеоској*

цркви, Ученици Х. Нилсена Хаука. Ово последње, из 1848, цени се обично као ремек-дело Тидемандове кичице. У ниској сеоској соби, слабо осветљеној једним жишком, скупили су се ученици тога проповедника чисте Христове науке — који је у оно време (Хауг је живео 1771—1824.) произвео известан покрет међу норвешким сељацима — на смерно размишљање и молитву. Ту има људи различних година, и занимања: сељака, рибара, занатлија, жена и деце. На лицима се њиховим огледа побожност, кајање, падање. На средини собе, с једне столице, придикује један обријан сељак, благих црта. Интересантан је, на овој, као и на другим Тидемандовим сликама, унутрашњи намештај куће. И ако је Тидеманд сâм био продукт једног интересантног покрета у Норвешкој, он је тај покрет и са своје стране помагао. Ретко је где на другом месту један сликар имао таквог утицаја на књижевност, музику и друге уметности, као Тидеманд. И он је примером својим упућивао на изучавање, описивање и прослављање народа и отаџбине.

Нешто млађи од Тидеманда је његов пријатељ *Ханс Гуде* (1825—1904). То је у другој половини XIX в. било једно од најкрупнијих имена у сликарству норвешком и немачком. Гуде је дошао у Диселдорф 1841, где је 1854 постао професор пределнога сликарства. Он је умео очувати своју независност и од школе, коју је походио, и од других савремених праваца уметничких, и остати увек самосвојан, како у погледу на природу, тако и по начину на који је исту представљао. У ранијим годинама био је романтичар, а у познијим реалиста. Према том је раније радије малао велике природне сценарије из норвешких планина и са западних дивљих и кршних обала, а доцније је већма волео живописне и мирније пејсаже с Кристијанијскога Фјорда (један овакав табло, у Народној Галерији, необичне је лепоте); али је у оба правца био велики мајстор. Гуде се није бавио само Норвешком, него је позајмљивао сижета и из других земаља: из Данске, Скотске, с острва Ригена, из Аустрије, с њених планинских језера, с Рајне. Врло је продуктиван. Г. 1864 отишао је, по позиву, за професора у Карлсруе, а одатле 1880 у Берлин, где је до смрти остао. Где год се бавио, имао је много

ученика. Од великог броја његових ђака из Норвешке одваја се ђенијалношћу *Херман Август Капелен* (1827 до 1852). Од 1846 г. живео је стално у Диселдорфу. То је највећи лиричар од свих норвешких сликара. За његове велике таблое, вели један његов земљак (*Јенс Тис* у изредном чланку о норв. сликирству, у делу La Norvège, 1900, p. 560) да су више сјајне поеме у које је природа слободно преведена, него представе реалности; али је он оставио и доста радова у којима је уметност смернија али реалистична. Он је радо малао самоћу шумску, и пустош горску, и његове слике изражавају често некакву тугу и меланхолију. Нема импресивнијег и меланхоличнијег рада од његовог таблоа што представља једну „*Гору на Умору.*“ — Великих заслуга за норвешку уметност има *Јов. Фридрик Екерсберг* (1822—1870). И он је пробавио неко време у Диселдорфу, али је, после, стално остао у Норвешкој. Био је строг реалиста. У својим пословима трудио се да што верније и објективније снима природу. Он је доста продуктиван пејсажиста, и држао се само норвешких мотива. Год. 1859 засновао је једну приватну школу за сликарску уметност, у Кристијанији, која и данас постоји. Кроз ту школу коју држава субвенционише пролазиле су све доцније генерације уметника. Он је најрадије малао мочарну и голу природу високих норвешких платоа. У Народној Галерији се налази његов највећи рад *Јотунхајм* (један високи плато с глечерима, у Норвешкој).

Ови с којима се досад занимасмо, јесу највећи норвешки сликари *старије генерације*. Могли бисмо тај број повећати с још десет до петнаест имена, кад бисмо више простора имали. Имена та морала би унашој земљи добити прво место. Сви су они учили у Диселдорфу, и већином су пејсажисти. После одласка Гудеова у Карлсруе, норвешки сликари мало по мало напуштају Диселдорф; неки иду за Гудеом, а по неки у Минхен и Француску. Одличан је уметник у сликању сцена из свакидашњег народног живота, у жанру Тидемандову, којем је кадшто и раван, *Карл С. Хансен* (рођен 1841 г.). Учио је у Копенхагену, Диселдорфу, Паризу и Стокхолму. Интересантни су његови реалистични радови: *Тавница*, у Народној Галерији, *Осрамоћена и напу-*

штена Сељанчица (козарка), *Двоје младих пред сандуком свог Детета.* Он тражи прилике тужне, меланхоличне. — Европског је и великог имена норвешки пејсажиста *Лудвиг Мунте* (1841—1896). То је последњи Норвежанин који је стално живео (од 1860) у Диселдорфу, осим што је овда онда путовао у отаџбину. Под утицајем француских пејсажиста (Добињија, Карота, Русоа) напустио је он широке композиције и сложене мотиве у којима увек мора имати нечега школског и конвенционалног, и радио је ствари скромније, некомпликоване много, с мање боја, а по личним импресијама својим. Али је и у том правцу велики уметник, и изврстан мајстор да бојама произведе ефекат. Нарочито воли јесени с меким бојама и меланхолијом, и зимње крајеве, кад се снег топи, и над којима је небо суморно, сунце сањиво, или месец блед. Мунте *наговештава* нову концепцију, *натурализам.* У Народној Галерији налази се његово чувено дело *Вече на норвешкој Обали.*

У седамдесетим годинама почеше се у Минхену, на новом колористичком правцу, којим је ту уметност ударила, показивати тенденције које ће, мало доцније, под утицајем француског пленерства одвести ка натурализму. И норвешки сликари, које је од тог времена Минхен скупљао, неки спорије а неки брже, прилазили су новом правцу. Од оних првих могли бисмо именовати: *Амадеуса Нилсена* (р. 1838), пејсажисту великог талента; *Фред. Колета* (1830), уметника зимњих пејсажа; *Нормана* (1848), сликара пејсажа из западних фјордова, који од 1887 живи у Берлину; *Скрамстада* (1885), специјалисту јелових шума и јесењих магли; *Оскара Вергеланда* (1844), сликара људи; *Гренвилда* (1845), пејсажисту; *Аксела Ендера* (1853), сликара и скулптора; *Андр. Дисена* (1844), сликара високих платоа; *Фритјова С. Халда* (1846), сликара обала морских; *Отона Синдинга* (1842) уметника најлепшег талента, у разноструким пословима сликарства, и уваженог, књижевника, итд.

Поред тих уметника, и одмах за њима долази генерација смелија, која сасвим раскида с дотадашњим општим мишљењем о задатцима уметности, и с уметничко-техничким процедурама. Француски натуралисти, који су год. 1879, били обилно заступљени на изложби у Минхену, показаше нове путове, којима се може

грести и млади норвешки уметници, очарани новином, почињу од тада напуштати Минхен и ићи у Париз. С извесним шумом ушла је нова уметност у Норвешку после 1880, са свима својим именима (пленерство, натурализам, импресионизам итд.), и многи даровити млади људи пођоше за новом струјом, уносећи новог и јачег живота у све артистичке послове. Истодобно се врши сродан али слабији покрет и у лепој књижевности и поезији. Најбољи и Најпознатији сликари новог правца, беху: Елиф *Петерсен* (1852). Учио је код Екерсберга, а затим у Копенхагену, Карлсруу, Минхену. После је ишао у Италију, а отуда, за општом струјом, у Париз. 1883 вратио се у Отаџбину. То је сликар првога реда, необичног талента, који је радовима својим још у 23-ћој години освајао опште дивљење. Величина је његова специјално у репродуковању израза душе, и у колориту, на ком се опажа утицај италијанских старијих мајстора (особито венецијанске школе). Он је радио између осталог и један низ слика из живота Христова, на којима је, на ђенијалан начин, постигнуто измирење натурализма и једног вишег стила, какав је за такве предмете потребан. Особито се цени његов табло *Сиеста* у једној остерији италијанској. Петерсен је као портретиста необичан мајстор *(Гарборг, Григ)*. Народна Галерија има његову *Сиесту* и још неколико радова. — *Хане Хејердал* (1857), ђенијалан и самосвојан уметник, ненадмашан колориста норвешки. Год. 1878, кад није имао више од 21 год., добио је сребрну медаљу за дело „*Прогонство из Раја*“ које му је затим француска држава откупила. Он је најпре (1874) учио у Минхену, а после прешао у Париз, и радио код Боната. Друштво *Уметност* (L' Art), у Француској наградило је његову слику *Смрт последњег Детета* трогодишњим благодејањем за учење у Фиоренци. Његово дело *Две Сестре* сматра се за један од најдрагоценијих радова Народне Галерије. И доиста, колико душе и карактера има у очима и у цртама те две лепе девојчице које мирно стоје једна уз другу; колико мекоће и ефекта у колориту на њиховим простим, једнобојним хаљинама, и на зеленом цбуњу, позади, кроз које се види топло светло небо! Силну импресију производи и његова слика *Смрт Радника*. Хејердал

је радио и пејсаже, а и портретиста је. У последњим годинама почиње напуштати натурализам француски.

Ерик Веренскјолд (1855). Учио је у Минхену 1875—80, а отуда је ишао у Париз, где је остао три године. 1883 вратио се у отаџбину. Он је од свих о којима досад говорасмо најенергичнији представник новог правца. Мотиве је готово искључиво узимао из Норвешке, а малао је и пејсаже, и сцене из свакидашњег живота. Најважнији му радови, *Сељаци из Телемаркена* и *Погреб на Селу* (1875), налазе се у Народној Галерији. То су први норвешки радови у чистом пленеру. Импресивне је лепоте и његов табло *Летње Вече* (1893). Али је Веренскјолд још, нарочито, уважен као илустратор народних норвешких приповедака, а и портретиста је велики (Радио Бјернсона, Ибсена, и др.)

Кристијан Крог (1852). Свршио је права, па се после одао сликарству. Учио је најпре у Карлсруу код Гудеа, а отуда прешао у Берлин. Овде је ступио у пријатељске односе с Максом Клингером, који је утицао на њ својим песимистичним гледањем на свет и живот. Уметност, по његову мишљењу, има свој посао у друштву, да буде бранитељ правде, а непријатељ сиротовања, хипокризије, притворности и морала који не трпи веселост. Сви радови његови имају моралне тенденције *(Борба за Опстанак, Посета код Лекара)*. С тенденцијом моралном уметност сме бити слободна од сваких правила друштвене конвенционалности. На својој великој слици *Албертина* (уз коју је изашла и књижица с тим насловом) описује он, без икаква скривања, на општу саблазан ћифтарије, како је једна сирота девојка из Кристијаније заведена; и животињство проституције коју држава штити. Најсавршенији су му радови из живота поморацa (из Скагена) и пилота.

Фр. Таулов (1847). Почео је учити у Копенхагену, продужио код Гудеа, у Карлсруу, и завршио у Паризу где је одушевљено прихватио нови правац. Вративши се у отаџбину, отворио је у Модуму једну приватну *академију за пленерско сликарство*, и имао је врло јаког утицаја на младе уметнике. Располаже са живим осећањем лепоте, и од уметности тражи да производи ефекат целога. На његовим таблоима са зимским пејсажима

најинтересантнија је дневна светлост. У томе је његова одлика и снага. Он има лепих и лаких радова, растурених по свима европским галеријама. Таулов је европско име. Народна Галерија чува два три таблоа његова *(Водопад Хугфос код Модума)*.

Герхерд Мунте (1849), познат нарочито као сликар фантастичних сижета из народних норвешких прича, и као одличан колориста; али је он и пејсажиста, и малао је партије из околине Кристијанијског Фјорда. Има великих заслуга и за реновисање старог националног ћилимарства, с његовим карактеристичним шарама и живим бојама.

Високо место међу данашњим норвешким сликарима заузима и *Хенријета Бакер* (1845). Она најрадије мâла *interieur* — прилике из унутарњег живота у кућама и радионицама — и натуралиста је с врло јаким и финим колоритом.

Међу чисте натуралисте спадају и даровити сликари: *Едвард Дириксен* (1855), пејсажиста, *Фред Берген* (1852), пејсажиста, *Фред Колсто* (1860), сликар људског живота, *Пилс Ханстен* (1855), пејсажиста, *Хјалмар Јансен* (1852), мариниста, *Андр. Блах*, илустратор и карикатуриста итд.

Одвојено од натуралистичког правца, са својим нарочитим погледима на уметност, стоји *Теодор Кителсен* (1857), који је особито уважен као цртач и хумориста. Његове илустрације *Батрахомахије* и *Слике из живота једне Паланке* ненадмашне су. За време двогодишњег бављења на једном пустом острву из групе Лофотена, сликао је грандиозне лепоте тих острва. — *Ухерман* (1855), талентовани сликар животиња (у Народној Галерији: *Пси упрегнути у Колица)*; *Јелисавета Синдинг* (1846) и *Аста Перегард* (1853), портретискиње, *Вилх. Холтер* (1842), садашњи директор Уметничко-Занатске Школе у Кристијанији; *Пилс Бергемен* (1853), сликар сцена из сеоског живота, *Карл Барт* (1847), сликар марине, итд.

У оно време — после 1882 — кад се водила жестока борба, у Норвешкој, око новог правца у уметности, спремала се, још, у школи, једна млађа, многобројнија генерација уметника који, сад, показују готово сви једне исте успехе и махне. Већином су то добри колористичари а слаби цртачи; сви се труде да

буду што вернији природи, јер сматрају за први услов уметности да буде *истинита*; и сви су у боји врло смели. Од тих млађих људи могу на овом месту бити споменути само неколико њих. *Густав Венцел* (1859), сликар интеријера, савестан до ситница у копирању природе. Он узима сижете из живота нижих градских сталежа и износи с великим успехом карактеристичне прилике у којима његове личности живе. Радио је и пејсаже (из зимњег времена).

Ејолф Сот (Soot), рођен 1859; изредан колориста; предмети су му најобичнији моменти из живота *(Два се сељака рукују, Деца гледају свадбу како пролази)*. Сот је чувен као портретиста који уме на рафиниран начин комбиновати боје и постизавати ефекте које тражи. (Портрети Јонаса Лиа и његове госпође, Бјерисона и госпође).

Халфдан Стрем (1863). У ранијим радовима је песимиста Макс-Клингерова и Крогова карактера, па је према том узимао и сижета за своје слике из живота бедних који се муче и злопате у борби за опстанак; али се доцније, кад је путовао и видео света, окренуо веселијим стварима из кућевног живота људског.

Ово коло уметника врло је богато пејсажистима, од којих би се могли споменути двеестину њих великога талента. Сасвим засебно у том колу стоји *Едвард Мунх* (1863), један од највећих норвешких колориста и раван у том погледу Хејердалу; а и цртач је одличан. Али код њега психа односи у важности толико над формом, обликом, да он обично овај занемарује, па често оставља и недовршен. Сви његови таблои износе болест, ноћ, очајање *(Болесна Девојчица, Летња Ноћ, Очајање)*, и из сваког предмета који он мâла говори извесно страховање, те нам се живот, и оно што сваки дан око нас виђамо, представља као пронија, карикатура. Мунх је и портретиста одличан.

Од 1890-те почињу се у норвешкој уметности опажати и тенденције противне натурализму, бар онаквом какав преовлађиваше, и истицати потреба за дубљим изучавањем старијих италијанских живописаца. То је утицај из Данске, где су многи из те најмлађе генерације изучавали уметност, и где је, као што сам једном раније рекао (в. мој путопис о Данској), престиж

Торвалдсенов сувише велики да би се натуралистичка уметност могла стално одомаћити. Из великог броја младих артиста ове групе треба се сетити *Халфдана Ежедиуса* који је на жалост умрло врло млад (у 21 год.), а био необичног дара (изредни су цртежи његови за ка́же Снорове).

Ако после овог летимичнога прегледа норвешкога сликарства бар ко од мојих интелигентнијих земљака уздахне, и зажали што смо ми, Срби, тако назадни у уметности, онда нећу марити ако сам коме и досадан био набрајањем многих имена. А сад да пређемо вајарима. Као што сам рекао, скулптурна дела налазе се на доњем спрату, у истој згради; али су по неки радови Ст. Синдинга и Г. Вигеланда нашли места и горе, у салонима Народне Галерије. Овај музеј — Skulpturmuseet — има лепу збирку копија (у гипсу) како од античких дела, тако и од радова модерних европских мајстора, но ми ћемо поред њих проћи и застати само код двојице тројице чувенијих домаћих уметника. Вајарство у Норвешкој нема ни издалека онолико представника, колико их има сликарство, што се објаснити може само скромношћу културних и материјалних прилика у којима се налази и народ и његова држава; јер је вајарство и скупа уметност и тражи вишу културу и јачу образованост у народа. У осталом, из тих је разлога у свакој модерној држави мање вајара од сликара. И вајарство, као виша и слободна уметност — а о таквом је сад реч — јавља се у Норвешкој доцније, пошто се та земља одвојила од Данске, и почела самостално живети. Најстарији је вајар *Ханс Михелсен* (1789—1859). Учио је код Торвалдсена у Риму, откуда се вратио 1826 г. у отаџбину. Није имао посла, те се скоро целог века злопатио и сиротовао. Најважнији рад су му *дванаест апостола* које је по наруџбини Карла Јована израдио за катедралу у Дрондхјему. У музеју се налазе копије. Други је, по времену, *Кристофор Борх* (1817—1896), од ког музеј има неколико интересантних радова у стилу класичном: *Јефтајева кћи*, *Давид*. Али је *Олавус Миделтун* (1820—1888) даровитији и од те двојице и од других савременика својих. На бистама његовим (*Велхавен*) огледа се душа и карактер представљене личности (*Халфдан Кјерулф*).

Он је радио и велики кип Швајгарда, што је пред Универзитетом. Статуа та има класичног достојанства у држању, и велике је експресивности. *Бринјулф Бергслиен* (1830—1898) учио је код Бисена и Јерихауа, у Копенхагену, где је (1853) израдио, за музеј у Кристијанији, неколико важнијих мраморних копија Торвалдсенових дела. Од њега је *Карло Јован* на коњу, велика статуа пред двором у Кристијанији; а и статуа песника *Хенрика Вергеланда*. Осим тога Бергслиен је, поред биста неколико знаменитих Норвежана, радио и декоративних ствари. У музеју се налазе студије и копије његових дела, и његова нежна, идилична група *Детињи сан*. (Једна девојчица пришла, на прстима, да пољуби дечака што спава). Бергслиенова дела су јако изразита и показују марљиву студију природе. Он је реалиста.

Најновија генерација вајара у Норвешкој која почиње са *Стев. Синдингом* (1846) ударила је правцем натуралистичним, и достигла је до врло великих успеха. Синдинг је најђенијалнији норвешки вајар; он је уметник европског имена. Његова су дела пуна живота, страсти, свежине, и силнога ефекта. Још 1878 г., на светској изложби у Паризу, прочуо се својим *Заробљеником*. Од 1883 живи Синдинг у Копенхагену, и више његових најважнијих радова налази се тамо (у музеју Ny Carlsberg), али их и Кристијанија има неколико. Тако су од њега статуе Ибсена, Бјернсона и глумице Лауре Гундерсенове, на новом Народном Позоришту. Краљевски двор у Кристијанији има један интересантан његов рад у рељефу (представљено је како Карло Јован полаже темељ томе двору); а у музеју се налази његова *Мати* (један примерак истог дела чува и Копенхаген), која носи с бојног поља свога мртвог сина. То је дело јединствено по јачини израженога бола и ресигнације на лицу материну, по лепоти тела младићева, по натуралистичкој свежини, и експресивности целе групе која вас преноси у прастара времена и шуме германске! Групу је ову радио у Риму 1880.

Матија Скејброк (1851—1896) такође је вајар првога реда. Радови његови одликују се истиношћу и фином експресијом осећања. Умро је, на жалост, врло рано,

али је ипак оставио доста и лепих дела. У музеју се налазе карактеристичне бисте Едварда Грига, музичара, Мих. Сарса, природњака, и Магнуса Ериксона, исландског филозофа, које су, прве, испољиле велики дар уметников и обратиле општу пажњу на њ; затим, пуна нежности група, *Мати што бди* (Народна Галерија) и *Млада слушкиња заспала од умора*. Овај особито фини рад створио је уметник у Паризу. Од Скејброка је, као што смо раније рекли, и она лепа група над уласком у Универзитет, која представља како Атина Палада даје душу човеку Прометеову. Рађена је у класичном стилу. Да споменемо још и велики рељеф у бронзи од *Вигеланда*, који представља *Пакао*. То је грандиозан призор. На средини, седи на високом престолу, као на окомку некаквог високог брега, Сатана, узвишен у својој величини, хладноћи, и мрзости, као онај из Милтонова спева; а доле, у безграничном простору, повијају се кроз пламен, око њега, или се комешају гомилама сањиви ликови милијарде мученика. Ефекат је необичан, замисао уметникова је велика, а машта силна.

После овог музеја прегледао сам *Збирку народних Старина*. Онда се она налазила на Универзитету, у згради што се зове domus academica, а доцније је смештена у засебну кућу — Историјски Музеј — у улици Фредериковој. Збирка је мала, и не може се, кад се цела узме, мерити с богатим данским и шведским колекцијама, али није ни она без интереса. Карактеристично је да сав археолошки материјал, колико га има, из периоде камена, из преисторијског времена, припада *најдоцнијој епоси* те периоде; да је сразмерно према другим скандинавским земљама нађено врло мало тога материјала у Норвешкој; да је од оног што је нађено највише дошло из предела око Кристијанског Фјорда, из Једерена (предела на западној обали јужне Норвешке) и околине Дронтхјемског залива; а ти су крајеви кроз сва времена били најнасељенији. Око 1500 год. пре Хр. — како се, од прилике узима — улази у употребу метал, бронза; и *периода бронзе* протеже се до 400 год. пре Хр. Из овога времена садржи збирка мање објеката археолошких, него из пређашње, камене периоде. Метал је доношен са стране, из земаља на југу, али се у Норвешкој ствари (оружје, друга оруђа

и накити) лиле. Почетком те периоде мртваци су сахрањивани, а доцније су сагоревани, па онда сахрањивани. Интересантно је да у Норвешкој није нађено ниједно гробље из периоде камена, док га из времена бронзе има доста.

Из ове су периоде и занимљиви урези на стенама, што се види на више места у Норвешкој, поред мора, који представљају некакве символе и записе. По тим записима (које Норвежани зову Hellerstringer), може се закључити да је и у она древна времена пловидба дуж обала норвешких била прилично развијена.

Преисторијска збирка храни највише археолошког материјала из *периоде гвожђа*, која, као што се обично мисли, обухвата време, од прилике, од 400 г. пре Хр. до 1050 год. после Хр., — донде, дакле, кад се у Норвешкој дефинитивно утврдило хришћанство с новим погребним обредима и обичајима, — кад се престало да се уз мртваца међу у гроб оружје и друге ствари. Материјал ове периоде распоређен је на два одсека: *старије* (палеосидиричко, 400 пре Хр. до 800 по Хр.) и *новије време гвожђа* (неосидиричко, 800—1050 год. по Хр.), а одсеци имају своја одељења (епохе) у која су дошле ствари по старијим или доцнијим утицајима споља, што се на њима опажају. Тако, у првом, старијем одсеку има објеката (оружја, накита, посуђа итд.) чистог скандинавског типа; затим, објеката на којима се распознаје утицај римске културе, и најпосле, објеката који су, по облику, шарама, итд. слични стварима те врсте код Гота, Бургунда, Франака и других германских племена из доба сеобе народа. С почетком ове периоде ушло је у употребу, у Норвешкој, писање познато под именом *руна*, које је удешено према латинској азбуци.

Други одсек ове периоде (800—1050 по Хр.) јесте време норманских (викингшких) експедиција и ратовања. То је време, кад Норвешка ступа у додир и односе с народима на обалама Атланског Океана и Средоземног Мора, и кад се на многом чему почињу показивати утицаји хришћанско-византијске културе. Збирка је богата материјалом овог времена; богатија од музеја у Копенхагену и Стокхолму, из чега се извести

може да је Норвешка у оно време била јаче насељена од Данске и Шведске.

За све време периоде гвожђа постојала су оба обичаја: да се мртваци спаљују, и да се неспаљени сахрањују; а при крају њеном, викинзи су сахрањивани са својом барком или лађом, као што су стари германски краљеви сахрањивани с оклопом и коњем. У лађи, поред катарке полагано је тело, или пепео, ако је оно спаљено, у један ковчег па је онда над лађом и смртним остатцима дизана умка (тумулус). Две су такве лађе ископане у Норвешкој, једна мала (барка) и једна већа (од 16 весала); и оне припадају овој збирци, али су онда биле смештене у нарочито за њих подигнуте бараке, изван универзитетске зграде. Она већа, која је ископана у Гогстаду, близу Сандерског Фјорда, очувала се готово читава. Широка је 5, а дугачка 20 метара, и има јако узвишен кљун и стражњи део, као што се то види и данас на лађама, којима се Норвежани служе при рибарењу и у саобраћају дуж западних обала и које се нарочито израђују у Раненском Фјорду. На тим лађицама предузимали су смели Нормани своје експедиције преко широких мора, и откривали нове земље, или освајали краљевине. На једној се таквој лађици и Исланђанин Леиф Ериксен отиснуо у тајанствену даљину преко Атланског океана и пронашао Америку неколико стотина година пре Колумба.

Од ствари из Средњега Века (XI—XVI век) у овој збирци су особито интересантни дрворези с портала старинских цркава. У стара су времена храмови, као и станови људски, грађени од самог дрвета, као што се и данас још често граде, и обично су им довратници украшавани урезивањем различне орнаментике која је данас занимљива не само по лепоти својој, него и по томе што казује, под каквим је кад спољним упливима била та уметност у Норвешкој. У тој земљи дрворезом се занимају сељаци од незапамћених времена до данас. И на оној викингској лађи, од пре хиљаду година, има га лепог. На тим старинским порталима дрворез очитује махом сигурну и извежбану руку, и леп укус мајстора. Најстарији портали (из XI в.) показују утицај ирске уметности: то су преплети линија и пант-

љика, с по којом фантастичном сликом животињском. На онима из XII века виде се упливи романскога стила (преко Англо-Нормана): у округлим просторима, које образује коврчасто врежање лозе или друге биљке, урезиване су слике људи или животиња. На порталима XIII в. јавља се уплив готике: животиње понајлак испадају из орнаментике, и остаје само биљни украс. Има и једна засебна група портала̂, на којима су у гранасти преплет орнаментике урезане личности и сцене из Светога Писма, па и из старих народних традиција и песама (на пр. сцене из циклуса Нибелунгших песама).

У XIII веку, и доцније, црквена орнаментика с портала прелази и на довратнике људских домова.

Од XVII века, већ, памти се доста чувених норвешких дрворезаца, и дрворез се од тада почиње лаћати вајарских послова. Резане су у рељефу фигуре, и ликови људи и животиња, сцене из сеоскога живота или из митологије, понајвише на пехарима (за пиво) од дрвета или слонове кости. По који од тих дрворезаца био је уметник вишега стила, као на пр. (да од многих споменем само једнога), *Магнус Елисен Берг* (1666—1739), који је радио изредне рељефе у дрвету, из Новога Завета (на пр. *Адорација пастира̂*, у овој збирци) и из митологије. Његовим се стварима поносе музеји у Копенхагену (Розенборг) и Бечу. Пехари су му с резбом у дрвету и слоновој кости остали до данас ненадмашни. Резање ликова у дрвету толико је било уобичајено код Норвежана да се и највећи скулптори, као Ст. Синдинг и други, не устежу да израде по што год и од дрвета.

Јула 21, увече, био је пријем чланова Интерпарламентарног Савеза код државнога министра Стена, у његовој кући. Поред високих државних чиновника, било је ту и знатних личности које припадају науци, књижевности и уметности. Полагало се, како ми се чинило, на то да сви чувени Норвежани, који буду могли, узму учешћа у дочеку народних гостију, јер нам се председник Лунд извињаваше што и Фритјоф Нансен, због некаквог неодложног посла није могао, за те дане, стићи у Кристијанију. Стен је претурио шесету годину; осредњег је раста, плав, плећат, јак човек; у разговору и опхођењу је одмерен, достојанствен, али љубазан и незва-

ничан. У оно време, кад се сукоб између народа и круне у тако званом конзуларном питању беше заоштрио као никад дотле, с доласком Стеновим на управу земаљску утврдило се веровање, да ће се то питање брзо решити онако како народ норвешки жели, или да ће доћи до раскидања *уније* са Шведском. За то је имало јемства у мудрости и опробаној енергичности озбиљнога државника.

Стан норвешкога председника министарства био је удаљен од центра градског, и скроман. То је управо вила у стилу енглеском, која има своју башту, са цвуњем и цвећем. И све унутра, у кући, — и распоред и намештај — било је по енглески. Норвешка одржава јаке економске веве с Енглеском, јер тамо шаље највише од свога извоза; а од Бергена нема више од $1^1/_2$ дана, на лађи, до најближег енглеског пристаништа. Али културни енглески утицај, који се опажа на животу грађана у Кристијанији, остао је из једнога ранијег времена. У другој половини XVIII в., за време америчких ратова за независност, развио се био жив трговачки саобраћај између Кристијаније и Енглеске; многе су се куће у Кристијанији тада подигле и обогатиле, па су много што шта попримале од навика и обичаја енглеских; и песник Весел имао је разлога да се смеје својим суграђанима, говорећи како „за њих нема људи осим Енглеза“. За време ратова, 1807—1814, већином су те старије трговачке породице пострадале и осиромашиле, али су укус и навике њихове остале у наслеђе доцнијим генерацијама.... Домаћин и укућани му врло љубазно нас дочекаше. Софра је била господска, а после закуске изводила је, у једном оближњем салону, на клавиру чувена органисткиња *Ерика Писен* (рођ. 1845) неколико пијеса европских класика, и необично сетне и слатке романце Рикарда Нордрака, Халфдана Кјерулфа, Грига и других домаћих уметника. Држано је и неколико пригодних здравица. Ја и мој земљак смо се дивили способности тих европских парламентараца, да умеју тако лепо, дуго и одушевљено беседити. Али друго нешто је учинило да ми то вече остане као један неизгладив моменат у животу, а то је што сам тада први пут, а на жалост и последњи, видео два прослављена Норвежанина, Ибсена и Грига. Како је ретка срећа била

видети те људе, а колико је жалости при самој помисли, да данас ни један од њих није међу живима. Ибсен се јако радовао што је његова *Нора* доспела и на српску позорницу. То је било прво дело знаменитога песника кроз које смо се познали с њим; данас већ, репертоар нашег Народног Позоришта има неколико његових драма. Ибсен се том приликом распитивао и за глумицу, која код нас игра Нору: која је, каква је, да ли је способна, лепа, витка? На ово му нисам знао дати тачнога обавештења, али сам се похвалио нашим глумцима, међу којима је некад збиља било способних.

С Едвардом Григом сам говорио о нашој народној поезији. Њему су биле познате само неколике песме по композицији Корнелија Станковића, и жалио је што се није нико нашао да, гредући трагом тога човека, савесно покупи и публикује све арије и игре народне. „Вешти би људи умели из тога пробрати оно што је старо, лепо и оригинално у њима. Од тога би вам посла било двогубе користи: пружили бисте образованом свету нових музичких мотива и оригиналних лепих мелодија, зашто не би изостало признање вашем народу, које му, можда, не би било некорисно; а што је још важније, спремили бисте терен за постанак више уметничке националне музике.“ Причао ми је затим како је Линдеман (1812—1887), један одличан норвешки органиста и композитор, стекао неоцењивих заслуга за норвешку музику таквим својим збиркама народних арија, које је публиковао после 1848.

Норвешка, одиста, са својом националном музиком стоји на истој висини, као и са сликарством. Не само да се и на том пољу јавило доста великих талената, него их има и неколико таквих, који су на далеко, ван граница отаџбинских, знани и цењени. И ова се уметност развијала у Норвешкој напоредо с покретом у књижевности и на другим културним пољима. Као што се у оно време, око четрдесетих година, песници (Велхавен, Бјернсон, Асбјернсон, и др.) и сликари (Тидеманд, и други) обратили народу и почели узимати сижета и типове из његова живота, тако су и музичари, нешто мало доцније, тражили мотиве и тонове у музици народној. Споменуте Линдеманове збирке скра-

тиле су и олакшале пут. Генерацији тој припадају даровити композитори *Халфдан Кјерулф* (1815—1868) и *Рикард Нордрак* (1842—1866). Они су протагонисти више националне музике; њима је следовала богата, млађа генерација наших савременика, чиј је највећи представник композитор и музичар *Едвард Григ.*[1]) Григ се родио у Бергену 1843. Путовао је доста зарад студија по Скандинавији, Немачкој и Италији. Од 1866—1874 живео је у Кристијанији, где је давао часове из музике и дириговао оркестром Музичкога Удружења. Радио је различне предмете. Способности су му разноструке и велике. Састављао је песме за хорове, дао музику Ибсеновом фантастичном комаду „Пер Гинт“ и романтичној драми Бјернсоновој „Сигурд Јорсалфар“, компоновао безброј ствари за клавир, и велики број романца и песама — Лидер — у духу народном. Ове су му нарочито име разнеле. Утанчано чуство ритма, дубоко национално осећање и слатка мелодија карактеришу те лепе ствари његове. Григ је за норвешку музику заслужан и тиме што је засновао *Музичко Удружење* (1871), које је произвело више даровитих уметника. Данас стоји на челу тога удружења *Ивер Холтер* (1850), такође један од чувенијих контрпоантиста (романца и лидера).

Било је близу поноћи, кад смо се опростили с домаћином, и разишли. На састанцима и забавама, које смо после тога вечера имали у Кристијанији, нисам више виђао ни Ибсена ни Грига. Знам да Ибсен није делио мишљење пацифиста о убитачности ратова, као ни наде које они полажу на међународно изборно судство; и биће да се онога вечера нашао у нашем друштву само зато што је сматрао за дужност да следује позиву председника министарства, и што је мислио да би било неупутно не показати се људима које његова отаџбина фетира као своје госте.

Да ли је и Григ о тим стварима мислио као Ибсен, не знам.

---

[1]) Поред свога пријатеља, *Јована Свендсена,* који је исто тако велики и чувен, но који се од пре двадесет година настанио у Копенхагену, где управља оркестром у краљевској опери.

V

Јула 22-ог провео сам цео дан у шетњи по граду. Време је било топло, као што је и код нас тих дана. Крстарио сам, пешке и омнибусима, кроз улице; улазио сам у школе и цркве, завиривао у дућане, силазио на пристаниште, гурао се кроз публику по шеталиштима у улици Карла Јована и Ајдфолдском Парку, обилазио пивнице, итд. Своје личне импресије, и обавештења до којих сам на други начин дошао, покушаћу да збијем у редове што следују. Норвежани су — подразумевајући само Германце, nordsmaend, а не и Лапоне, којих има 1%, и Фине којих има ½% целокупног становништва — леп тип људи. Већином су плави, стасити и снажни; лепих интелигентних очију, а чела права и ведра. И женскиње има својих чари, ма да су лепотице ретке; обично су кошчате, али беле, и витке, с густом косом, и с извесном меланхолијом очију, какву садрже и природа и поезија норвешка. Антрополошка испитивања утврдила су, да је у Норвешкој сразмера између црномањастих и плавих људи 2:10; да су Норвежани и виши (172 см.) и ширих груди (87·2 см.) од осталих Европљана. Рекрутовањем од год. 1893—97 добивано је 70% способних војника, од којега је броја имало 66 висину од 171 см; а ми, Срби, могли бисмо им позавидети још и на томе, што њихови рекрутски спискови, од тридесет година на овамо, показују поступно а стално телесно јачање народа. Разуме се да то не долази само од себе, него да зато највише заслуге припада гимнастичким удружењима којих има пуно и свуда по Норвешкој, и другим сродним друштвима.

Услед тешке борбе с природом урезало се у карактеру Норвежанина неколико изванредних црта. Он је челичан, частан, озбиљан на сваком послу, и сваком приликом. Тврдоглав је; „кад му се каква мисао усели у главу, никаквом је силом нећеш отуд изагнати“; горд је, али и питом; изврстан је раденик; штедљив (160 динара долази на главу од новца што се по штедионицама налази); побожно воли своју отаџбину, религиозан је и наклоњен мистицизму верском. Према странцу је хладан, али ако се спријатељи с њим, он је тад

сталан и некористољубив; воли слободу, али исто тако и ред; поштовање закона је у Норвешкој прешло у пословицу. Земља је та по простору преко шест пута већа од краљевине Србије, а нема ни половину судских и административних чиновника, колико их наша земља има. Осећање моралности врло је јако код Норвежанина. О том би се могло много причати. На два милиона душа, колико Норвешка броји, годишње се кажњава по кривичном законику око 3000 лица, али великих *злочина* (убистава, опасне крађе, инцеста, паљевина итд.) *не долази ни 300 на пет година* (1891—1895 било је 261 таквих злочина). Куд смо ми одмакли у криминалитету? Колико ванбрачне деце има у Норвешкој, не знам поуздано, али у тој земљи оцеви такве деце имају по законима од 1892 год. великих обавеза према деци и њиховим мајкама. Норвежанин, после Финланђанина, најмање од свих народа пије алкохолна пића. Некад је у том погледу сасвим друкчије стајало, али благодарећи мудрости државника норвешких, и енергичности и умешности различних хуманих друштава, успело се да се данас тамо троши алкохола на једну главу само 2·2 литра годишње, док, на пример, (1896—1898) у Француској долази 16 литара, у Белгији 10·7, итд.

Норвежанин воли да је независан, самосталан. *Индивидуалност* је врло јака црта у његову карактеру. То је једини народ, колико ми је познато, који нема села (осим малих изузетака). Свака породица хоће да је далеко од других; и куће (gaard), с вајатима и потребним зградама, расејане су, и обично су у средини имања које се обрађује. Та се особина његова огледа и на многоме другом чему у животу. И породица и школа полажу много на то, да се код подмлатка утврди самопоуздање и смелост. Ја и мој земљак трнусмо од страха, кад смо виђали дечицу од 7—10 година, како се, по двоје или по више њих, на Фјорду, у чуновима, упињу да веслима, која су за њихове ручице гломазна, отисну свој бродић што даље на пучину. Па још онај њихов несташлук на чамцима, онај смех, и они зајапурени обрашчићи! А видећете, у свако доба, с обале или с брода, јахте којима управљају саме девојке, како с пуним једрилом и накрив-

љене секу таласе морске. Норвешко женскиње је слободно и самостално. Саме, или у друштву мушкарца, предузимају оне лети дуге екскурзије у планине и на глечере, а често младе девојке, зарад студија или послом каквим, отискују се у далеки свет, преко мора, заштићене само јаким осећањем части и достојанства женског. У тој карактерној црти Норвежана и њиховог женскиња леже прве побуде онога јаког феминистичког покрета, који је од 1880 обухватио Норвешку (као и осталу Скандинавију, и Финланд) и извојевао (са законима од 1888 г.[1]) равноправност женскиња с мушкима у свима питањима грађанско-правне природе; као и право жене да учествује у општинским изборима и при управљању с извесним општинским пословима. У Норвешкој има више различних женских удружења, између којих је најважније *Феминистичко Друштво Норвешке* (1884), које је узело задатак да штити интересе жене с гледишта социјалног, правног и политичког. Неколико дневних листова и ревија посвећени су искључиво интересима женским, и данас се већ увелико тражи да женскиње учествује и у политичким изборима.

Писменост је у Норвешкој врло распрострањена; управо само међу слабоумнима може се наћи што не знају читати и писати. У тој земљи пронађен је начин да се свако живи нагна да учи школу. Ко не зна читати и писати, не може се удати ако је женско, или оженити ако је мушко. Интересантно је и то да су, кроз популарне списе које често, као у Енглеској, пишу свештеници, раширена у народу знања природе. Изненадиће вас често који сељак тачним објашњавањем какве ствари из области физике, геологије и технологије. Још је много јаче познавање онога што се у пространом свету догађа. Покојни Гвоздић се чудио кад га једна девојка, у дуванџиници у коју беше свврнуо да купи цигарете, питала: да ли ће бити помиловани они што су код нас, онда, били похапшени због Ивањдан-

[1]) У Норвешкој одавно женскиње, које је пунолетно, као и мушкиње, у 21 години, има иста права у питању наслеђивања као и мушкиње.

По једном закону из 1888 жена може на лак начин, помоћу власти, издејствовати да подели имање с мужем, ако је овај расипкућа. Муж нема никаква права да располаже с непокретном сопственошћу и полицама осигурања на живот, које је жена донела. Муж не може отуђити без женина пристанка више од $^1/_{10}$ заједничког имања, итд.

ског атентата, и стала распитивати поименце за неке од њих, као за Пашића, Таушановића, и друге. Ову врсту знања, разуме се, шири журналистика. Норвежани, као и ми, много читају дневне листове, и подељени су на политичке странке, само што тамо нема више од две партије (осим социјалистичке која је незнатна), либералне и консервативне, и што се тамо не зна за тесногрудост и искључивост партиску, која је код нас деморалисала цео народ, упропастила законитост и дотерала земљу до ивице пропасти. „Ја бих саветовао — вели један француски путник (Rabot: Aux Fjords de Norvège, etc. Paris, 1898) сваком политичару да пропутује кроз Норвешку. Многи ће ту открити доста новога. Видеће једну државу, где су остварена два висока начела која се свуда преузносе а ретко где примењују: часност, и поштовање права и слободе других. С гледишта политике, као и с гледишта лепоте природне, Норвешка је необична земља.“ Имао је муке тај честити Француз да докаже једном Норвежанину, како се може догодити, у Француској, да државни чиновник, из политичке наклоности и из интереса своје партије, буде, у вршењу своје дужности, несавестан и неправедан наспрам људи из других партија. А шта би тек о нама мислили Норвежани, кад би сазнали какве су власти и судови у нашој земљи? Оно што је у Француској изузетно ружно, код нас је то, скоро, правило.

У Норвешкој публикује се око 300 политичких новина, и 145 повремених стручних листова и часописа (1900 г.); према поштанској статистици, год. 1898 растурено је по народу 45,647.300 примерака претплаћених листова и публикација периодичних. Из ових бројева може се судити, како велику улогу у јавном животу Норвежана игра журналистика. Кристијанија је средиште свеколикога културнога рада. Одатле потичу подстреци и примери. Зато ту и излази највише журнала; али сваки град у земљи, па и онај, на земљином шару најсевернији, *Хамерфест*, има бар по два политичка листа, један либералан и један конзервативан, а по која варош има их и више. Неколико се важнијих листова растурају у 15.000 примерака, док они у унутрашњости ретко претуре 5000. Од листова који данас излазе у престоници норвешкој најважнији

су: *Јутарњи Лист* (Morgenbladet), покренут још 1819 г. и отада се, увек, штампа сваког дана. Од тридесетих година, под уредништвом *Адолфа Стабела*, једнога талентованог новинара, који је добро познавао економске прилике у земљи, тај је лист имао јакога утицаја на народ и послове његове. То је био лист сељака, и нижих класа средњег сталежа, и уређиван у духу демократском. Доцније, од пре шесетих година, упутио се конзервативнијим правцем. Данас је орган умерених либерала; уредник му је (од 1893) *Пилс Фогт*, човек изврсних новинарских способности. — *Вечерња Пошта* (Aftenposten), конзервативна, почела је излазити 1860 г. Међу сарадницима њеним налазе се људи великога политичког гласа. — *Светски Напредак.* (Verdens Gang) штампа се од 1868. Неко време га је уређивао вођа либералне опозиције Јован Свердруп. Од 1878. г. уређује га *О. Томесен*, врло борбен новинар и оштар полемичар. Лист је либералних начела, али се вазда држао независно од странака; око њега су се скупљали увек даровити књижевници. Бјернстјерне Бјернсон је његов сарадник, и ту је штампао већину својих сјајних политичких чланака. То је данас најбоље уређивани журнал у Норвешкој. Он има своје нарочите кореспонденте по Европи, а доноси и пригодне илустрације од првих уметника. Излази, разуме се, сваки дан. — *Дневни Лист* (Dagebladet), орган либералних начела, штампа се од 1869. Сарадник му је био Јонас Ли; и Арне Гарборг (знаменити књижевник) ради на њему. Редакција се труди да јој лист буде увек веран одјек већине скупштинске, (Стортинга). За првих је десетину година директор овог листа био знаменити норвешки политичар *М. Е. Бернер*, а данас га уређује *Омхолст*, уважен књижевник и политичар. — *Кристијаниске Новости* (Christiania Nyheds og Avertism) засноване су 1861 год. Тај лист нема одређене политичке боје, али је увек лепо уређиван и врло много читан.

Кад смо код журналистике норвешке, да споменемо и то, да је Стортинг, једним решењем својим из 1896, одредио 2600 дин. годишње, да се шаљу по два талентована млада новинара на страну, зарад усавршавања; и, што ће можда моји земљаци тешко моћи схватити, дешавало се више пута од оног времена до

данас: да избор владе норвешке падне на журналисте из опозиције. Ето, Србови моји, кад будете кадри да то схватите и узмогнете се и сами уздизати изнад обзира партијских и личних интереса; кад научите ценити способности и заслуге политичких противника — онда ће вашој отаџбини, ако дотле не пропадне, сванути бољи и срећнији дани.

Кристијанија је највећи град у земљи. Броји око 230.000 становника. Сви остали градови (њих 60) укупно не износе толико. Ту се не налазе само највише власти државне и све најважније културне установе, него је то прво место и с гледишта трговине и индустрије. Од свега земаљског извоза, 40%. иде из тога града; а од целога земаљског увоза, у Кристијанијском пристаништу се истовари 50%. Грађани Кристијаније имају 250 својих пароброда и око 200 великих једрењача. У граду и његовој непосредној близини раде преко 350 фабрика (најважније су оне где се израђују различне текстилије и гвоздене машине) које креће електрична снага, хватана на брзој речици Акерселфу, или преношена из даљине од преко 80 километара, из чувенога електричног етаблисмана код варошице Спарсборга, који с неколико водопада реке Гломена скупља преко 60.000 коњских снага електрике. Најживљи је саобраћај у улици Карла Јована. Ту се налазе многи сјајни излози и дућани, какви се само по великим градовима виђају. Ту се може видети на каквој висини стоји Норвешка с појединим својим производима, на пример са стакларијом, порцуланом, машинеријом, тканинама, папетеријом, објектима намештаја и луксуза, радовима од сребра, домаћом индустријом, итд. Ове две последње врсте рада нарочито су интересантне. Пошто су куће сељачке далеко једне од других, и раздвојене често гудурама, фјордовима, језерима или рекама, а далеко и од градова који су, у осталом, по постанку махом из новијег доба, — то се од најстаријих времена израђивало у кућама све што је сељаку потребно за живот и за послове његове, као: алати, посуђе, намештај кућни, кола, тканине, накити, одело и друго. Па и данас још код распрострањених заната и врло развијене фабричке производње, *домаћа индустрија*, особито с њеним женским радовима, игра важну улогу

у Норвешкој — много важнију но код нас. И држава и приватна друштва старају се, из економских и других виших разлога, да помогну ту врсту народнога рада, како би се одржао и усавршио. На Великој Пијаци, испод статуе Кристијана IV, продају сељаци јаке вунене штофове (vadmel), чарапе, платна, чипке, што њихова чељад израђују у дугим зимњим ноћима; а у улици Карла Јована, *друштво домаће вредноће* (den norske Husflidsforening), основано 1891 г., држи стално отворену велику изложбу кућних радова, тканина, везова, дрвореза, итд., у којој се може видети и пазарити интересантних ствари. То друштво субвенционише држава; оно има својих подружина у свима знатнијим местима, и издржава школе за домаћу индустрију по селима и градовима. Од двеестину година расте тражња тих ствари, због њихова оригиналнога народнога стила, и бо́ја̂. Доста их купују и странци, којих од некога времена годишње преко 30.000 походе Норвешку, и оставе јој по 8 милиона динара. Некад је и кујунџилук (а и сад још у извесној мери) био домаћи посао, но данас су га прихватили занати по градовима. У Кристијанији има великих радња (чувеније су ипак оне из Бергена), у којима се израђују лепе ствари — накити, пафте за појас, копче, посуђе, невестинске круне, и др. — од сребра, у филиграну, и емаљу. Има извесне сличности између филигранских израђевина норвешких и послова наших, нишких кујунџија, само што се на онима опажа утицај модерне више уметности. Норвешка има један богат сребрни рудник код града Конгсберга, не далеко од Кристијаније, из којег се по катшто изваде комади чистог сребра у тежини до 100 кила. Тај рудник се експлоатише рацио нално од1624.

Кристијанија је чист и здрав град. Средња мера за живот мушкиња је 48·7, а женских 51·2 година. У парковима, и по баштама у предграђима, гаји се много цвећа, које је тамо на северу, јаче боје и мириса, но што је у Средњој Европи, и код нас. У свој Норвешкој воли се цвеће, и негује се чак у Хамерфесту, под 70°.40' степеном сев. ширине; а постоји и обичај да породице, сваке суботе, ките цвећем, докле год га има, гробове својих милих. Али оно чиме би норвешка престоница могла бити углед не само нашем Београду,

него и по којем европском престоном граду, јесу њене установе милосрђа. У Норвешкој се и држава, по примеру других културних земаља, постарала путем закона̂ да на извесним пољима рада старост и слабост имају заштите, и да се невољним притиче у помоћ. Ја мислим на *закон о радњама*, из 1892. г., у којем има пространих и врло хуманих одредаба о штићењу нежне младежи и женскиња по фабрикама и рудницима, као и о помагању радника у болести; и на *закон о осигурању раденика*, и о пензијама њиховим и њихових породица, из 1894 год., који је после, 1901., проширен на узајамно осигурање скоро целога народа. За државом долази општина. Свака општина, по својем основном уређењу, има један *Одбор за помоћ* (fattigkommission), који састављају: месни свештеник, један полициски чиновник, и неколико чланова које бира општински одбор. Овако састављен одбор даје помоћ у лековима и новцу потребитима. А многе општине, нарочито градске, имају и своје бирое који дају обавештења здравим и способним раденицима, где могу наћи посла, ако га немају. Леност и нерад не трпе се. Ко избегава дужност, да часним радом храни своју породицу и себе, може бити осуђен на затвор или на рад у општинској радионици. У Стортингу изодавна се износи мисао, да држава заснује на различним местима станице (добра) агриколне, у које би се могли упућивати на посао такви осуђеници. Кристијанија има своје *општинске радионице*, где увек здрави људи, који остану без посла, могу наћи рада и зараде; има један *Сиротињски Дом*, основан још у XVIII веку, у који се примају сиромашни старци и старице; има своје болнице (једна за душевне болести); једну *народну кујну*, основану још 1857, где дневно узима своју храну око 6000 лица. Странци не пропуштају да виде ову установу, и да похвале солидност, чистоту и јевтиноћу јела̂. Ваља споменути нарочито и то, да у Кристијанији, као и другим градовима, и по неким сеоским општинама, сиромашна деца основних школа добивају по један оброк (о ручаници) у школи. Тако је 1898. г. у Кристијанији, код школа својих, добијало овакву храну стално 5420 ђака. Те је године послужено 711.302 порције. У Кристијанији то бива о

трошку општине, а по другим местима, махом, о трошку приватних удружења.

Али, све што се од стране државе и општине предузима да се помогне раденицима, да се олакша живот сиротињи и невољнима, да се унапреди какав леп и користан културни посао народни, итд., само је допуна онога што многа и различна удружења врше. У Норвешкој све потиче на том пољу од приватне иницијативе. Држава је у том свела своју улогу на то, да само помогне, подстакне и контролише. Нарочито је пространи хумани рад *свештеника* (пастира) и *Слободних Зидара*. У Норвешкој постоје два савеза Слободних Зидара: Велика Ложа Савеза J. O. G. T. (Independent Order of Good-Templars) броји 352 ложе, с 20.000 чланова, и Оријент Добрих Темпловаца, с 5000 браће. У Кристијанији су две масонске радионице: *Стара Ложа* на пијаци грофа Ведела (зидана 1839), и *Нова Ложа* у Ајдфолдском парку, до скупштинске зграде. То је једна од најлепших и најраскошнијих палата варошких. Зидана је 1890—1894. Улази се из улице (Nedrae Voldgade) у једну високу вестибулу, која је цела обложена лепим норвешким мрамором (лабрадором), а из ове се, на двоје широке и елегантне степенице, пење на више спратове. Оне степенице, с десна, намењене су профаној публици. Ту има неколико сјајних просторија (сала), где се обично држе најсвечанији састанци и скупови грађана. Тимпанон, поврх фасаде, покрива једна слика al fresco на златној основи, од Оскара Вергеланда, која представља извесне символе масонске (Слободни зидари тешу неуглачан камен).

*

Истога дана, јула 22-ог у вече, били смо на банкету, који је члановима Интерпарламентарног Савеза приредила Кристијанијска Општина, у парку св. Ханса Хаугена.

(СЛЕДУЈЕ ЗАВРШНИ ДЕО)

О СРПСКОМЕ ЈАМБУ

Занимљиво је било гледати, како наши филолози и метричари редовно тврде, да је српски језик антијамбичан, да је јампски метар у нас немогућ и да је један од главних разлога за то тај, „što osim jednoslovčanih nijedna riječ nije na kraju naglašena, a jednoslovčane rieči izuzimajući enklitike samo se u nekih slučajevih na kraj stiha smiještaju“,[1] док су наши драматичари говорили о својим јампским стиховима, о њиховој подесности за бину, о успјеху тога метра. Публици се у томе наметало само од себе питање: ко овдје нема право, гријеше ли једни или други, јер по искључивости и аподиктичности њиховијех тврдња изгледало је немогуће, да гријеше и једни и други. Ми ћемо, с тога, у овоме чланку покушати да прегледањем стихова одредимо, колико је истине у објема тврдњама и шта се од свега тога да одржати.

Послије Маретићеве расправе о народној метрици,[2] у којој је указано на уобичајене народне везе „дивит и хартија“, „калпак и челенка“, „крила и окриље“, које нам јасно показују да трохејско слагање није облигатно у нас (овдје би онда требало „хартија и дивит“, „челенка и калпак“, „окриље и крила“), и послије и најобичнијег проучавања метрике наших женских пјесама, да се опазити, да не постоји она тврдња о трохејизму српскога језика и нарочито његове метрике као облигатних и једино карактеристичних одлика. Јер у нашим женским пјесмама има исто толико дактилских стопа, колико и трохејских, и исто би се

[1]) L. Zima: Nacrt naše narodne metrike, Rad XLVIII, стр. 195.—106.
[2]) Rad Jugoslov. Akademije, 1907., св. 168—170.

с толико права могло говорити и о дактилизму њихову, колико и о трохејизму. Да наведемо само ове примјере:

Сретно ти било руо венчано!
Сретно ти било и дуговечно!

Ту имамо два дактила (први и задњи) и два трохеја (два средња).

Или:

Расла јабука Ранку пред двором:
Сребрно стабло, злаћене гране,
Злаћене гране, бисерно лишће,
Бисерно лишће, мерџан јабуке;
По њој попало сиво голубље.

Овдје имамо варијације дактила и трохеја, и то у првом стиху су прва и трећа стопа трохеј, а друга и четврта дактил, тако и у петом; а у средња два су прва и трећа стопа дактили, а друга и четврта трохеји; у предзадњем су у средини трохеји, а прва и четврта стопа су дактили.

У пјесми:

Умријех, мајко, за младом,
За њеном рајском љепотом,
Мâјка му смјерно вељаше итд.

имамо претежно дактиле: прва и трећа стопа је дактил, а друга трохеј.

Овако је тврдио и Вук, један од најдубљих познавалаца народне поезије; у предговору свог другог издања пјесама 1824. године. О јамбима, међу тим, нема код њега ни спомена, као што им уопште нема трага у нашој метрици до појаве Лазе Костића и Јована Андрејевића. Прије њих, двадесетих година XIX стољећа, уображавао је само Лукијан Мушицки да прави течне и правилне јамбе, али се о томе, у оваком прегледу а и иначе, може готово и не говорити, јер је његова метрика базирала на скроз нетачној основи: да словенске ријечи акцентује по руском. Јампске стихове своје врсте увели су у српску метрику Др. Јован Андрејевић својим преводом из „Ричарда III“ и Др. Лаза Костић преводом из „Ромеа и Јулије“, 1860. године.

Унесени су, како вели сам Лаза Костић,[1] по грчкоме узору, с овом схемом:

∪ — ∪ — ∪ — ∪ — ∪ —

Атички јамски триметар и ако звонак и врло лак, имао је врло често повреда акцента, прозодије грчке. То је осјетио свак, ко је читао Софокла иза Хомера, и то се да опазити и иначе, и ако је грчки језик пун јамски наглашених ријечи. Опажамо то, на примјер, читајући ове стихове из Софоклова *Краља Едипа*:

Ἐσθλὴν λέγω γαρ, καὶ τὰ δὺσφορ᾽ εἰ τύχοι
καὶ ὀρθὸν ἐξελθόντα, πάντ᾽ ἂν εὐτυχεῖν.

Г. Костић је према овим јамбима удесио свој, дотјеравши га према Шекспирову, одбитком једне стопе. Јер Софоклов триметар с три диподије има 12 слогова, односно шест стопа.

Прије самог прегледа јамских стихова ја хоћу да нагласим једну ствар, која је од значаја за моје становиште у том. Ако се узме да нагласак много, управо претежно, означује карактер трохејских и дактилских ријечи, — да тако речемо, — онда се то исто има претпоставити и за јамб. И он, већ ради диференцирања, мора да има сигуран тон, по коме ће да се позна, истакне. Истина ми у српском језику, у штокавском дијалекту, немамо ниједне ријечи од два слога тако наглашене, да би сама за себе имала јамски карактер, као што је то случај у чакавском дијалекту, у ријечима као: водѐ, земљѐ итд. шта више, ми имамо против јамба све двосложне ријечи, које уз нагласак имају и квантитету као: бра̀нӣк, бри̏ја̑ч, го̏спо̑д, тврђа̑, ру̏ка̑ итд. Јер ако рачунамо, као што је често случај, да и нагласак и квантитета имају свој метрички тон, онда добијамо спондејски ритам, а такве ријечи постају апсолутно неупотребљиве за јамб, чиј први стих мора увијек да је атоничан. Али тако не мора да буде с ријечима, које имају више од два слога. Имамо ми много ријечи, у којима нагласак није на првом

[1]) Летопис, 1907., књ. 243., стр. 11.

слогу: бала̀бан, батѝнати, бјело̀кос, близѝна, итд., и које немају у себи ничег трохејскога или дактилског. Покушамо ли спојити те ријечи, згодно и одређено, ми можемо начинити тачне и сасвим чисте јамбе, као што су на примјер: батѝнам ја̂, близѝна та̂, бјело̀кос ђа̂к, сасвим добре јамске диподије. Или и читав стих: Бјело̀кос ђа̀к у ча̀су мѝ је то̀м(е). Према том, ја не држим, да је јамски стих у нас немогућ, али је необично ограничен малим бројем ријечи, с којима се може да оперише. С тога он не може да буде сасвим чист и досљедан, него мора да прави компромисе, да се мијеша.

У Костићеву „Пери Сегединцу“ један велики број стихова, на први поглед, показује, да не иде онако, како нам то представља његова схема:

Тако л' се пази света санкција;
крвника старог вере њихове,
на пречац, мислим, не ће одбити.
Клањам се вама, светла господо,
мајаром наше рацке коњице
Москву је Моско, мислим, основао.

Да ово није јамски метар показују нам примјери наглашене прве ријечи:[1]) та̀ко л' се пази; кла̀њам се вама; Мо̀скву је; то нам показује, даље, завршетак стиха: са̀нкција, њѝхове, о̀дбити, го̀сподо, ко̀њице. То су у оба случаја чисто дактилске стопе, онако, као у оним споменутим стиховима народне пјесме: „Сретно ти било руо венчано“, са схемом:

— ∪ ∪ — ∪ — ∪ — ∪ ∪.

Али би се могло примјетити, да у наведеним примјерима има почетних ријечи без нагласка на првом слогу, што се тражи од једнога јамба, као: крвнѝка, на прѐчац, маја̀ром, и да ове стопе имају нечега јамскога у себи. Него то није тако. Кад се зна, да за нашу метрику акценат није условни фактор онако, као за немачку, на примјер, и кад се зна, да и у чисто трохејским десетерцима народних јуначких пјесама има

[1]) Знаком ′ означавам, у овој прилици, акценат, ма какав он иначе био. Јер ово је само нагласак метрички.

ненаглашених првих слогова, онда то отпада. А за то ево примјера:

Већ тó била два брата рођена.
Па дóзива љубу Радулову,
Да óмразим брата и сестрицу,
Ал' гóвори љуба Радулова,
Ој Бóга ми, моја јетрвице,
И мúлост ми сваку доносила.

Увијек је у оваким случајевима одлучни фактор спонтана ритмика стиха, која нам готово сама од себе одређује основне тонове. То је случај с горњим стиховима Лазе Костића, или, на примјер, Ђуре Јакшића. Само је он понекад мијењао ред горње схеме, измјењујући у задње двије стопе дактил и трохеј.

Црна су слова... после крвава
Дркћућом руком мученик реже —
У једном слову поругу света.

Како се ритмичка особина стиха да осјетити показује Опиц, који је налазећи само јамб и трохеј у њемачкој метрици, дао добре основне примјере, по којима се они могу распознати. За јамб: Erhalt uns herr bey deinem wort, а за трохеј: Mitten wir in leben sind.[1])

Али Лаза Костић има још једну врсту јамбских стихова овога облика:

Ни Раца нам не напуштате зар?
Не рекох то, ал царска им је реч.
Французом добар могу бити мал.
Кесар их мрзи, треба њима крал.
На Француску би л' пошли? за што не?
На Турчина обвеза им тек.

и Рац први од њих потпуно одговара схеми, коју је он поставио:

Ни Раца нам не напуштате зар?
∪ — ∪ — ∪ — ∪ — ∪ —

Што нарочито упада у очи, то је онај јаки, интензивни тон на крају стиха, који је у трохејским и дактилским стопама необичан, јер у трохејским стиховима задњи слог мора бити ненаглашен (често се то спонтано догађа и читавој стопи), исто као и у дактилским, према

[1]) Friedrich Kaufmann: Deutsche Metrik, Marburg 1897., str. 141.

основним особинама њихова ритма. Једини изузетак чине неки тринаестерци, у којима, и ако је чисто трохејски ритам, завршетак бива понекад с наглашеном ријечју:

Коме старо, коме младо, ком' што срећа да.
Ко ти шћео наудити, не дао му Бог.

Али овдје читав стих има свој ритам, изразит и чист, који не омета тај наглашени задњи слог, док то није случај с десетерцима Лазе Костића.

Огледамо ли, из горњих примјера, оне ријечи, што се употребљавају за крај јамбскога стиха: зар, реч, мал, краљ, не, тек, видимо, да су то све једносложне ријечи и то искључиво оне. Од тросложних редовно постају дактили:

У породици? Како Све́тлости?
У породици вашој о́стане.
Досетљивост је ваша ве́лика.

С двосложним ријечима још је теже. Оне или долазе с предлогом, који носи њихов нагласак, као:

на француску ћесару у́ помоћ.

или бива и сам случај с негацијом:

Будало једна, ни ја не́ знадох.
Не бунимо га да нас не́ кара.

или ако долазе саме за се, оне се дају стегнути:

Да није тако, зар би толко дао,
Та тисућ кеса оваких бих дао,

да буде од *дâо*: дô. Или су саме за се потпуно без ритма:

Не плати л' гроф мој, стаће ме лелек.

те иза свега добијамо опет или дактиле или једносложне ријечи, или, као у овом задњем случају не добијемо ништа. Од ријечи с четири слога највише их је пропарокситона, дакле дактилских:

Још бољи биће кад узро́бују,
Мађар је створен да госпо́дује.
Претваралице ти драго́купи,
Ја с општинама не дописујем.

Или без ритма:

а тако мишља и митрополит.

Код петосложних је нагласак на приједу, услијед чега је донекле сва задња стопа замукла:

Зар царска реч и по́ганицима.

Или се обични прозаични нагласак мора мијењати у стиху, као:

Ох, мајко света, богоро́дице,
И владичанске заоста́вине,

Или добијамо дактиле:

Да то је писар Митропо́литов,

или, као у горњим случајевима, не добијемо ништа:

Чудноватима метанијама.

Преглед нам овај казује јасно, да је овај јампски стих једино могућ с једносложним ријечима. С њима и ни којима више. И то због тога, што само оне могу да буду наглашене и да одрже нагласак на крају мисли и стиха. Само и то не бива увијек. У свима случајевима, гдје дотична једносложна ријеч није наглашена или згодним темпом говора или ријечју пред њом, гдје није од важности, она улази као ненаглашен трећи дактилски слог:

Са вером, Раце? Знате л' шта́ је то?
јер обавести нема сто́ци тој.
Онда су ваши, Бог а ду́ша вам.
Пред народ како? Како Бо́же мој!

С енклитикама и трећим лицима помоћнога глагола бити (је, су) исти је случај:

У кавезу до душе др́жа га,
Тако је, светли оче, та́ко је!
Известио сам Велича́нство му.

и изводећи сасвим природно закључке из ових појава, ми морамо да нагласимо двоје: оскудицу тог стиха и извјесну укоченост његову. Кад се за крај могу да узму само наглашене ријечи, онда се у нас број њихов своди само на једносложне, и то не на њих све. Тачније одређено: број српских јампских десетераца ограничен је на извјестан број једносложних крајњих ријечи; он постоји само с њима и то с њима с увијек интензивним нагласком, а без њих не само да губи свој карактер, него уопште и не постоји. То нам уједно најбоље показује, како наш језик и наша метрика немају

ни мало трајних погодаба за развитак јампскога ритма у уобичајеним десетерцима.

Оскудица и непотпуност овога стиха да се опазити и по томе, што се он не може досљедно извести у једноме низу стихова и што се о главна правила његова често гријеши и г. Костић, који, без сумње, најбоље рукује њим. Од првих 100 стихова *Пере Сегединца*: 61 је по схеми, коју смо ми означили, а само 39, дакле мало више од једне трећине, по схеми г. Костића. И због тога ми то прављење јампских десетераца ове врсте, сматрамо само као покушај, један оглед, који није успио, сасвим због оскудице терена, на ком се развијао. Али за разлику од монотоног рецитатива народног десетерца, ми држимо да је овај стих врло подесан за декламацију и нарочито за позоришне управе ради тога, што варира, не могући да буде досљедан и што, услијед интензивности задњих слогова, избјегава монотонију.

За стихове Ђуре Јакшића рекли смо прије да су дактилски и трохејски, већином по његову обрасцу: и́ овај ка́мен зе́мље Србије. Више за њим него за Лазом Костићем, ишао је Змај у своим стиховима у преводу Гетеове *Ифигеније*:

Ох благословен да је Пилад наш,
Срећа му цвала од сад до века!
Он је у боју снага младачка,
Он је на збору мудрост старчева:
Његова ј' душа света мирноћа,
У којој другим срећа сазрева.

У стиховима г. Драгутина Илића има велики број завршетака на једносложне ријечи; тако, на примјер, у *Саулу* од првих 100 стихова: 58 је с наглашеним задњим слогом, једносложних, а 38 су чисти дактили. Поред тога су четири стиха неодређена:

Те Голијата уби Израиљ,
И жена не би! Па тај Израиљ.

У та два стиха, ако се нагласи Изра́иљ, као што је право, онда није добар стих, ни по нашој схеми, ни по схрми г. Костића; с тога у читању треба изговорити: и́зраиљ, и тим добијамо у стиху дактилску стопу.

(Изговор Израиљ био би један ужасан варваризам у српском језику). Друга су два стиха:

Тисућу згуби Саул, а Давид.
Победног мача рез толико пута што,

чију неправилност не треба нарочито доказивати. Уз то треба знати, да је г. Илић и овдје правио лоших огледа у стиху и језику, као, на примјер:

Чобану своме *давала је јав*,
Син царев спасе Израиљ вас,
Дивне ми славе, ох! из праћке звизну кам,
За тим додаде уз реч.

И поред тога има стихова чиј почетак није јамбски као:

Óко Давида заметнуше бој,
Тáко је било! кад запита цар,
Дóик рече тад: није л' Пророк већ,
Чóбанин пође да се бори с њим.

него као у другом и четвртом, чисто дактилски.

Од осталих наших пјесника, наравно знатнијих, који су пјевали у том стиху нема ниједан ничег више особеног или нарочито карактеристичног и због тога ово наше излагање добија једно општије значење у том питању.

Код Хрвата се је окушао с јамбским стиховима најприје Др. Фрањо Марковић, 1872. године, а послије двије године иза њега, Иван Трнски. У свом *Карлу Драчком* има Марковић овакве стихове:

И други пут си запало ми сунце.
Јур давно љубави, сад власти мојој,
Ни један трак не оста ми врх чела,
Ни један у срцу сва у мрак тонем.
Да из ока ми његова — бар један
Просинут хоће, тај бих трак у копље
Прометнула, узбацила те, сунце,
На подне своје ма проразила,
И срце чије, ма и сто срдаца.

То су једанаестерци, познати енглески и њемачки јамбски стих, који је овдје у Марковића одбио нешто од своје слободе узимајући мјесто мушког и женског само женски завршетак. Стих, што га имамо у Шлегелову преводу Шекспира:

Ich habe nachgedacht, wie ich der Welt
Den Kerker, wo ich lebe, mag vergleichen итд.
(Ричардов монолог)

Схема је за тај стих ова: ∪ — ∪ — ∪ — ∪ — ∪ — ∪
Има овдје стихова Марковићевих, који тачно одговарају тој схеми, теоријски неприкосновених:

И други пут си запало ми сунце
∪ — ∪ — ∪ — ∪ — ∪ — ∪
Просинут хоће тај бих трак у коље.

Али треба видјети, да он то читаво вријеме изводи у једанаестерцу, у једноме стиху, који је у народној метрици мање обичан и који — ако се тако смије рећи — нема своје традиције. Па ипак успјех његов, осим општег, принципијелног, само је мјестимичан. Већ други стих у горњем цитату није строго јампски, није четврти, пети, седми одмах с почетка: про́мстнула. У тим стиховима имамо примјетних дактила, који се не дају друкчије читати: у другом љу̏бāвӣ; у четвртом: ӯ срцӯ; у петом: њēгōвā, у седмом чисто трохејско: прōмēтнӯла. То се, међу тим, да правдати с два разлога: једно због новине метра, а друго због Марковићеве оскудице финијег познавања штокавског дијалекта. Он нема особита уха за музику језика и једну солидну течност стиха, каква је потребна за један пјеснички, нарочито драмски говор. Има момената, кад се чини, да у његову хору сваки пјевач живи само за себе и пјева на свој начин, да сваки стих има свој ритам. У стиховима:

На подне твоје, ма проразила
И срце чије, ма и сто срдаца,

осјећа се јака дисхармонија. Она долази одатле, не што ту имамо десетерац с једанаестерцем, него с оног несрећног слагања ријечи, по коме тон пада на муклоћу ријечи *срдаца*, која се, уза то, по правилу стиха, има да нагласи *срдàца*.

Успјех Марковићев према Костићу објашњава се тим, што је овај мјесто народнијег десетерца узео једанаестерац и што је крај стиха узео женски. На тај начин добио је више погодаба, да у стиху слаже ријечи тако, како би мање да добије јампски темпо. А тај му се јасно осјећа.

У преводу *Отела* има Трнски овакве јампске стихове:

Преволио ме отац њезин сам
Позивао ме питао за све сгоде.

И свако љето гдје војевах, гдје ли
Јуришах, куд ли свјетом пропутовах.
Казивах њему све — а одкад патим
До оног дана кад му приповједах.

Он има мушки и женски завршетак: мушки јамб сасвим тачан, док у женскима има одступања: ју́ришах, ка́зивах, и то чине да стих губи јампски карактер. Јер се, без напрезања, тај стих да овако читати — ∪ ∪ — ∪ — ∪ — ∪ — ∪. Осим тога, апстрахујући први слог, једанаести на број, у овим стиховима И. Трнскога осјећа се много трохејскога ритма.

И | свако љето гдје војевах, гдје ли
∪ | — ∪ — ∪ — ∪ — ∪ — ∪
До | оног дана кад му приповједах.

То треба нарочито да се нагласи, јер иначе ови стихови, својом спољашношћу, и на око, тачно одговарају постављеној схеми јампских једанаестераца.

*

Према овом да се видјети, како су у својим тврдњама имали донекле право и наши филолози и наши драматичари. Први у толико, што језик сам по себи даје врло мало услова за развој јамба: и положајем акцента у већини ријечи, и синтактичним одређивањем и формирањем дугих ријечи које апсолутно не могу имати јампских темпа. Видјели смо да често само један једини слог, један тон, може да од јамба начини нешто сасвим друго, да измијени читав карактер стиха. Ту нијесу разлози у метрици, него само и једино у особинама језика. Па ипак, брижљивим слагањем ријечи и нарочито с много осјећања за језик, да се конструисати јампски стих и да се употребљавати боље, него и један други стих драмских комада. Тај је стих ограничен у извјесном броју слогова (као десетерац), али као једанаестерац моћи ће нарочито да се култивише и да се разради с много успјеха.

Д-р Владимир Ћоровић

МАНАСТИР СВ. ТРОЈИЦЕ

У ПРИЗРЕНСКОМ ОКРУГУ

од

В. Гирпића

У Призренском Округу, у Подгорју (Сухоречког барјака), четири сахата источно од Призрена, а на висоравном подножју планине Русинице[1]) налази се поменути манастир. По имену те планине, он се зове и *Русиница*.

За сада се још не зна тачно, кад је тај манастир основан и ко га је основао. Из његова пак, Поменика, који се чува у призренској цркви Св. Ђорђа, стоји белешка, која кратко гласи: Од 1465 године.

Тако исто не зна се тачно, кад је тај манастир опустео. Две белешке на истом Поменику сведоче, да је он постојао до 1565 а друга до 1575.[2])

Право очајно стање по наше цркве и манастире уопште у Старој Србији као да је наступело, нарочито у непосредној близини наше негдашње патријаршије, тек после бегства патријарха Арсенија Чарнојевића с народом. Њихово бегство не само што је проузроковало да многе наше цркве и манастири опусте, него се толико на сваки покрет виђенијих духовника, а нарочито митрополита, пазило и политички им значај приписивао, да њихова паства није смела с њима у додир долазити.

Само тако се, држим, могу протумачити неке речи из белешке негдашњег митрополита Исаије Туцака,

---

[1]) У планини Русници, или, како је народ зове, Русница, на 20 минута јужно од манастира, а у издубеном камену налази се мала пећина. Она је била и живописана, те се трагови тога и сада виде.

[2]) „Податци“ Јастребова, стр. 79—81.

који је 1731. године био посвећен и одмах у канонску посету пошао, кад вели: Придохъ въ село Мушутиште [1]) и не прімша мнѣ обрѣтохъ храмъ разоренъ света Троица паки придохъ въ предели коришкія, въ черковъ храмъ светаго евангелиста Марка неимѹщи въ немъ наставника и положи смотрителя и ѹправителя їгѹменъ киръ Серафо и определи емѹ черковъ светѹю Троицѹ въ схитъ да бѹдетъ емѹ въ знакъ всемѹ дічнѹ Ілирикѹ.[2])

Према томе речени манастир је опустошен у времену између 1565. и 1731. године.

Кад се, за сада, не зна тачно време, колико је манастир стајао, вредно је, држим, знати: како је и кад обновљен и чија је у томе заслуга.

Пок. С. П. Игуманов причао је:[3]) „Бивши јуродиви Христа ради калуђер Исаија у то исто доба (кад је замонашен поп Димитрије) нађе у Подгорју цркву Св. Тројице и измоли је од Махмуд-паше Ротуновића, да му је поклони, што и добије. Поживевши у њој 4—5 година, умре. У то, пак доба буде протјеран Махмуд-паша, и Срби почну слободније писати, а Арнаути нису нападали на цркве. Те околности наведу на мисао Аксентија Андрејевића, игумана св. Марка, те остави пред трговцима калуђеру Дионисију 200 # дуката, да за те новце поправи цркву Св. Тројице, како не би Арнаути то мјесто преотели. Кад буде црква сасвим поправљена, наша глупа браћа Призренци почну викати: „Зашто један игуман да држи две цркве?“ — па пођу на даву [тужбу] владици Игњатију. У том случају за оно, што се од те теранције догодило, владика није био крив, него они око њега и тужитеља. Ствар се сврши тиме, да Дионисије буде протјеран у цркву Св. Тројице, а црква Св. Марка остане пуста.“

Кад су се збивали неки догађаји, о којима је С. П. Игуманов причао, њему је било око 20—22 године, те је било очекивати, да ће све тачно знати. Али при свем том, у његову казивању има пуно анахронизама. Тако је донекле и морало бити, јер је Игуманов нешто

[1]) 4 сахата источно од Призрена, а 20 минута од реченог манастира.

[2]) Јастребов, стр. 81.

[3]) П. Срећковић, Синан-паша, стр. 2—3.

доцније, 1830. године, морао напустити Призрен, па се тек 1864. године вратио.

Тако, Аксентија игумана нису могле „те околности“ (прогонство Махмуд-паше) да „наведу на мисао, да остави пред трговцима калуђеру Дионисију 200 #, да за те новце поправи цркву Св. Тројице“, јер је Аксентије умро раније, „1825 года Христова февр8ария 2. денъ“,[1] а Махмуд-паша је прогнан из Призрена 29. августа 1936. год.

Сем тога, ако је веровати запису пок. Димитрија, у калуђерству названог Дионисија, речени манастир пронађен је после смрти игумана Аксентија. То се види из његове белешке на једном јеванђељу, која гласи: „1828. фебруар 1. Сей тестаментъ смиреногъ єромонаха иг8мана Аксентия ѡбретохъ си храмъ ст҃и живоначалнія Троице“, дакле после смрти Аксентија Андрејевића.

Тако исто отпада и оно, да су „наша глупа браћа Призренци, кад би црква готова, пошли на даву владици Игњатију противу Дионисија“. Јер, кад је црква била готова, на рашко-призренској епархији био је митрополит Ананија, а не Игњатије.

Дионисије је био из чувене онда породице Гудића у Призрену, те није вероватно, да се који могао усудити и тужити се противу њега, а још мање је могао устајати против њега који митрополит.

За то, ако је Дионисије напустио манастир Св. Марка, то је учинио у намери, да има више слободног времена, да ради на обновљењу манастира Св. Тројице.

Ја држим да, нити је манастир Св. Тројице пронашао „јуродиви Христа ради Исаија“, нити Дионисије. Јер, кад се узме у обзир, да је 1731. године митрополит Исаија Туцак, као што напред наведох, дао у скит Св. Тројицу „игуману кир Серафо“, и кад се зна, да од села Мушутишта до развалина Св. Тројице нема више од 15—20 минута растојања, а у Мушутишту увек је било православних, који су око развалина и своје земље имали, онда се, држим, никако не може мислити, да бар они нису зато знали; а има и сада живих људи, који су као мала деца доводили на план-

[1]) „Браство“ књ. IX. Стр. 329 у Напомени.

довање стоку под велики орах који се у сред развалене цркве налазио. Тај је орах одсечен, кад се црква обновила.

Према свему томе „јуродивни Христа ради Исаије“ могао је само тако живети око развалине цркве, у каквој колиби, што је животне намирнице могао из тог села и набавити. И само у таквом случају могло би се веровати, да је игуман Аксентије могао дати 200 # дуката, да се она обнови, а никако пре него што је она „пронађена“.

Ако се усвоји, да је игуман Аксентије још пре 1825. године дао тај новац за обновљење тога манастира, онда настаје питање: Зашто Дионисије није одмах манастир обновио?

У то време, и раније — од половине 17 века, у Призрену су владали, независно од Султана, Ротуновићи: Тахир-паша, Синан-паша, Емин-паша и Махмуд-паша. Њима није било лако прићи и тражити допуст за обновљење цркве, или бар не без повеће суме злата, кад су они у Призренском Округу српске земље присвајали, па и сада њихова једина наследника има око стотину чифлука. Али одважни Дионисије, ипак, им се приближио и добио допуст како од Махмуд-паше, тако и од његова брата Синан-паше. То се види из једне његове белешке на књизи „Правила молебнихъ ст҃ыхъ српскихъ просветителей“. Тада је он био игуман манастира Св. Марка и, рекао бих, да је у болести написао ову наредбу: 1829. лета ян8аръ 3. знано б8детъ общо народ8 како азъ єромонах иг8ман Дионисіе подвезахъ подъ манастиръ Марковъ ст҃ю Троиц8 у М8ш8тице що є разорена. ако би било божиє произволениє да се ѡбнови, да б8детъ метохъ ст҃аго апостола євангелиста Марка, или би била тако необновлена, кои би био по мнѣ да има заповѣстъ и 8правителъ б8детъ том8 мест8 и да м8 ние просто и благословено кои би разориш и кои би прекословио да єстъ анатема. везахъ и завезахъ сеи б8д8щи вѣкъ аминъ. и осталямъ писмо ѿ честитога Махм8мтъ-паше и Синанъ-паше брата єго и синѣлию ѿ митрополита Захариє Дечанскога.

Азъ р8кою пиш8 више речени єромонахъ киръ Дионисиє попа Савовичъ ѿ Призренъ.

И ако је Дионисије, као што се из наведене наредбе види, још 1828 године добио допуст да може манастир обновити, ипак је требало да прође читавих седам година, па да види свој труд успехом крунисан. Изгледа да су му ти исти Ротуновићи разне сметње постављали, тражећи једнако скупе откупе, и зато је Дионисије морао чекати да се Ротуновићи уклоне с власти. Тако је и било.

Пошто су Махмуд-пашини политички једномишљеници, ако би се могло тако рећи, у Скопљу, Гилану и Приштини похватани, дошао је ред и на њега.

Тако је у почетку априла 1836 године дошао и у Призрен с војском Махмуд-паша Тракалија да ухвати и свога имењака Махмуд-пашу Ротуновића. Овај, не могући с њим борити се, утекао је у Љуму, али се после неког времена морао вратити и предати се на милост и немилост. Речене године 29 августа, отпраћен је у Цариград, где је добио обичну награду, која се таквима давала — свилен гајтан о врату.

Тек је Тракалија у Призрен дошао, Дионисије је одмах поставио темељ цркви и наставио зидање. То се види из његове белешке на књизи филада, која гласи: „1836 августа 17 на светога Мирона започе се; 1837 месеца мая ѡсвешта се архиєреємъ Ананиємъ митрополитомъ призренскимъ.“

Уз исту цркву Дионисије је начинио једну собицу од $2^1/_2$ метра дужине и 2 ширине. Других зграда није било. Доцније, 1903 год., ради проширења дворишта, та је собица срушена, и ако је требала као спомен да остане. Црква је, онда сазидана, износила пет метара у дужину, три у ширину и четири у висину до крова. Али доцније, као што ће се даље видети, она је у толикој мери продужена, а у оба маха је помогло и Српско Правитељство. То се види и из натписа на темплу, који гласи: „Ово темпло сагради правитељство српско 1846 године“.

Још кад је манастир опустео, он је изгубио и све своје земље и шуме (забране). Земље су притисли мухамеданци, Мркоњићи, из села Мушутишта, а забране село Мушутиште, као најближе томе манастиру. За то је манастир морао своје негдашње земље наново од појединих куповати.

Тек се црква обновила, браћа Десићи из села Мушутишта поклонили су Манастиру једну повећу њиву, звану Јаловац.

Уз то Дионисије је настао, те је село Мушутиште, које је забране око самог манастира за своје сматрало, „поклонило“ манастиру. Они износе око 780 дулума, и налазе се на источној и југозападној страни манастира.[1])

Пошто је Дионисије, по могућности, манастир уредио, он се постарао те је 1846 год. онде и школу отворио за српску децу у селу Мушутишту. Учитељ је био јеромонах Константин, родом из села Галичника, у дебарској кази, и зато му је манастир плаћао 400 гроша годишње. Али је школа постојала само годину дана, до Дионисијеве смрти и за тим се затворила, а Константин отишао за учитеља у Призрен.[2])

Из свега укратко наведеног, што се, за сада, може знати о животу и раду архимандрита Дионисија за обнављање и унапређење тога манастира, он је врло заслужан човек, нарочито кад се узму у обзир тешке прилике онога времена, с којима се имао борити у своме раду.

---

[1]) Те забране и Манастир чували су од тога времена као по наследству, Арнаути из села Граховца и то: најпре Неза Ибраимовић; за тим његови братучеди; Асан, Рама, Абдија и Усеин, — и Манастиру никакве штете није било. Манастир је за то плаћао чуварима по 500—1000 гроша годишње. Али од како су се Арнаути почели све већма силити, нарочито од 1897 године, то је и манастир неколико пута био похаран, те није могао, нити је имао за шта чуварима плаћати.

1902 године потурице из села Мушутишта, по наговору њихова кмета Стуша, толико се осилише, те почеше забране сећи и покушаше да их сасвим присвоје.

Тај поступак јако огорчи Абдију и Усеина и изазва частољубље, што су они и њихови те забране чували, а сада да их секу потурице, те 16 маја исте године убише Стуша и платише за његову крв 63 т. лире. Нема сумње да су они и својих старих рачуна са Стушом имали, па им је та прилика добро дошла за изговор.

Претпрошле, 1905 г. у пркос реченима — Абдији и Усеину, син убијеног Стуша Ибрахим с неколико потурица пође у манастирски забран да сече дрва. Али тек што је био први замахнуо, у један мах спопадне га ужасна главобоља тако, да се није могао на својим ногама вратити кући, а после два дана умре.

Тако се манастир ослободи двојице највећих својих непријатеља, а нагла смрт Ибрахимова зададе страх осталим потурицама, да се клоне манастирских забрана.

[2]) 1882 године отворио је у истом циљу школу у манастиру и ондашњи настојатељ Петроније. За учитеља је наименовао ондашњег искушеника Косту Хојовића из Скадра, али је и он врло мало радио, јер сељаци не хтедоше своје деце у школу слати.

Дионисије је био родом из Призрена, син Попа Саве, Саћеларија из породице Гудића[1]. Крштено име било му је Димитрије. Био је учитељ у Призрену. Оставши удов око 1820—21 године, он је своју парохију уступио своме брату Јосифу, а сам ступио у монашки чин, добио име Дионисије и приопштио се братству манастира Св. Марка, за време игумана Аксентија другог брата С. А. П. Игуманова.

Одмах после смрти његова старешине 1825 године Дионисије је био произведен за игумана, јер се 14 априла исте године тако потписује.

За архимандрита ваља да је био произведен на дан освећења цркве Св. Тројице, и то му је била једина награда и одликовање за његов труд око обновљења реченога манастира.

Дионисије је умрО у манастиру Св. Тројице у коме је 15—16 година провео и сахрањен у цркви с десне стране западних врата. На његову гробу стоји плоча с натписом из кога се види, да је умрО 16 августа 1846 године.

Изгледа да је Дионисије био једини писменији човек у Призрену и околини. То се даје видети и из његова надгробног натписа, који је врло невешта рука написала. Писац није знао ни време, кад је манастир обновљен. По њему излази, да је манастир обновљен 1832 године, те је и Гиљфердинг при своме путовању тако записао.

Тачно је да је Дионисије умрО 16 августа 1846 године, као што стоји у том натпису.

За Дионисијево време у манастиру су била још два јеромонаха: Серафим Милошевић и неки Акакије,

---

[1]) Поп Сава, Саћеларије, био је врло уважена личност у рашко-призренској епархији. Из једне његове белешке, види се, да је 1795 године, на позив чувеног Х.-Данила у Дечанима, отишао тамо да га у дужности заступа, докле се он врати из Јерусалима.

Не може се претпоставити, да у патриаршијској цркви у Пећи, није било калуђера, али је Х.-Данило ипак позвао поп-Саву, јер је њему једином могао поверити ту светињу, која тек што је на ново пропевала, благодарећи реченом Х.-Данилу.

II

Смрћу архимандрита Дионисија манастир је изгубио не само свог вредног старешину него и правог заштитника.

У то време, 1846 године, на митрополитској столици у Призрену је био митрополит Игњатије, највећи глобаџија своје паствe, цркве и манастира. Као такав, он је одмах похитао да се користи смрћу Дионисијевом те је 1847 године, као што се из манастирског протокола даје видети, поставио за старешину некога Х.-Макарија *и за то наплатио од манастира 2000 гроша!*

Сем тога наметнуо је манастиру, *да сваке године плаћа патријаршији по 1000 гроша*, а у ствари то је у његов џеп ишло.

Али се Х.-Макарије није могао дуго одржати. Вероватно је да је призренска општина устала и својим протестима код митрополита Игњатија, противу кога су иначе тешке оптужбе ишле патријаршији, успела да се Х.-Макарије уклони.

На његово место дошао је Серафим Милошевић.

Серафим има такође доста заслуга за манастир. За његово време црква је продужена. Он је први подигао и једну двоспратну зграду од тврдог материјала која се источно од цркве налази.

И подизање те зграде потпомогнуто је прилозима из Србије, јер је Серафим два пута за то ишао у Србију.

Доцније, 1857 године, он је послао у Србију свога сабрата јеромонаха Јеротија, из породице Чекрџића из Призрена, који је донео као прилог отуда 100 ‡.

Тим прилогом и другим новцима Серафим је купио једну кућу у Призрену за манастирски метох, која и сада постоји.

За време Серафимова старешинства до 1854 године били су му сабраћа Јеротије и Самуило, оба Призренца.

Те године ступили су у братство још три Призренца. Један од њих записао је у поменику то ступање овако: „Знано бѹди кад дођоше троица братїа у овай манастиръ во имя святия и живоначалнїя Троицы глаголемая росиниска обителъ при їгѹменѣ Серафїмѣ Милошевић, потомъ молитвами єго постави нас мо-

нахомъ іеродіакономъ іеромонахомъ Господинъ архиепископъ и митрополитъ рашко-призренски Мелетие.

По именомъ Никодимъ, Потрония и Ѳеофилъ ѿ града Призрена.

Никодим је био из села брода у Гори Шотановић; Петроније Печић Радивојевић из Призрена, а Теофило Цинцарин такође из Призрена.

Речени Самуило, идући једном по Косову у манастирску писанију, убије нехотично једног Србина у Грачаници, те је за то манастир платио 1200 гроша.

Али Самуило није за то дужан остао манастиру него му је при својој смрти завештао своју кућу у Призрену, у вредности 70—80 т. лира.

Не зна се кад је умро.

1859 године Јеротије је напустио Маннстир и отишао у село Мушутиште и тамо се код цркве Св. Богородице настанио, јер је исту цркву те године обновио Х.-Тома Гудић, синовац архимандрита Дионисија. Она је, пак, била основана 1315 год. краљем Урошем.[1])

Јеротије је ту цркву готово у манастир претворио. Тамо је и умро, али се не зна кад, и сахрањен је с десне стране пред црквом.

После његове смрти приопштио се тој цркви, некадашњи хилендарски монах, Гедеон Горанин из породице Чучуљевића.

И Јеротије и Гедеон привредили су тој цркви нешто имања и, помоћу сељана мушутишке парохије и прилозима појединих Призренаца, подигнута је у новије време једна нова зграда, у којој је и школа.

И Гедеон је онде умро и сарањен где и Јеротеј.

1858 године манастир је добио једно звоно у тежини до 150 килограма. Натпис на њему гласи:

Сіе звоно приложи Ѳеодоръ Мутовски, гражданинъ пештански цркви призренской храма Святія Богородицы У Пешти дне 20. іунія 1858. године.[2])

---

[1]) Подат. Јастребова.

[2]) У Призрену није онда било, нити сада постоји храм Св. Богородице, сем старе, давно потурчене цркве, зване сада Св. Петка, по турском називу Џума Џамиси.

Судећи по томе, што је те године Абдулах-спахија, Призренац, настао да тој цркви даде што више џамијски облик, јер је она остала у целини, да на торњу изнад западних врата, подигне мунаре, и што је, због тога тадашњи

Серафим је био родом из села Цапарца, Призренског Округа. Дошао је дететом у Св. Тројицу за време архимандрита Дионисија, ту одрастао и ступио у монашки чин.

И ако је у сваком погледу био сваке хвале достојан, ипак завист и пакост неколицине скутоноша ондашњег митрополита Мелетија нису га на миру оставиле. Нарочито се противу њега окомили били Крста и Младен браћа Четарикићи и Синадин Чифтелић, који су вршили неку туторску улогу у манастиру.

На основи њихових клевета митрополит Мелетије не само што му је одузео старешинство, него га је и из манастира удаљио.

Кад никаква молба осталих Призренаца није код Мелетија нашла одзива, да Серафима на његово место поврати, онда се братство овога манастира обратило тужбом ондашњем првом руском конзулу у Скадру, Сученкову месеца Јула 1857 године и молило га да поради код Мелетија, да Серафима на његово место врати.

Сученков, који је већ стајао у преписци с Мелетијем, одазвао се тој молби и под 30 м. новембра исте године пише Мелетију овако:

„Его Впр-ву Архїепископу Рашко-Призренскому Мелетію

Ваше Высокопреосвященство,

Јеромонахъ монастыря Св. Троицы, называемаго Руссинскій, обратились ко мнѣ на сихъ дняхъ письменно, жалуясь на нѣкоторыхъ мирянъ досаждающихъ имъ и притѣсняющихъ ихъ въ Св. обители; вмѣстѣ с тымъ помянутая братїя проситъ также моего предстательства у Вашего Высокопреосвященства о дозволеній возвратиться въ помянутый монастырь игумену Серафиму.

Обращаюсь въ слѣдствіе сего къ вашему Высокопреосвященству съ моею покорнѣйшею просьбою бла-

учитељ у Призрену Никола Мусулин, противу тога водио очајну борбу, држим да је његовом иницијативом речено звоно добивено и храму Св. Богородице у Призрену намењено и кад је та црква постала џамијом, или, ако је било намењено реченој цркви у Мушутишту, па се ондашње потурице успротиве да се онде постави, оно је онда предато било манастиру Св. Тројици.

говолите дать Вашу Архипастирскую заповѣдь Младену Чемерику, Синадину Чифтелію и Крсти Чемерику оставить въ мирѣ общину Троицкаго монастыря, и, буде Ваше Высокопреосвященство соизволите найтти удобнымъ, не откажите монахамъ Троицкаго монастиря въ дозволеніи агумену ихъ серафиму возвратиться въ оный.

Поручая себя Вашимъ архипастырскимъ молитвамъ, остаюсь съ глубочайшимъ почтеніемъ Вашего Высокопреосвященства

Скутари
30 ноямбря 1857.

Покорнѣйшимъ слугою
Сученковъ.

Мелетије се тој молби одазвао.

Неправда и унижење, које је Серафим прогонством из манастира претрпео, веома га је потресло и он је почео чамити. Умро је 30 јуна 1860 године и сахрањен у манастиру за црквеним олтаром.

ЖУПА КОНАВЛИ

У ИСТОРИЈИ ГРАДА ДУБРОВНИКА

НАПИСАО
ПЕТАР Р. КОСОВИЋ
ПРОФЕСОР

(СВРШЕТАК)

Јутрос рано краљ Остоја са сином кренуо се на коњу у поље. С њим је био кнез Павле Раденовић и син му Петар, војвода Сандаљ Хранић и војвода Вукмир Златокосић, жупан Драгиша Диничић, кнез Вук Храњић и војвода Павле Клешић. Ја сам остао код куће пишући нека писма, кад дође к мени слуга кнеза Павла, и одмах се кренух и одјахах к њима и стигох их негде око Сутјеске. Јашући с војводом Сандаљем, поручи он војводи Вукмиру: „Дођите к мени, или ћу ја доћи к вама.“ Одмах дође поменути Вукмир и разговарао с њим дуго времена. Кад смо били близу места које се зове Парена Пољана, војвода Сандаљ трже мач а за њим учине то исто и сви његови људи. Одмах на то краљ Остоја с неким властелима даде свезати кнеза Петра и одвести га у Бобовац; војвода Вукмир пак повуче натраг кнеза Павла молећи у исти мах да не буде крви међу њима. Мени је све то изгледало као да се деца играју, јер не беше међу њима ниједног ударца. Кад је на то кнез Павао (Радиновић) стао да бежи, мишљах да ће да га вежу. Ну у то дође кнез Вук, а неки од Сандаљевих људи одруби му главу; други опет кнезу Павлу Радиновићу. Влатко Тамарлић патарен побегао је у мој стан тј. код фратара, да би се спасао, потом је отишао к телу Павлову и наредио да се пренесе у Врхбосну. Кнеза Петра Павловића вуку и прате у Бобовац, како вам рекох. Мислим, како сам

од неких чуо, да ће га ослепити; држим да се неће од тога спасти. Кад се је све свршило људи пођоше кући. У свему погинуше четири човека. Од свију војвода Вукмир је мало рањен по рамену; Брапло Тезаловић сужањ је у Вука Храњића а Прибисав Муржић сужањ је других.

Пошто је опет настао мир, одјахах до војводе Сандаља, а овај ми рече: „Јеси ли мислио да ћеш ово видети? Ето, милошћу Божјом ја чиним и вршим правду онако као што и ви господа дубровачка чините, јер ко учини издају у Дубровнику губи главу. Тако и ја с другим верним Бошњацима учиних.“ Говорећи још много о греховима оца и сина учињеним према краљу Угарском и краљевству босанском Сандаљ заврши овако: „Јоване, ја сам брат и прави пријатељ господе дубровачке, препоручите ме њима пошто сам један од ваших пријатеља. Истина је да су неки неваљали људи сплеткарили између мене и вас, при свему томе ја имам правилно мишљење о вама, и ма како било да знам да је моја снага и мојих потомака у вама. И ако сам учинио неправо за солару у Котору ја сам ипак ваш прави пријатељ; али господо жао ми је на вашу љубав, рече, зашто сте у краља угарског намеравали издворити Конавле. Зашто као пријатељи то нисте мени казали лично?“

Господо, мислим, на основи свога нахођења, да нико није био у овој завери сем војводе Сандаља и краља Остоје; а војвода Вукмир, знајте, куне ми се да до овог јутра није никад пре чуо ни речи о убиству кнеза Павла.[1])

Смрћу кнеза Павла отпочиње најстрашнији грађански рат у Босни. Синови његови, Петар и Радосав, нису се устезали потражити помоћи у Турака, само да би се што боље осветили за убиство свога оца. Већ у јесен те године, беснила је турска сила по јужним деловима државе босанске. Дубровник беше уточиште многим несрећницима, који бежаху испред турског оружја, да спасу свој живот. У октобру писаху Дубровчани Љубиши Богданчићу и Вукосаву Познановићу како су чули „шта се чини међу тамошњом господом“

[1]) Пуцић, Споменици I примедбе ст. XVI.

и да им је слободно доћи у Дубровник, ако би им до невоље било.[1]) 5 децембра дозволише некоме кнезу Малиши, да се с имањем склони од Турака у Стон и Рат.[2]) За мало па настаде опасност и за сам Дубровник, а нарочито за његову област, од силних чета турских; 23 марта 1416 писаху Дубровчани кнезу Петру Павловићу: „Кнеже Петре, ваш брат кнез Радосав био је с војском на међи нашег приморја и његовом добром љубављу није нам се учинила у земљи ни у људима никаква штета, осим у његовом незнању неколицина укравши се те неколико од наших људи у приморју сметоше и отштетише и он чувши то по његовој милости изнашав шта се може поправити поправи и врати, а друго обећа поправити, и тако се надамо да буде; а ево сад, кнеже, дођоше од доле друге ваше војске, које потреше доле Сливно и стадоше на међи нашој у приморју, а пред њима су жупан Ђурађ и Степан Милорадовић и с њим Турци. Молимо ти господство буди ти милост послати им заповест да нам у нашем никакву штету не учине и да се онуда не терају. Много те молимо за стараље, јер господство ти добро зна да је Дубровник био кућа покојног родитеља ви господина кнеза Павла.[3]) У октобру, пак, извештаваше веће дубровачке општине краља Жигмунда о стању у Босни с речима: „Између босанских великаша настало е смртно непријатељство због убиства некадашњег кнеза Павла; и због тога Турчин Кришчја (султан Мехмед) послао је два своја изасланика да посредују за мир између речених великаша. Да би се то могло извршити, сазват је збор тих великаша, али без икаквих последица с тога што великаши не вероваху један другоме. Ту се пошло на то да се ухвате краљ Остоја и кнез Драгиша Диничић, који, сазнав за то, идуће ноћи побегли су са збора. Због тога влада највећи раздор у краљевству босанском. Краљ, пак, Остоја узео је за жену Јеленицу некадању жену Хрвојеву, пошто се развео с првом женом.“[4])

---

[1]) Пуцић I, ст. 131.
[2]) Пуцић, Спом. I, ст. 132.
[3]) Пуцић, Спом. I, ст. 134.
[4]) Diplomat, ст. 261.

За време ове грађанске војне Турци су успели да заузму у горњој Босни град Врхбосну са жупом. У њему те исте године намести султан Мухамед свога војводу Исака с потребним одељењем војске, да одатле мотри на краља и босанске великаше. Тада се покорише султану Сандаљ Хранић и браћа Павловићи, који од сада своје земље држаху милошћу султана Мухамеда I и војводе му Исака.[1])

Негде крајем марта 1416 г. умре херцег Хрвоје Вукчић, пошто је очима видео све несреће, које је Босна претрпела највише кривицом његовом. Та је година и за то знатна што су се Дубровчани морали обавезати султану да му плаћају годишње по 500 дуката, да би могли слободно трговати по његовој царевини.[2])

Из поменутог извештаја дубровачке општине краљу Жигмунду о стању у Босни, видели смо, да је на збору босанске властеле окривљен био краљ Остоја и да је он на време сазнао и успео да умакне. Побегао је у западне крајеве Босне, у Крајину, где живљаху одана му властела Радивојевићи. Идуће 1417 г. покушава краљ Остоја да поврати изгубљену власт у Босни и у томе је имао неких успеха, али га 1418 стиже смрт и прекрати све његове планове.[3]) Одмах иза смрти краља Остоје, на збору босанске властеле буде изабран за краља син му Степан.

У власти дубровачкој нису дуго остала поменута три острва, што их Дубровнику поклони краљ Жигмундо. Становници њихови беху незадовољни дубровачком управом. Растић, познати дубровачки хроничар, каже да је томе незадовољству узрок био тај што су раније становници на тим острвима проводили пуст живот, у потпуном безвлашћу, па им се сад тешко било навићи на уређену и на законима основану управу, каква је била управа републике дубровачке. Из тога незадовољства изроде се међусобне свађе. Острвљани се тужаху угарскоме краљу и тражаху да их ослободи испод дубровачке власти. Њима пође за руком те преко краљице Варваре израде да Жигмундо одузме Дубровнику управу над тим острвима и поклони их Влади-

[1]) Miklošić, Mon. Serb. ст. 300.
[2]) Nicolo du Ragnina, Annali du Rag. ст. 248.
[3]) Klaić, Pov. Bosne. ст. 258.

славу Јакезу, љубимцу краљичину.[1]) Дубровчани су све могуће чинили код краља Жигмунда, да остави и даље острва у њиховим рукама, али им је сав труд био узалудан: Корчулу, Брач и Љеш морали су предати краљичину љубимцу Јакезу.

Уступајући споменута острва Јакезу, изгледа да је краљ Жигмундо нешто обећао Дубровчанима у погледу Конавала и Драчевице, јер кад је Јакез стигао у приморје да од републике прими управу на острвима, изјавио је да од свога господара има наређење да с кнезом и општином дубровачком ступи у преговоре о тим двема областима. Дубровчани су сад из искуства знали колико вреде поклони Жигмундови и чему се имају отуда надати. С тога краљу учтиво заблагодаре на пажњи, писмом својим од 31 марта 1417, радујући се што их није заборавио, али у исто време изјаве да за преговоре о Конавлима и Драчевици нису повољне прилике, једно што су те области опљачкане и попаљене и без становника, а друго што су у рукама Петра Павловића „заклетог непријатеља војводе Сандаља.“[2]) У дубровачкој политици настаје прелом: Конавле и Драчевицу од сада не траже Дубровчани више од Жигмунда, већ се окрећу непосредним господарима њиховим, те се с њима погађају и с њима преговарају.

Како су у детаљима текли преговори с војводом Сандаљем, за његов део у Конавлима, није нам познато, али да није било великих тешкоћа, види се по томе што је он убрзо пристао да уступи Дубровнику свој део. Са Сандаљем су преговарали и погодили се нарочити дубровачки изасланици Клемента Растић и Никола Гундулић. Према утврђеном споразуму, Дубровчани су пристали да плате војводи Сандаљу за његов део Конавала 18.000 дуката. Одмах за тим упућени су у Босну изасланици Никола Ђорђић и Марин Гундулић, да од краља траже потврђење овог споразума.[3])

Добивши Сандаљев део у Конавлима, општина дубровачка радила је сада свима средствима, да придобије Петра Павловића за уступање његовог дела. У колико се с дубровачке стране више радило, да се

[1]) Растић. ст. 215—216.; Listine књ. VII. ст. 228 р. 232; Rad, књ. VII ст. 230.
[2]) Diplomat, ст. 284.
[3]) Растић, ст. 218.

с Петром дође до погодбе и споразума, у толико је он за такве преговоре бивао неприступачнији. Све оне, који су могли имати каквог утицаја на Петра у погледу Конавала, гледали су Дубровчани да разним поклонима и обећањима задобију и подмите. Тако поклонима подмитише једног Петровог изасланика, који дође у Дубровник, да овај утиче на свог господара да се са републиком споразуме односно Конавала. У истом циљу подмитише и неке прваке у Конавлима. Али је све то било узалуд: Петар није пристајао ни на какав споразум, није хтео чути ни за какву погодбу.

Не могући добити целе Конавле, Дубровчани се колебаху да ли да приме и Сандаљев део. А и краљ Степан Остојић, из мржње према војводи Сандаљу, устезаше се да да потврду за уступљени део Конавала. Ипак се република дубровачка реши, да одржи погодбу са Сандаљем, како Растић примећује, једно да би се штогод почело радити, а друго што се много рачунало и полагало на несталну природу словенску, која ће им једног дана нудити оно што данас не да.[1] 24 јуна 1419 на Степан-Пољу под Соколом буде потписан уговор између Дубровчана и војводе Сандаља за уступљени део Конавала. Дубровчане је заступао поклисар кнез Тодор Бавжелић. „Видив и размислив, вели војвода Сандаљ у томе уговору, ва срдачних скровиштих срца мојего велику љубав и срчанство кнеза, властел и все опћине града Дубровника, коју вазда много-милосрдно и без мере у всакојем почтењу простриште и поазаше к нашим првим и к нашем господству, и показују и чине, како и по писанијах, које од њих примисмо, видети јесте и сада веће почтену љубав и пријазак, коју учиниште и показаше у таково време наше, и пак јер обнаходимо за доли речену жупу, јест прво њих баштина и племенито било, свему томе хоте харни бити и почтењем увике њим платити хотисмо, ми војвода Сандаљ с мојом братијом, с кнезом Влкцем, с кнезом Влком и Стипаном сином кнеза Влкца всесрдно и једновољно за њих љубав дасмо и даровасмо у вики викома без поречене кнезу, властелем и всој опћини града Дубровника с милостију и с утврждењем

[1]) Растић, ст. 219.

пол жуте Конавли и Виталину и Долну Гору, все са всим, што смо и дањ држали и господовали в тојзи жупи, котару конавалском, то што је наше било и јест, все са всим, дасмо и даровасмо са всими сели и заселци и с људми и с пашами, з дрвми, з дубравами, синокоси, з грмем и с водами и са всими међами и правими котари и са всакојими правинами и достојањем жупе речене дасмо им у баштину и у племенито граду Дубровнику и него властелем и всој опћими ва вики вика, да су ваљни и слободни и областни њими они, дица, унуче и праунуче их, како права и племенита господа у вики викома; и ми речени господин војевода Сандаљ и више речени и натраже наше, што је по мушком колену од нашега срдца, што би поштено и право натраже наше и наше племе, што је по мушком колену како крв подаје, обитујемо и завезујемо се граду Дубровнику и него властелем на всу нашу моћ више речену жупу од всакојега насилија из злих људи бранити, како да си господују и уживају мирно; и оште обитујемо реченоме кнезу и властелем и опћини за ниједнога чловика вољу, који би на свем свити, ни за страх ни за које благо ни за ниједан ини узрок, који би на свити могал бити, њим и всему њих не удити ни њих одтиснути паче им пријажовати срдчено и право, како и они нам јесу се записали, до дни и до вика; а они, кнез, властеле и вса опћина града Дубровника видивши велику љубав нашу и срчанство хотијаше, да толика љубав харна буде за слатку љубав и срчанство, које јест међу нами, на почтење и узвишење нас речених примив Дубровник више речене пол жупе конавалске, како и речено, примише с милосрдјем, и даше ми и дароваше и друге полаче у Дубровнику с мистом, које полаче биле су прво њих властелина Симета Градића, а јесу тој полаче близу онеј друге моје полаче, сдрже се заједно, и обитавше ми стратити од својих пенези направити и наредити тој полаче оби много красно, липо и славно и частно; и ошт даше ми и дароваше нам више реченим господину војводи Сандаљу и брати и синовцу и натрашку нашему и племену нашему, што је по мушком колену, баштине в жупи дубровачкој, које се купе за три тисуће перпер, а да тој куће и баштине

нам и нашему племену шикадаре не могу на мање прити ни се којим узроком из наших рук изети вику викома ни за једну рат ни за једно придуже, ни за једну ствар сега свита, все тој нам даше и дароваше како је речено згора; и одвише завеза се град Дубровник, властеле и вса опћина мени господину војводи Сандаљу, и ако би се у мене натражак нашал од мојега срца, што би почтено и право натраже, и останку његову, како крв подаје, по мушком колину почтено и право натраже, и по том кнезу Влкцу и кнезу Влку и Стипану сину кнеза Влкца, и њих натрашку, што је по мушком колину право и почтено натраже, и нашему племену, како ближња крв подаје, вику викома давати од Дубровника до Толи, и када годи буду господовати и обладати више реченом пол жупе конавалске и у које годи би време тога реченога дила Конавли њим ратне бранила краља босанскога и угарскога и цара турскога и нас речених господовати и уживати, вазда да се има тако, како је речено давати на всако годиште пет сат перпер динари дубровачких нам згора реченим вику викома".[1] Уговор овај потврдише обе стране најстрашнијим заклетвама. Без сумње, све ово, што се у уговору спомиње, да су Дубровчани дали Сандаљу, вредило је 18.000 дуката, колико спомиње Растић да су дали за његов део Конавли, као што смо напред напоменули. Рањина пак каже да је цео трошак износио 16.000 дуката, поред суме од 180 дуката, коју се Дубровник обавезао плаћати годишње Сандаљу.[2] Анонимни, пак, хроничар слаже се с Рањином, да су Конавли Сандаљеви стали Дубровник 16.000 дуката, али не спомиње годишњи данак у 180 дуката.[3] Уступљени део Конавли обухватао је источни крај те плодне жупе, западни ближи Дубровнику био је браће Павловића.

Тодор Бавжелић, дубровачки изасланик код Сандаља, упути се сада у Дубровник, носећи са собом уговор о Конавлима на потврђење. 29 јуна 1419 кнез и сва општина града Дубровника потврдише и одобрише горњи уговор. Потврђујући све појединости његове, Дубровчани се обавезаше још: да ће у своје бла-

[1]) Miklošić, Mon. Serb. ст. 289—290.
[2]) Ragnina, Annales Ragusini ст. 248—249.
[3]) Annonymus ст. 54.

гајне примити 18.000 перпера Сандаљевих са 5% интереса; да никад ни у каквом случају неће дати помоћ непријатељима војводе Сандаља, али да према старом обичају, могу наћи увек склоништа у Дубровнику; да ниједног човека војводе Сандаља, нарочито врсињанина и драчевичана, неће примити у Конавлима; и најзад да примају војводу Сандаља, кнеза Вукца, кнеза Вука и Степана сина Вукова и њихове законите потомке за властелу и већнике свога града.[1])

Република дубровачка стекла је на тај начин половину толико жуђене области. Одаберу се пет угледних дубровачких племића и пошљу да приме добивени део Конавли и васпоставе власт. У почетку их Конављани лепо примише, али за тим неки од имућнијих људи стадоше се противити, да приме власт дубровачку. Стога је република морала да употреби принудна средства и силом утврди своју власт: 800 наоружаних људи под командом Марина Гундулића буде послато у Конавле, а 12 наоружаних лађа под Николом Гундулићем у тамошње приморје. Незадовољници се пак ставе под заштиту војводе Сандаља. Изгледало је да ће доћи у питање све што је до сада за Конавле урађено. Ну узајамним попуштањем ствар се изравна: република пристане да ти незадовољници са својим баштинама остану и даље под влашћу Сандаљевом, али за то да од погођене суме за Конавле плати само половину, другу половину да задржи у својим благајнама, плаћајући на њу 5% интереса, све дотле док војвода Сандаљ не буде успео, да им преда целу погођену област.[2])

Дубровачким поклисарима Паскоју Растићу и Николи Пуцићу, који беху отишли у Босну с „многоцењени дари“, испало је за руком да приволе краља Степана Остојића, да од своје стране одобри и потврди уговор између војводе Сандаља и Дубровника о Конавлима, и ако се дуго устезао дати то одобрење. Ту потврду изда 4 децембра 1419 год. у граду Сутесци. Или су се у Дубровнику надали, да ће им Петар Павловић ускоро уступити посигурно свој део у Конавлима, или су чак имали већ и његово одобрење за то, тек краљ Степан Остојић потврђујући Дубровчанима

[1]) Miklošić, Mon. Serb. ст. 284—288.
[2]) Растић, cron. di Rag. ст. 219—220.

део војводе Сандаља, потврди им у исто време и онај војводе Петра Павловића „ки на полице држаху ту жупу конавалску и град Сокол, тере им по њих доброј љубви и милости даше и попустише жупу конавалску и град Сокол војевода Сандаљ свој пол дела Конавли, а војевода Петар другу половицу и град Сокол, ки је у Конавлах“.[1])

Благодарна за то општина дубровачка обавеза се плаћати краљу Степану сваке године на дан „св. Власија“ по 500 перпера, „господујуће и уживајуће мирно речену жупу конаваоску и у њој град Сокол. И у које годе би време туј речену жупу конаваоску и Сокол нам рат бранила краљевства босанскога и његових велемож да мирно и слободно не будемо моћи уживати и господовати речену жупу конаваоску и град Сокол, да за тој време, напомињу Дубровчани, не имамо платити ни динара. А када би рат престајала, и ми господовали мирно, да ондај краљевству имамо плаћати, како је речено“. Краљ, пак, обавеза се од своје стране: „ако би који сионик хотил рат чинити Дубровнику без краљевства речења, који краљ не слуша, да краљ босански има помагати Дубровнику супротив њему, на њега помагати Дубровнику“.[2])

Прва година владе краља Степана Остојића протекла је на миру, али већ идуће 1420 год. отпочињу нови метежи у Босни. Сандаљ Хранић беше се толико осилио, да је помишљао да се одцепи од краљевства босанског и постане независан. Он у ствари и не признаваше власт краља Степана Остојића. А Петар Павловић с братом беше приступио краљу Степану, признао му власт и рађаше на тај начин да се ослободи од Турака, чије се помоћи ратосиљаше. Тим је, на сваки начин, краљевска власт Степана Остојића знатно ојачана била, а то се не допадаше Сандаљу Хранићу. Стара мржња између синова Павлових и великог војводе босанског добила је нове хране. Киван на Петра Павловића, што је пришао Остојићу и признао га за краља, и жељан његових земаља, Сандаљ Хранић непрестано наговараше турског војводу Исака, који бо-

[1]) Miklošić, Mon. Serb. ст. 292.

[2]) Mon. Serb. ст. 295.

рављаше у Врхбосни да удари на Петра, што овај доиста и учини. Већ у фебруару 1420 писаху Дубровчани некоме кнезу Вукосаву: „Разумесмо, што нам уписа да су Турци много зла учинили сада пришад у Босну. Бог зна; томуј бесмо недрагостни. А што пишете јер Бога моле господину војеводи Петру и његову русагу маљшиие ни квари ниједне учинили нису“. Бојазан од Турака беше толика да исти кнез Вукосав питаше Дубровчане је ли њихов град отворен „за људе војеводе Петра“, ако би их невоља начинила „пред Турцима бежати“. Одобравајући да у случају нужде људи војводе Петра могу наћи склоништа у Дубровнику, Дубровчани на крају бојажљиво додају „нека Бог уклони ако би грехом Турци дошли а они пред њима бежали к нам, могли би за њима греде и нам зло учинити.[1])

У борби с Турцима погибе војвода Петар, а његове земље у старој Травунији Турци поклонише војводи Сандаљу. Остале, пак, земље наследи млађи му брат Радосав Павловић.

Користећи се овим новим метежима, у Босни се тада по други пут појави Твртко II Твртковић, који успе помоћу својих присталица оборити краља Степана Остојића и завладати босанским престолом.

Ове несреће и метежи, који се десише у Босни, по својим последицама беху корисни за Дубровник. Конавли Петра Павловића дођоше у својину Сандаља Хранића, те се Дубровчани с разлогом надаху да ће ускоро постати господари целе те жупе. У пролеће те године десио се беше војвода Сандаљ у граду Соколу, кад стигоше тамо изасланици дубровачке општине Добре Бенчулић и Перо Лукаревић с понудом да преговарају о другој половини Конавли, коју беше добио на поклон од Турака. Преговори се отпочну и убрзо повољно заврше: 30 маја 1420 војвода Сандаљ потписа уговор којим уступи Дубровнику и другу половину Конавли. Пошто је у томе уговору прво похвалио верност Дубровчана према њему и његовој породици, пошто је нагласио да су Конавли били у старини дубровачки, Сандаљ овако наставља: „Ми војвода Сандаљ

[1]) Пуцић, Срп. Спом. I. Ст. 148.

и с мојом братијом с кнезом Вукцем и с кнезом Вуком и Степаном, сином кнеза Вукца, свесрдно и јединовољно за њих љубав дасмо и даровасмо ва веки векома беспореченија кнезу, властелем и всој опћини града Дубровника с милостију и с утврђенијем град Соко у Конавлах, који је град био у држаније нама с Павлом на поли и по жупе Конавли с Ободом и Цаптатом и с онем што је Павлово било у Доњој Гори, у Витаљини, ка је по речене жупе била Павлова, и по том сина му Петра, са всем што је речени Паво и дањ држао, и по том му син Петар и господовали ва тојзи жупи, котару конаваоском, то што је њих било, а с милостију и даром Божим и великога цара султана Мехомет бега приде у наше руке, записано и утврдено и војводом Исаком издано нам реченьем држати и обладати у то време кад се Петар Павловић изневери цару султану и уби га Исак царев војвода с царевом војском, а мне више реченому војводи Сандаљу и мојој браћи изда град Соко у Конавлах и по жупе конаваоске, што је било Павлово и по том му сина Петра". Уступљену жупу Сандаљ се у томе уговору обавезује бранити и штитити од непријатеља како би је Дубровник могао у миру „уживати". Дубровчани се од своје стране обавезаше дати војводи Сандаљу за ту половину Конавли: 1) кућу у Дубровнику, која је најпре била својина дубровачке властеле Вукасовића а за тим неке калуђерице, но с тим да се оправи и украси како би се по њеној спољашњости могло видети „да је госпоцка кућа"; 2) земље у свом котару колико се може купити за 3000 перпера; 3) годиње по 500 перпера.[1]

Свршивши посао са Сандаљем, упути сада република дубровачка у Босну исте своје поклисаре Добрету Бенчулића и Перу Лукаревића, да од краља Твртка II Твртковића измоле потврду горњег уговора. Њима је било наређено да од краља траже потврду општу за целе Коновли, и за оно што су раније добили и за оно што сад добише од Сандаља. Поклисари нађоше Твртка II у Под-Високом. Ту им он 16 августа изда потврду за Конавле, онако како су поклисари молили према упутству из Дубровника: „Изидоше прид

[1]) Miklošič, Mon. Serb. ст. 300—4.

краљевство ми все почтени властеле и поклисари славнога града Дубровника у име: кнез Добре Бенчулић и кнез Пиро Лукаревић, и од краљевства ми много умилно просише, искаше, да би смо и ми по обичају њим потврдили и установитили, што си су они почтеном дворитином издворили, што је њим дано војеводом Сандаљем, његов пол дила жупе конавалске и такође, што им је речени војевода Сандаљ дал и другу пол жупе Конавли и град Сокол у њој, што је било прво Петра Павловића, и краљевство ми подобно умилено и всепочтено прошеније, имавше цил свит и зговор с властели и велможами краљевства ми, који се при краљевству ми обретоше, обнајдосмо, да је њих прво баштино било, призвав име Христово, бисмо милостиви граду Дубровнику и њего властелем, по сем нашем листу потврдисмо и установитисмо ва вик и виком, доколи свит стоји, граду Дубровнику всу више речену жупу конавалску и у њој град Сокол са всими сели и засеоци, с људми, с водами, с пашами, з дрвми, з грмијем и са всацим достојанијем и правими котари више речене жупе конавалске и града Сокола са всим, како им се за то удржи у листих војеводе Сандаља, да си су вољни господовати је, држати и уживати ва вики викома«.[1])

Поменули смо да је остале земље војводе Петра наследио млађи му брат Радосав. Њега је јако пекло што је изгубио део очевине, који Турци одузеше и уступише војводи Сандаљу. Он се довијао како да те земље поврати и дошао је био до уверења да их помоћу Турака једино може повратити. Требало је дакле да се ради тога измири с Турцима и добије њихову наклоност, јер они већ у то доба беху извор сваке власти у Босни. Сем тога, он је у Конавлима имао доста оданих му људи, који су били незадовољни што су потпали под Дубровник, а посада у Соколу оружаном руком успротивила се да призна дубровачку власт и да се преда. С тога је Радосав радио с једне стране да се измири и увуче код Турака, а с друге припремао побуну у Конавлима против дубровачке власти. У Дубровнику се знало чему тежи Радосав, па се свим

[1]) Miklošić, Mon. Serb. ст. 304—5.

средствима радило да му се осујети план. Нарочито се настојавало да се његов углед убије код становништва у Конавлима, обраћајући му пажњу на издајнички рад војводе Радосава и шуровања с Турцима, од којих беше већ све пропиштало у Босни. На тај начин република је успела да одржи своју власт и очува мир у Конавлима, уз пркос напорима Радосављевим да тамо буну изазове. Кад је војвода Радосав увидео да су му бар за тада планови осујећени, реши се да се измири с Дубровником, а преко овога и са Сандаљем Хранићем. У тој намери пошље он у Дубровник своје изасланике Влатка Тумрлића и Остоју Паштројевића. О томе република дубровачка извести свога пријатеља војводу Сандаља, који на то упути у Дубровник свога посланика Прибисава Похвалића. Дубровчани се прво сами измире с Радосавом, па за тим посредују и измире га с војводом Сандаљем. Сад је требало да се регулишу и изравнају сва спорна питања. Република дубровачка желела је да очува Конавле што их скоро доби од Сандаља, те је сада тражено, да војвода Радосав потврди уговор између ње и војводе Сандаља. Радосав, међу тим, није хтео на то пристати, а Дубровчанима беше много стало до тога, да се с њим споразумеју, највише из бојазни да се у то и Турци не умешају. Најзад се споразумеју тако да Радосав добије натраг свој део Конавли, али да Дубровнику његова половина града Сокола остане. На основу овог споразума 3 новембра 1420 буде закључен писмен уговор између општине дубровачке и изасланика босанског војводе, по коме Дубровник задржа Сандаљеву половину Конавли и град Соко.[1] „Видев велико срчанство и љубав, веле Дубровчани у уговору, коју с нама господин војвода Радосав, син и наследник реченога господина кнеза Павла, много љубимо показа по својех властелех, које к нам досла поклисаре, све почтенога мужа крстјанина Влатка Тумрлића и кнеза Остоју Паштројевића, и с нама понови и покрепи и установити сваку добру љубав и пријатељство до дни и до вика, и нам по његовој милости потврди пол жупе Конавли, коју нам даде војвода Сандаљ и одвише нам

[1]) Miklošič, Mon. Serb. ст. 306—7.

потврди град Сокол, који бјеше у нашој држави и области у Конавлах: веле тој смислив и добре размислив, и хоте, да толикај љубав и срчанство харно буде, како је вазда нас добри наук био, једнопсрдно примисмо и записасмо по сем нашем листу, да од данас напреда поновисмо и крепко установитисмо васаку почтену љубав и срчанство докле свет стоји«.[1])

Вероватно је, да је много утицала на Радосава да приђе Дубровнику, с њим се измири и наравна и та околност, што баш тих дана беше уништена турска власт у Босни и тиме ослабила нада, коју је он полагао на ту страну. Исак-бегу, који сеђаше у Врх-Босни, не беше довољна Босна за његове пљачкашке излете, већ одатле често провађиваше са својима четама и у саму Угарску. За време таквог једног упада, стигне га војвода Никола Петерсијев с угарском војском, потуче му војску а њега посече.[2]) Смрћу Исак-бега и пропашћу његове војске, нестаде за неко време турске власти у Босни, и велики војвода Сандаљ, који дотле признаваше само власт султанову, измири се сада с босанским краљем и призна његову власт над собом.[3])

И ако је Радосав пришао Дубровнику, с њим се погодио и измирио, приставши да му уступи свој део Сокола, ипак то измирење као да није било искрено од његове стране. А република дубровачка, потписујући горњи уговор и враћајући Радосаву његову половину Конавли, није се тиме одрекла радити и даље на задобијању тог дела жупе конаваоске: напротив сад се на томе још живље радило. У Дубровнику се није жалио новац на подмићивање људи, за које се држало, да могу у питању конаваоском ма какав утицај имати на војводу Радосава. Нарочито је већа сума обећана Браилу Тезаловићу, поверљивој личности војводе Радосава, ако буде успео наговорити свога господара да Дубровнику уступи Конавле. Па кад се Дубровчанима чинило, да је све што је потребно припремљено, да се преговори о Конавлима с војводом Радосавом опет отпочну, изаслаше к њему у тој намери своја два по-

[1]) Miklošić, Mon. Serb. ст. 308.

[2]) J. Thwrocz, Chron. Hung, ст. 292.

[3]) Klaić, Por. Bosne ст. 263.

клисара Паскоја Растића и Марина Гундулића. Али је још било сувише рано за овакво изасланство: Радосав није хтео преговарати, он је нта више изјавио дубровачким изасланицима отворено, да њега ни мало не обавезује ни онај уговор, који су његови изасланици потписали у Дубровнику о уступању града Сокола, који још не беше предао. Таква изјава изненадила је дубровачке поклисаре, и о томе известише своју општину. На то се веће дубровачке општине обрати Радосаву својим писмом од 12 јануара 1421. У писму се истичу пријатељски односаји које је Дубровник имао с његовим оцем кнезом Павлом и братом му Петром; скорашње измирење с истим Радосавом и посредовање дубровачко за његово измирење с војводом Сандаљем, учињено све по његовој молби; наглашује се како је све то општина радила и израдила с највећим задовољством, на што јој се Радосав преко неколико својих писама срдачно захвалио. „А какво чудо сад! веле Дубровчани, да ништа није тврдо и крепко што су с нама више речена господа посланици твоји говорили и записали. И никако то не можемо веровати, јер од како је свет постао није се тако што десило ни чуло ни видело, да је и један господар земље своју реч, своје изасланство и своје печате порекао... За то о свима реченим стварима, кажи нам како ћеш са нама живети да знамо.[1]

На двору Радосављеву још се једнако бављаху дубровачки поклисари, радећи да га склоне на уступање Конавли. Њима пође за руком да отклоне несугласице и наново измире војводу Радосава са својом општином. Већ 26 јануара писаху Дубровчани Брајлу Тезаловићу, да буде на руци њиховим поклисарима код војводе Радосава, да и сам поради за њихову ствар, како га Бог најбоље учи, јер у њега имају наду, као у кога од својих грађана. Па га онда подсећају: „Твоја љубав зна речи и беседу, која је међу нама била. Ми на оном стојимо. Такође уфамо и с твоје стране тамо да се неће укрњити, и кад би могло бити бисмо ради били, ако би могли за неки дан међу нама бити“.[2] 22

[1]) Пуцић, Срп. Спом. I, ст. 150.

[2]) Пуцић, Срп. Сп. I, ст. 152.

фебруара 1421 потписан је уговор о миру између војводе Радосава и републике дубровачке. Обе се стране обавезаше; да ће живети једна с другом у миру; да је дубровачким трговцима без икакве опасности слободно трговати по земљама војводе Радосава; да људи Радосављеви могу слободно силазити у Дубровник. Сва дотадања непријатељства и размирице бацају се у заборав, да се о њима „не има искати ни питати ни успоменути до дни и до века“[1]) Питање о Конавлима остаде да и даље чека на своје решење, Дубровчани овом приликом нису ни толико успели, да им Радосав уступи град Соко, на што је ранијим уговором обавезан био.

Купљени пријатељи дубровачки из најближе околине војводе Радосава, као што је онај Брапло Тезаловић, радили су неуморно, утичући сваком згодном приликом на војводу да се споразуме и погоди с Дубровчанима односно свог дела Конавли. Тај рад дубровачких агената, а може бити и још какви други узроци, сломили су Радосава да пристане на преговоре с Дубровником. Пошље он с тога свога човека, Живка Миловића у Дубровник. Дубровчани о томе известише свога пријатеља војводу Сандаља, тражећи од њега савет на који начин да уђу у преговоре, јер сами веле, „не знамо шта ћемо, како ли ћемо ући у ту работу, на који начин и по коме“.[2]) У одговору Сандаљ их саветује, да од војводе Радосава траже Канавле под оним истим условима, под којима им је он уступио свој део, и обећа им своју помоћ у томе питању. Добивши овакав савет од свога пријатеља војводе Сандаља, Дубровчани у разговору са Живком Миловићем изјавише: „Ако хоће господин војвода Радосав за његов дел Канавли ми му хоћемо дати пенези колико смо дали и обетовали господину војводи Сандаљу“, па одмах то саопштише великом босанском војводи и своме пријатељу, изражавајући наду, да ће он ту ствар, коју је почео, повољно свршити „јер Божјом вољом море ти се, веле Дубровчани, а инем путем не оправисмо ни имасмо разме по Богу и вашој милости“.[3]) Примајући се да посредује

[1]) Miklošić, Mon. Serb. ст. 309.
[2]) Пуцић, Срп. Спом. I. ст. 153—4.
[3]) Пуцић, Срп. Сп. I. ст. 154.

између Дубровника и војводе Радосава, Сандаљ тражаше да му република искрено и отворено каже: шта мисли дати Радосаву за његов део Конавли, да би могао слободније на томе радити. Веће општинско својим писмом од 23 јула одговори на то питање, у коме између осталога изјави своме пријатељу Сандаљу ово: „Једа се сврши и испланн ово великости ви како ка ономуј кому се подоба отворисмо срдце наше и всу нашу мисал и хотење. Господство ви добро зна јер с вашом великостију за тај његов дел Конавли и град Сокол и за Цаптат и Обод и што је у Доњој Гори у Конавлах и у Витаљини и у всем котаре конавалском што је било кнеза Павла и штојегоди господовал и дањ у тојзи жупи и потом му син војевода Петар, за все рекли смо били дати ви господству тридесети тисућа перпер динари дубровачцех и полачу која је била нашех властел Влкасовић и баштину која се купи за три тисуће перпери пет сат перпер на всако годиште каконо се наплно удржи у запису за тој бившему учињену. А сада, господине војевода, говоримо а ваша великост море добро разумети јер једно јест увјет за ствар што човек с човеком постави а друго јест особно што човек човеку за љубав да̂ и поклони. Мисмо онди били милости вашој оноликој обетовали не толико некоје цене цећа колико за велику љубав и доброга почела вашега, а толику цену нисмо ни Петру ни војводи Радосаву давали, да смислив вашу частну љубав за тој наше дговање, које се море рећи да је ваше правимо отворено овакој. Покоље Бог хотел и јесте с војводом Радосавом у јединстве и њему хоћемо дати осамнадесете тисућа перпер и баштине и пет сат перпер на годиште каконо смо и колико смо господству ви дали за вашу половицу, а што су 12.000 перпер останак од 30 тисућа перпер правимо дај војводи Радосаву колико ви се види од тех 12 тисућа перпер а вашој милости за љубав и за спензу коју од нас војевода Радосав проси уставите колико ви се свиди јер је наша мисал и одлучење у всем страћити 30 тисућа перпер и баштине и петсат перпер на годиште и хоћемо га примити за нашега слаткога и почтенога властелина и већника града нашега“.[1])

[1]) Пуцић, Срп. Спом. I. 155.

Радосав ни овај пут није искрен био у својим преговорима. Једнога дана јави војвода Сандаљ општини дубровачкој, да ће јој Радосав упутити два своја посланика, Влатка Крстјанина и Бранла Тезаловића, чим се овај последњи буде вратио из Босне од краља, да с њом утанчају преговоре о Конавлима, да ће за тим ти исти посланици доћи к њему, где ће се преговори довршити. У писму томе Сандаљ још напомиње да се чује: да војвода Радосав може напустити погодбу за целу његову половину Конавли, те понудити само град Соко или и Конавле, с изузетком Цаптата и Обода, па ако то буде, тражи савета, како да се према томе управља. Дубровчани му поновише оно, што су му раније рекли, да је Република готова дати Радосаву за његов део Конавли, град Соко, Цаптат и Обод, и за оно што је у Доњој Гори и Витаљини 8.000 дуката и палату властеле Вукасовића, улепшану и оправљену, баштине у своме котару, колико се може узети за 3.000 перпера и пет стотина перпера годишњег доходка и да ће га примити у ред племића и саветника својих; остатак од суме, коју је веће решило утрошити за Конавле, у 2000 дуката поклањају војводи Сандаљу, као награду за његове заслуге у томе послу. Успе ли Сандаљ добити све горе споменуто за мање од 8.000 дуката, и то му се поклања, што би на тај начин уштедио. Ако би, пак, војвода Радосав био решен да за себе задржи Цаптат и Обод а остало желео уступити Дубровнику, на то би Дубровчани тешко могли пристати. У случају ако би Радосав, наговорен рђавим људима, нудио Дубровнику само своју половину града Сокола, ма да тај град без жупе не вреди много, ипак се Сандаљу дозвољава да га прими. Добије ли га Сандаљ за се, па га после уступи Дубровнику, Дубровчани ће му за њ дати 3000 перпера; уступи ли га Радисав непосредно Дубровнику, даће му се за њ 2000 перпера, а 1000 перпера даће се војводи Сандаљу „за љубав“.[1]

Види се да се Радосав још увек колебао да Дубровнику уступи свој део у Канавлима, те је с тога нудио час све, час изузимао Цаптат и Обод, час био решен да уступи само град Соко. И у колико се

[1]) Пуцић, Срп. Спом. I, ст. 156—8.

општина дубровачка више журила, да се то питање једном реши, у толико је он више оклевао. Зашто је Радосав тако радио, тешко је одредити. Може бити да је на њ у томе утицао и сам краљ Твртко II, који није могао драговољно гледати на то комадање његове државе и уступање појединих делова другоме.

Како није било искрености код војводе Радосава у овим преговорима, и како још тад, како се по свему види, није искрено желео да Конавле уступи Дубровнику, природно је да се и овога пута није дошло ни до каквих резултата, и преговори су се морали прекинути. Шта више односи између републике дубровачке и војводе Радосава стану се погоршавати и заоштравати. Један догађај у Канавлима томе је знатно допринео. У својој половини града Сокола држао је војвода Радосав малу војничку посаду. Негде првих дана фебруара 1422 год., на беле покладе, кастелан Сокола прикупи неколико сељака из околине, придружи их једном делу посаде и пошље у Канавле, да нападну на кућу кнеза конаваоског, кога Дубровчани беху тамо поставили, да управља стеченом облашћу. Ови доиста изврше напад похарају кућу и однесу све што у њој нађу, па би убили и самог кнеза, да се није бегством спасао. Пљачкаши се на томе не зауставише, већ пленише стоку, коње и друго што нађоше дубровачких грађана у Канавлима.[1]) Овакав поступак људи војводе Радосава Дубровчане је јако изненадио, те се на то потужише своме пријатељу војводи Сандаљу, уверавајући га да је све то учинио без икакве њихове кривице и повода.[2]) Ма да су знали да то није могло бити без знања и одобрења војводе Радосава, ипак се Дубровчани и њему потужише на поступак кастелана од Сокола и његових људи, и замолише га, како је све то учињено без икакве њихове кривице, да казни изгреднике и опљачкане ствари и заплењену стоку поврати.[3]) У одговору на то, војвода Радосав, сажаљавајући за тај догађај и осуђујући га, увераваше да је то учињено без његова знања и да је писао кастелану

[1]) Пуцић, Срп. Спом. I, ст. 162.
[2]) Пуцић, Срп. Спом. I, ст. 161.
[3]) Пуцић, Срп. Спом. I, ст. 163.

Бранку, да врати заплењене ствари. Такав исти одговор послао је Радосав по своме слузи Радину Крстјанину и војводи Сандаљу, који беше послао нарочито лице, да се обавести у чему је ствар. Међу тим, кастелан Бранко за тај догађај бацаше сву кривицу на опљачканог кнеза, који га је својим неправедним поступцима према људима војводе Радосава изазвао.[1] Је ли било какве кривице за горњи догађај и до дубровачког кнеза у Конавлима, тешко је утврдити али је јасно, да је Радосав оклевао, да што предузме против нападача и слабо настојавао, да се врати што је било упљачкано. Тако се веће општине дубровачке својим писмом од 31 марта 1422 тужаше војводи Сандаљу, да заплењене ствари још нису враћене, и ако је Радосав писао да ће их вратити, да се, шта више, чује да су све те ствари однете истоме Радосаву, да су даље шиљали нарочитог човека кнезу Бранку, кастелану Сокола за те ствари, да је Бранко томе човеку отворено рекао: „Нећу вратити ништа, јер што год сам учинио, по заповести мога господара сам учинио“.[2] Из извора који су нам при руци, не види се, како се спор овај свршио и јесу ли Дубровчани успели да им се бар заплењене ствари врате. Али с тога што се о томе ништа више не говори у писмима Дубровачке општине, Сандаљу и другим босанским велможама, могло би се закључити да су у томе успели.

Да би колико толико забашурио горњи догађај и ублажио оправдани гњев Дубровчана, Радосав се у ово време показивао као да је вољан уступити Дубровнику свој део у Конавлима, али је све на томе и остало. Да република дубровачка претрпи онакву срамоту учињену њеном представнику у Конавлима, то нису могли лако заборавити њени грађани. Кад се у то време спремаше војвода Сандаљ да иде у Босну на некакав збор, представници републике дубровачке пожелеше му срећан пут и замолише га, да на збору господе босанске заступи интересе њихове општине и спомене, ако би то згодно било, за онај непријатељски напад на њихова кнеза у Конавлима.[3] Овај догађај показао је Дубров-

[1]) Ibid.
[2]) Пуцић, Срп. Спом. I, ст. 166.
[3]) Пуићц, Срп. Спом. I, ст. 169.

чанима да им много не вреди ни она половина Конавли, коју су већ били стекли, докле год војвода Радосав држи у својим рукама половину Сокола. Половина тога града припадала је војводи Сандаљу, као и половина Канавли, и он је био уступио Дубровчанима, али је ови нису хтели примити, док не добију и половину, која је припадала војводи Радосаву. Сандаљ је од своје стране све чинио, да склони Радосава, да преда Дубровнику бар свој део Сокола, кад већ неће да му уступи свој део Конавли, а нарочито је на томе живо радио од познатог напада на дубровачког кнеза. Војвода Радосав после дужег колебања и оклевања реши да изађе на сусрет жељама Сандаљевим и задовољи Дубровчане, уступајући им свој део у Соколу. Разуме се да је о тој својој одлуци одмах обавестио војводу Сандаља. Једнога дана бахнуше у Дубровник Влатко Тумрлић, Радин Крстјанин, кнез Будисав и кнез Вукашин, као изасланици војводе Радосава, с њима дођоше старац Дмитар и кнез Радован Вардић, као изасланици војводе Сандаља. Заједничко изасланство донесе радосну вест: да су њихови господари утврдили међусобом мир и пријатељство, да Радосав од своје стране моли да га република дубровачка прими у ред својих пријатеља и изабере за властелина и већника свога. Изасланство је још изјавило да се војвода Радосав решио да уступи Дубровнику своју половину града Сокола и тиме засведочи своју љубав према републици.

Кнез и веће општине дубровачке усрдно примише изјаву овог посланства, те једним писменим актом од 15 фебруара 1423 примише Радосава у ред властеле и већника „смотрев добру љубав и слатко пријатељство његових првих и његово обавезаше се да никад неће непријатељу његову указати заштите и потпоре, нити даће примити ниједног Требињанина нити Канављанина, људи војводе Радосава, на своје земљиште.[1])

Ваљало је да и Радосав од своје стране потврди ово измирење и изврши обећање дато у Дубровнику преко својих изасланика, јер без те потврде цела та ствар могла би остати без вредности, као што се то већ једном десило. Из Дубровника се с тога изашљу

[1]) Miklošić, Mon. Serb. ст. 319.

к војводи Радосаву Никола Гучетић и Влахо Журговић, дубровачки поклисари. По споразуму и договору с њима, 7 априла те године изда војвода Радосав дубровачким поклисарима написан акт, у коме између осталога ово изјави: „Ја господин војвода Радосав Павловић, и с властели господства ми једнодушно и всердо примисмо и заклесмо се реченим поклисарем дубровачким до вијек вијека, да смо Дубровнику добри и вјерни и срчани пријатеље, и да њих трговци и њих благо сабљудамо, и да њих властеле дубровачке и њих слуге за ниједнога чловика вољу ни за страх ни за пенезе, за ниједно проданство зло до дне и до вијека да не оставимо за всако подобно дјело, паче пошт обетујемо, како вјерни и срдчани властеле и вијећници града Дубровника, и записујемо се ја, господин војевода Радосав, и мој натражак нашом моштју и с нашими људми у всако вријеме бити на помоћ Дубровнику и бранити њих и њих владање ода всаке силе и злобе и помагати их у всем, и објетујемо граду Дубровнику ш њих пол жупе Конавли не примити ни једнога њих чловика конавланина на Требиње ни на наш дио жупе конавалске. И оште да је у знање всакому, јер ми казаше речени поклисаре дубровачци, како пријатељу срдчану и властелину и вијећнику града Дубровника, јере господин војевода Сандаљ, њих добри и красни пријатељ и објетник града Дубровника, велику љубав и срдчанство нелицемјерно, које је поставио с Дубровником, и всему свијету у всих добријех дјелијех показује, и како стрми и на веће и боље исходе и потврђује почтену пријазан и пријатељство, за велику љубав дарова граду Дубровнику, кнезу и него властелем град Соко у Канавлах ва вијека вијеку у баштину и у племенито: и ми тој чув много весели бисмо, и тији речени поклисаре града Дубровника господству ми с великијем весељем тај добар глас казах, и с великом љубвом и милосрђем од стране кнеза и властел града Дубровника смјерно и много слатко молише и просише, да бисмо им добри благосов за тај град учинили, и ми, како вјерни и срдчани објетник, властелин и вијећник града Дубровника, и како они, ки има бити весео и добри пријатељ кући и мјесту, којега је у всаком по-

чтењу дионик, весело се обеселисмо, и много им благодјетно благословисмо тај град Сокол у Конавлах".[1])

Тако су Дубровчани, после толико времена и толиких тешкоћа и неприлика, једном једва успели добити кастел Соко, који, све док је био у рукама Радосава Павловића, беше стална опасност за дубровачко становништво у Конавлима.

Чим су се вратили у Дубровник поменути поклисари, носећи са собом од војводе Радосава написмен акт о уступању Сокола, кнез и веће општине дубровачке наложе кнезу конаваоском, да од људи војводе Радосава приме уступљени град, што овај и учини, без икакве сметње и отпора ма са чије стране.[2])

Све док у своје руке нису добили кастел Соко, Дубровчани нису могли по својој вољи располагати с делом Конавала од Сандаља добивеним и експлоатисати је у своју корист. Тек кад су коначно добили ту тврђавицу, власт им је била осигурана у тој области. Све дотле Дубровчани су морали да угађају тамошњим становницима, бојећи се побуне, којом би се могао лако користити војвода Радосав. Добивањем Сокола та је област осигурана и те је бојазни нестало, те су Дубровчани могли сад радити, што су хтели. Држало се да је најбољи начин да се у тој области мир и ред утврди, те да се за навек онемогуће буне и нереди и истисну туђа мешања и туђи утицаји, те, ако се она подели између дубровачких грађана на феудалној основи. Ради тога буде изабрата комисија од стручних људи и послата у Конавле, да премере земљу и изврше деобу. Конављани се на то побуне и отерају комисију. Требало је употребити силу. Одмах буде послато тамо 400 војника, а у тамошње приморје неколико наоружаних лађа, а бунтовницима се објави: да ће се свакоме опростити, који се буде покорио и предао. Неки се одмах покорише и њима буде опроштено, али се велики део не хте покорити, већ се повуче испред дубровачке војске ван Конавли, на земљиште војводе Радосава. Према овима се предузму најстрожије мере: куће им буду спаљене а они стављени ван закона,

[1]) Miklošić, Mon. Serb. ст. 323.

[2]) Растић, Cron. di Ragusa, ст. 224.

њиховим вођама главе уцењене, четворици са по 500 перпера од главе а тројици са по 300. Оваквим мерама повраћен је ред и мир у Конавлима, те је комисија могла без сметње наставити и довршити започети посао.[1])

У Дубровнику се мислило, да је у овој побуни у Конавлима било и прста Радосављева, једно с тога што су се бунтовници склонили на његово земљиште, упркос скорашњем уговору, друго што се знало да су у буну били умешани и неки његови људи, из његовог дела Конавли. Дубровчани с тога пошаљу к њему своје поклисаре, Николу Гучетића и Блажа Ђорђића, у двојакој намери: да покушају преговоре о Конавлима, нудећи за њих већу своту новаца, него што су до сада нудили, и да пронађу и испитају, је ли и колико војвода имао удела у горњој побуни. Изгледа као да Радосав доиста није имао никакве везе с бунтовницима, те да су према томе сумње добровољачке биле неосноване. Шта више, он је био издао строге наредбе пограничним властима, да никог од бунтовника не пусте на његово земљиште. Кад је сазнао да су и неки од његових људи у побуни учествовали, изјавио је да ће их најстрожије казнити.[2])

Изасланици дубровачки, према упутству своје општине, понуде сада Радосаву 14.000 дуката за његове Конавли. И Радосав беше готов да пристане, али се ствар у последњем моменту поквари. Растић вели, с тога што босански краљ ухапси Паладина Гундулића, због неког потраживања од његова брата Јована Гундулића, те је војвода Радосав одмах почео оклевати и одуговлачити преговоре, док се најзад нису сасвим прекинули. Дубровачки поклисари врате се натраг у Дубровник, пошто су уз пут свратили код свог пријатеља Сандаља и замолили га, да поради код војводе Радосава, како би стао на пут најездама на Конавле бунтовника, који су нашли склоништа код њега.[3])

Важно је што Растић напомиње, да се Радосав у ово време био јако увукао код Турака, па да је шта више водио интимну преписку лично са султаном. Тада

[1]) Растић, Cron. di Rag. ст. 225.; Ragnina, ст. 249; Annouymus, ст. 54.
[2]) Ibid. 2.
[3]) Растић, Cron. di Rag. ст. 226.

султан беше Мурат II, који је 1421 наследио Мехмеда I. Ратоборни Мурат II тежио је да поврати турској власт у Босни, те није пропуштао ни једну згодну прилику, која је ишла у прилог остварењу те тежње. С тога није чудно што је био ступио у тако интимне везе с војводом Радосавом, који му верно јављаше све шта се у Босни и Угарској збива. Растић тврди, да је у тој ревности ишао тако далеко, да је једном приликом похватао и претресао неке дубровачке посланике, који су путовали у Угарску краљу Жигмунду, надајући се да ће код њих наћи каквих докумената писмених, који би интересовали Турке.[1])

И други жалосни синови Босне беху тада ступили у службу планова Мурата II. Синови Степана Остоје, нарочито кнез Радивоје непрестано чамаше на турском двору тражећи помоћи да збаци Твртка II и овлада босанским престолом. Изгледа да га је у томе помагао Радосав Павловић.[2]) Радивоје најзад издвори помоћ у султана и с њоме пође на Босну 1424. Већ у јуну јављаше Твртко II о жалосном стању у Босни, којој од Турака прети велика опасност.[3]) У невољи краљ Твртко окрене се опет Угарској и измири са Жигмундом. Опасност од Турака беше толика да се томе измирењу искрено зарадоваше и Млеци и Дубровчани.[4]) Ну као да је мало користи било босанском краљу од тога измирења, јер већ идуће 1426 г. беху провалиле нове турске чете у Босну и прелетаху с једног краја на други. Тако 6 августа те године јављаху Дубровчани Жигмунду: да је целог тог лета пробавило у Босни 4000 Турака, без икакве сметње правећи изгреде, да су ти исти Турци два пута проваљивали и у Хрватску и отуда се враћали с великим пленом, два пута у Усору око Сребрника, па да су били и у области војводе Златоносовића.[5])

Изгубивши наду у помоћ из Угарске, а не уздајући се да ће моћи сам одолети Турцима, Твртко се

---

[1]) Растић, Cron. di Rag. ст. 266.

[2]) Klaić, Pov. Bosne, ст. 268; Matković, Rad VII. ст. 233.

[3]) Ljubić, Listine, књ. VIII. ст. 274.

[4]) Ljubić, Listine књ. IX ст. 4—6; Diplomat. ст. 309.

[5]) Diplom. 317.

измири са султаном, уступивши му неколико градова у својој држави.[1])

За време ове најезде Турске на Босну, Радосав Павловић био је од њих на миру, али га је тај мир морао добро коштати, плаћајући турско пријатељство скупим бакшишима. Њему је најзад извор за такве бакшише морао пресушити, а пријатељима Турцима требало је и даље давати. Оно што није могла учинити дубровачка дипломација и дубровачки новац, учини невоља: у новчаној оскудици Радосав је био принуђен да Дубровнику уступи свој део у Конавлима. Тога ради пошље у Дубровник своје изасланике, кнеза Радосава Обрадовића, војводу Вукаса Прибиловића, војводу Радоја Љубишића, кнеза Бранила Тесаловића и ђака Остоју Чељадиновића да кнезу и већницима републике дубровачке понуде Конавле. Изасланицима је наређено да за ту област траже само 14.000 дуката, колико су Дубровчани раније и сами нудили, у готову новцу, кућу у Дубровнику и земље, колико се може купити за 3000 перпера.[2]) Како се овога пута и с једне и с друге стране искрено мислило и радило, то се брзо дође до споразума и погодбе. 31 децембра 1427 састављен је и утврђен уговор између пуномоћника војводе Радосава и преставника дубровачке општине о уступању Конавли Дубровнику. На каквој су се основици споразумели и погодили, види се из текста тога уговора. По њему се војвода Радосав и син му кнез Иваниш обавезаше:

а) да ће примити кнеза, властелу и сву општину града Дубровника за браћу и срдачне пријатеље, које ће чувати и бранити од непријатеља као себе;

б) да ће свуда штитити и заступати интересе града Дубровника и да никад ни за чију вољу, ни из страха, ни за новац неће радити против тих интереса, већ да ће остати увек прави и искрени пријатељи општине дубровачке;

в) да ће Дубровнику поклонити свој део Конавли с Доњом Гором и Витаљином, с Ободом и Цаптатом

---

[1]) Гласник Срп. Уч. Др. књ. XIV. ст. 3—5.

[2]) Растић, Cron. di Rag. ст. 227.

добровољно да је његов тако да може с њиме располагати као са својим сопственим земљиштем а Радосав и син му кнез Иваниш да ће поменуту област бранити од сваког насиља злих људи, како би је Дубровчани могли на миру уживати;

г) да ће им потврдити све привилегије трговачке из доба кнеза Павла и кнеза Петра;

е) да на своју област неће примити непријатеље општине дубровачке, већ да ће их терати и гонити; и

ђ) да ће Дубровнику послати своју војску у помоћ, ако би га која сила напала.

На све ове тачке, да ће их испунити и одржати, заклеше се на светом еванђељу Радосав Павловић са сином кнезом Иванишем и одабраном властелом, кнезом Јурком Владимировићем, кнезом Радосавом Обрадовићем, кнезом Алексом Пантровићем, кнезом Иванишем Дукојевићем, кнезом Твртком Михаиловићем, кнезом Вукашином Мозолићем, кнезом Остојом Боровинићем, кнезом Радосавом Владимирићем, кнезом Степком Дукојевићем, кнезом Будисавом Богавчићем, војводом Вукасом, војводом Радојем, кнезом Браилом, кнезом Вукашином Владимирићем и кнезом Вукашином Сухајчићем.[1]

Обавезе, пак, које примише Дубровчани на се беху ове:

а) примају војводу Радосава и сина му кнеза Иваниша и њихове потомке за своју браћу и пријатеље, које ће чувати од сваког непријатеља као којега од својих суграђана;

б) примају их даље међу властелу и већнике своје општине;

в) дају им кућу у Дубровнику, која је била „протобистара“ Жорете, но с тим да се поправи и украси како то доликује лицима којима се поклања; њу наслеђују потомци по мушкој линији из куће Павловића, или по женској ако би се мушка линија утрла, или остали по крви сродници, ако би нестало и мушких и женских наследника правих из куће Павловића; њу нико никад не може узети из њихових руку, ни због рата, ни због дуга ни због друге које било ствари; али да су власни војвода Радосав и син му Иваниш и

[1]) Miklošić, Mon. Serb. ст. 337—42.

њихови потомци ту кућу продати, заложити или поклонити;

г) плаћаће сваке године по 600 перпера војводи Радосаву и сину му кнезу Иванишу и њихову потомству; само у време рата ма с ким то било Дубровчани нису обавезни плаћати ту суму докле год рат траје; а кад он престане плаћање се наставља;

д) војводи Радосаву и сину му кнезу Иванишу дају Дубровчани у готову новцу 13,000 дуката, од које суме 7,000 им одмах предају, а 6,000 остају у добровачким благајнама с тим да се на њих плаћа 5% интереса;

ђ) општина дубровачка уступа војводи Радосаву и сину му кнезу Иванишу и њиховим потомцима четвртину земље од добивеног дела у Конавлима „и од петог дела три чести“;

е) ако би се десило да се каквим случајем нађу на мору војвода Радосав и син му кнез Иваниш, Дубровчани су дужни узети их на своје лађе и о свом трошку довести у Дубровник, где ће их штитити и бранити као кога од својих грађана;

ж) неће примити у свој град невернике и незадовољнике војводе Радосава и сина му из Билеће или од Врма или из Требиња, већ да ће их гонити као своје непријатеље.[1])

Да ће ово све испунити и одржати заклеше се страшним клетвама на светом еванђељу кнез дубровачки и четрдесет и шест племића.

Као што се види, војвода Радосав уступио је Дубровнику свој део Конавли по доста повољним условима за се.

Пошто је уговор био потписан и све формалности свршене, вéће општинско у Дубровнику изабере нарочиту комисију, коју пошље да прими од Радосава купљене Конавли. Без икакве сметње и с које стране, комисија је извршила свој задатак. Нешто мало касније, нарочита комисија подели и тај део Конавли на феудалној основи између дубровачких грађана, без икаква отпора тамошњих становника. Растић напомиње,

[1]) Miklošić. Mon Serb. ст. 343—52.

да су им претходно учињене неке концесије, између осталих и та да могу остати и даље приврженици патаренске јереси, коју је исповедао велики део Конављана. Међу тим ту обавезу Дубровчани нису одржали, него су преко нарочитих агената настојавали да патаренство истребе, па су у томе и успели.[1])

Примивши од војводе Радосава његов део Конавли, Дубровчани су преко свога изасланства и замолили босанског краља за одобрење и потврду, што је овај учинио без устезања.[2])

Да напоменемо још да су по анонимном летописцу дубровачком целокупни трошкови око овог дела Конавли изнели 20,000 дуката а по Рањини 26,000.[3])

После толиких напора и трошкова Дубровник је најзад стекао жупу конаваоску с градом Соколом, али је имао још дугу борбу да издржи да је одржи у својим рукама.

II

Две године прошле су на миру, Дубровчани су без сметње управљали у Конавлима, али није било тако и треће године. Једног дана 1429 стигоше у Дубровник два изасланства, једно војводе Сандаља Хранића а друго војводе Радосава Павловића. Прво од ова два изасланства, на званичном пријему пред општинским већем, изјави како није право што су Дубровчани били издашније руке према војводи Радосаву и дали му за његов део Конавли више него што је дато Сандаљу за његов део те жупе. Да њихову господару у толико теже пада та неправда, у колико Дубровчани нису до сада ни чим показали, да су благодарни за то, што су ту половину Конавли тако јевтино добили, те ни самој госпођи Јели, жени Сандаљевој, никакав поклон, нити су што друго у знак захвалности дали.

Друго изасланство, отворено без икаквог околишења, изјави да се њихов господар војвода Радосав покајао, што је Дубровнику уступио свој део Конавли и да га сада тражи натраг.

---

[1]) Растић, Cron. di Rag. ст. 230—31.

[2]) ibid.

[3]) Annonymus, ст. 55, Ragnina ст. 250.

Изасланство војводе Сандаља успело је вéће лепим речима задовољити, правдајући се да је Радосаву више дато за његов део Конавли с тога што тај део доиста више и вреди, него део војводе Сандаља, и уверавајући га да Дубровчани и не сматрају да су део Сандаљев купили, већ да су га добили као поклон од свог пријатеља. На, пошто су поједине чланове овог изасланства богато обдарили и ови пошли да се враћају, упуте Дубровчани с њима заједно ка војводи Сандаљу своје поклисаре, Марина Гундулића и Ђорђа Гучетића с поклонима за војводу и супругу му госпођу Јелу. Поклисари ови имали су за задатак да војводи Сандаљу изјаве то што је речено и његовим изасланицима у Дубровнику. Лепе речи и богати поклони задовољили су и умирили војводу Сандаља.

Теже је било задовољити друго изасланство, односно његова господара. На свечаном пријему у општини изасланицима буду показана сва акта, која су се тицала продаје тога дела Конавли. Из њих се јасно видело да војвода Радосав није имао никаква основа за садање његове захтеве, шта више, уговором о продаји такви су захтеви били изрично забрањени. После тога објашњења обдаре Дубровчани разним поклонима и чланове овог изасланства, па с њима упуте к Радосаву своје поклисаре: Лампра Цријевића и Николу Ђорђевића, да се с њим објасне и по могућству га умире. Али је труд ових поклисара остао безуспешан: Радосав није хтео чути ни за какво објашњење, нити одустати од свога захтева. Поклисари су се морали вратити натраг, не свршивши ништа.

После тога између Радосава и Дубровника настају затегнути односи, а за тим и право непријатељство. Последице таквог стања осетили су први дубровачки трговци, које војвода Радосав стаде злостављати. Тако по његовој наредби, један карван дубровачки у његовој области буде заустављен и задржан, под изговором да му неки Дубровчани дугују извесну суму новаца. И док је држао тај карван, пошље у Дубровник посланство ради наплате тога дуга и још да протестује: што су на дубровачко земљиште у Конавлима примљени неки његови одметници и што су неки Конављани, дубро-

вачки поданици, насилно присвојили извесно земљиште његове области, према Требињу.

Посланство ово буде лепо примљено у Дубровнику. Жељама војводе Радосава изађе се на сусрет: изда се одмах наредба кнезу конаваоском, да строго пази да који од одметника војводиних не нађе склоништа на дубровачкој области, одреди се комисија, која ће отићи на спорно земљиште према Требињу, тамо спор изравнати и границу утврдити.

Оваквим својим радом и предусретљивошћу мислили су Дубровчани, да ће се несугласице с војводом Радосавом изравнати, али није било тако. Одмах после тога, посланство његово, које се још бавило у Дубровнику, изађе пред општину с изјавом: да војвода Радосав није продао свој део Конавли, тако да Дубровчани могу на њему зидати градове и утврђења, као што већ чине на Цаптату и Молунту. Узалуд су Дубровчани убеђивали изасланство, да они имају то право да им га даје сам уговор о продаји, којим је та област прешла у њихову својину, те на њој могу правити што год хоће и желе, могу зидати градове и утврђења, колико им је то потребно ради сопствене сигурности. Уверавали су га затим узалуд, да такав њихов рад може бити пре од користи него од штете и за самог Радосава, коме би та утврђења једног дана могла корисно послужити за уточиште при бегању од турске силе, која се тако нагло шири. Посланство се овим изјавама није задовољило, него је, шта више, тог истог дана, око подне, напустило Дубровник и без опроштаја, на демонстративан начин.[1])

Одмах за тим стаде се прикупљати војска на Царини према Дубровнику, претећи да заузме Конавле. Пред том опасношћу предузму Дубровчани све мере да се заштите: нареди се подизање утврђења на превлаци код Цаптата; дозволи се неким Зећанима да се могу населити по брдовитим местима у Конавлима, појачавајући на тај начин становништво те области; изда се наредба да се наоружају три брода и прикупи војска у Стону и Дубровнику.[2])

---

[1]) Ћелчић, Diplomat. ст. 341—2 и 336—338.

[2]) Растић, Cron. di Rag. p. 233.

Али војвода Радосав није чекао док се Дубровчани спреме, па тек онда да их нападне. Једнога дана, месеца априла 1430 г. људи војводе Радосава пређу границу, навале на Конавле и почине грдне штете. У исто време сазна се да Радосав прикупља велику војску у намери да с њоме продире према Жупи.

У овој великој опасности, Дубровчани прво о свему известе угарског краља Жигмунда, молећи за заштиту и помоћ, па онда живо настану да спреме одбрану. У кратком времену у Дубровнику се прикупи повећа војска, коју образоваше сами Дубровчани, а појачаше помоћна одељења добивена од неких суседних кнежева из Неретве, Крајине, Паштројевића и Феризовића. Нарочито обилату помоћ посла Дубровнику Ђорђе Николић, један од Хумских кнежева, на челу које и свог сина Радоја. У исто време послати су у Италију нарочити агенти, да тамо врбују најамнике.

Од прикупљене војске образују се два кора. Један, под командом Натала Прокуловића и Марина Гучетића упути се ка Бргату, а други, под Јованом Цријевићем, Петром Бунићем и Марином Проданчићем, ка Конавлима. Ово друго одељење, у пролазу кроз кланац Љуту, нападне са својом војском војвода Радосав, 26 априла, пред саму зору, заметне с њим борбу, и до ноге потуче. У тој љутој борби погибе и сам главни заповедник дубровачке војске Јован Цријевић, а с њим и још многи други. Победилац се за тим пусти на област дубровачку, похара и опљачка Жупу, па се онда повуче натраг[1].

Глас о овом поразу пао је у Дубровник као гром, и тамо произвео бол и очајање. Увиђало се да се ништа неће моћи учинити у одбрани против Радосава, без икакве јаче помоћи са стране. Још у почетку непријатељства тражили су Дубровчани такву помоћ из Угарске, увиђајући још тада њену потребу. А сада, после пораза у Љутој, затраже помоћ још живље. Тражећи је труде се представити Радосава у најцрњој боји, као човека коме ништа свето није. „Извесно је, пишу тада између осталога краљу Жигмунду, да се ваше царско величанство сећа, да је речени војвода Радосав

[1]) Растић, Cron. d. R. ст. 234.; Diplomat. 338—341.

толико пута хватао људе из Угарске, поданике вашег величанства, и да их никад није хтео пустити, док не би изпудио не малу суму новаца. У овим крајевима католичка вера нема већег душманина, него што је исти патарен Радосав, који је, што више влада, сваки дан све гори у својим зликовачким поступцима. Па онда моле краља свога заштитника, да нареди да одељење његове војске, које борављаше у граду Сребрнику у Усори, под заповешћу Матка Таловца, грађанина дубровачког, удари на област војводе Радосава у источној Босни, и тим га присили, да повуче војску са земљишта дубровачке општине. „Ту би, веле Дубровчани, с малим бројем људи област реченог Радосава, која граничи с облашћу града Сребрника, могли врло лако похарати и опљачкати, тако да би се Радосав од своје опаке намере морао тргнути, видећи да овим и оваквим његовим неделима изазива незадовољство код вашег величанства, које неће да напусти нас, своје верне слуге". Моле, даље, Дубровчани краља Жигмунда, да се преко нарочитог изасланика заузме за Дубровник код Српског Деспота Ђурђа Бранковића и босанског краља Твртка II Твртковића и војводе босанског Сандаља Хранића, те да ови забране Радосаву нападати на област дубровачку и штету јој наносити[1]. Најзад Дубровчани обавестише о свему овоме и свога суграђанина у Сребрнику, споменутог Матка Таловца, уз то још и Николу Горјанског, палатина угарског, молећи обојицу да се за интересе општине дубровачке заузму код краља и наговоре га, да пошље посланика турском Цару Мурату II, који би се тамо заузео за општину и израдио, да цар забрани Радосаву наносити јој штете, пошто се тим ремети мир утврђен између Турске и Угарске, под чијом је заштитом Дубровник[2].

Ову своју молбу краљу угарскоме обновише Дубровчани 11 маја 1430. И тада још јаче нагласише потребу да краљ упути на турски двор изасланика[3].

Нису се Дубровчани у својој одбрани ограничили само на овоме. Прибирајући сву своју снагу, да је ставе

---

[1]) Ћелчић, Diplomatarium ст. 336—338.

[2]) Ћ. Diplomat. ст. 338—341.

[3]) Ћелчић, Diplomat. ст. 341—342.

у борбу против Радосава они не заборављају ништа што би им помогло, да свога противника сатру. Тако понуде савез на заједнички рад против Радосава, војводи Сандаљу Хранићу и краљу Твртку II, обојица његови лични непријатељи. Први нацрт тога савеза налазимо у писму владе дубровачке од 13 маја 1430, упућеном њеном поклисару Бенедикту Гундулићу, на двору војводе Сандаља. Према томе нацрту, савезници би имали да изврше једновремен напад и победивши га, његове земље поделе између себе. У том случају, Дубровчани за себе траже само Требиње и Луг с околином, да би тиме надокнадили штете причињене им у овом рату, које се цене на 15.000 перпера и ратне трошкове у 4000 дуката.

Два дубровачка изасланика рађаху на томе савезу: код Сандаља споменути Бенедикто Гундулић, а код Твртка II Никола Растић. Од интереса је напоменути да босански краљ није знао шта је Луг, те му Дубровчани, писмом од 7 јула објашњаваху, да је то једна мала област код Требиња, у којој има само 60 кућа, да су тамошњи људи врло сиротни, а због сиротиње да су велики лопови и пљачкаши[1]).

Ни босански краљ ни војвода Сандаљ нису смели пристати на ове предлоге дубровачке, бојећи се турске силе, под чијом је заштитом био војвода Радосав. Краљ Твртко отворено је изјавио, да он ништа не сме предузимати против Радосава, и ако је овај, ослањајући се на турску заштиту, постао независан, не покоравајући се ни у чему краљу, и око себе прикупља незадовољнике и противнике краљеве. Сличан одговор дао је и војвода Сандаљ[2]).

Према томе, мисао о заједничком раду против Радосава била је остварљива само у том случају, ако би савезници били сигурни, да му Порта неће помоћи. Требало је, дакле, за тај рад претходно добити дозволу од султана, а она се могла добити само ако се добро плати. То се у Дубровнику знало, те с тога Дубровчани предложе краљу Твртку и војводи Сандаљу, да заједнички понуде Султану 70.000 дуката за дозволу, да могу напасти Радосава, земљу му одузети и између себе поделити. Сума та исплатила би се тек пошто са-

[1]) Јиричек у дубровач. Slovinci за 1879 г. бр. 4. ст. 59.
[2]) Растић, Cron. di Rag. 238.

савезници изврше свој план, а у њој би учествовао Дубровник с 20.000, краљ с 4.000 и војвода Сандаљ са 10.000 дуката. При деоби Дубровник би добио Требиње и Поповo, а друго би поделили између себе краљ Твртко и војвода Сандаљ по сразмери уложених сума. Савезници би се, даље, обавезали плаћати султану суму данка, коју му је Радосав плаћао.

И краљ и војвода Сандаљ усвоје овај предлог дубровачки. По заједничком споразуму, краљ Твртко опреми нарочито изасланство у Једрене, које ће учинити ову понуду султану[1]).

Док су се ови преговори водили, Дубровчани су напрегли били све силе да земљу своју сачувају од Радосава. Одмах после пораза у Љутој, настали су живо да своју војску појачају новим одељењима, највише најамницима из Италије и Албаније. Из тих земаља добијено је око 2000 најамника.

Појачавши овако своју војску и осетивши се доста снажни, да се с успехом могу борити с непријатељем, Дубровчани се нису ограничили само на одбрани, већ и нападе предузимали. Тако најамничко одељење Арнаута провали једног дана, на непријатељско земљиште и стане пљачкати и пустошити, „према својој урођеној навици“, свуда куда су пролазили.

Успех тог одељења Арнаута толико је окуражио владу општине дубровачке, да је одмах наредила, да цела војска пређе у наступање. Једно одељење од 1800 људи, под командом Марина Гучетића, добије наредбу да наступа ка Требињу и, уз пут, пљачкајући и пустошећи, по могућству продре до куће војводе Радосава, њу опљачка и запали „заједно с обором“.

Тек је Гучетић, према овој наредби, стао наступати у горњем правцу, кад се наједанпут појави преда њ сва сила непријатељска. Он с тога обустави наступање и стараше се да прикупи сву своју силу и спреми се за судар, који је био у изгледу. Арнаути, ненавикнути на ред и дисциплину, видећи да им се неће дозволити, да иду одвојено и пљачкају по својој вољи, стану се бунити и најзад захтевати, да им се допусти да се могу вратити својим кућама. Гучетић је све употребио да их стиша и одврати од те намере, али је то било уза-

[1]) Растић, Cr. di Rag. ст. 238; Slovinac, год. 1879. бр. 4. ст. 59.

лудно: њима се морало учинити по вољи. Одвоје се и пођу да се враћају. Али тек што су се мало одмакли изненада их нападне војска војводе Радосава и страшно потуче. И били би сви до једног уништени, да једно одељење дубровачко није прискочило у помоћ и спасло остатак непослушних Арнаута[1]).

Да би се надокнадио тај губитак у војсци, Дубровчани прикупе по Хуму, Албанији и Перетви нова најамничка одељења и њима појачају своју војску. Ово појачање било је у толико потребније, што је војвода Радосав, постигнутим успехом над Арнаутима, постајао све смелији, тако да се у Дубровнику већ био пронео глас, да се журно припрема за одсудан напад и да је стога наредио, да сви његови људи, способни за оружје, буду приправни поћи онамо куда их буде позвао.

Стојећи пред том опасношћу, Дубровчани се и овом приликом сетише свога заштитника, краља Жигмунда, те га известише о догађају с Арнаутима, о последицама тога догађаја и опасности, која прети Дубровнику од „безбожног патарена Радосава". Па га онда замолише, да преко споменутог кнеза Матије у Сребрнику изда наредбу, сличну оној што је Радосав издао, на околно становништво, позивајући све за оружје способне људе; да буду увек приправни поћи онамо, куд буду позвати. Дубровчани држе, да би се тиме „охолост реченог патарена колико толико заплашила."[2])

У то време стигло је у Дубровник писмо од краља Жигмунда у коме јавља Дубровчанима, да је њихову молбу о одашиљању једног изасланика на порту, који би тамо оптужио војводу Радосава, примио к срцу и ту мисију поверио Стевану Билеку, који ће у брзо поћи у Једрене. Јавља им даље, да је по њиховој жељи упутио другог изасланика, Павла Бисена, у Босну: краљу Твртку и војводи Сандаљу, и у Србију деспоту Ђурђу.

Чим су примили ову вест, кнез и веће општине дубровачке реше, да одмах упуте у Једрене једног од својих суграђана, који би угарском изасланику био на руци, дајући му потребна обавештења. За тај посао одредише неког Живка Ђурковића, који се у ово време

---

[1]) Растић, Cr. di Rag. ст. 235.

[2]) Diplomat. ст. 347—348.

налазио у Новом Брду. Одмах напишу неким својим виђеним трговцима у томе граду и замоле их, да реченом Живку даду за рачун републике 300 дуката, на име путног трошка, и да га упуте у Једрене. Ако Живко случајно не би био у Новом Брду, или у Приштини, или у Трепчи, или се било из каквог узрока не би примио горње мисије, кнез и веће општине дубровачке моле споменуте трговце, да понуде Николу Живољиновића, а ако и он не би хтео, да потраже друго какво лице међу дубровачким трговцима у горња три места.

За тога изасланика буде послато опширно упутство. Заједно с угарским изаслаником Стеваном Билеком он има сву своју снагу и вештину да уложи на то, да што јаче окриви Радосава на турској порти, за зла која је учинио и чини републици дубровачкој. Између осталога споменуће и његово шуровање с Млецима и Котором, код којих тражи савез и пријатељство, радећи на тај начин против интереса и Турске и Угарске, будући су обе у непријатељству с Млецима. Тражиће да султан изашле једног свог војводу с војском, који ће уништити тога насилника, који се, како Дубровчани веле, дрзнуо да ремети мир између две суседне и пријатељске земље, Турске и Угарске. Но пре него што би се тај војвода упутио у Босну, треба израдити да цар упути једног свог изасланика: деспоту Ђурђу, краљу Твртку, војводи Сандаљу и другој властели босанској, с позивом да сваки од њих пошље понешто својих људи на уништење војводе Радосава.

Како су се у то време бавили на порти изасланици босанског краља, поводом познатог нам споразума између краља, војводе Сандаља и Дубровника, посланику дубровачко веће наређује, да пажљиво и опрезно распита и сазна шта су урадили.[1])

С друге стране Дубровчани живо раде да своју снагу убојну појачају. Поред споменутих најамника што их прикупише по Хуму, Неретви и Албанији, у ово време стигну им најамници врбовани у Италији, те њима знатно појачају оба своја војна одељења. На место команданта Гучетића, кога смене, у Конавлима поставе Луцијана

[1]) Diplomat. ст. 344—347.

Соркочевића. Како се беше чуло, да војвода Радосав намерава ударити с главном силом на Конавле, то се један део војске дубровачке с Бергата упути тамо као појачање.

Појачана и овако уређена дубровачка војна снага у Конавлима беше толико јака, да општинско веће изда наредбу, да се непријатељ не чека, већ да се одмах предузме наступање на непријатељско земљиште, продирући у правцу ка Требињу и уз пут пљачкајући и пустошећи.

Таман војска дубровачка стаде продирати у поменутом правцу, кад стиже глас да у Дубровник долази нарочити изасланик султанов. Веће општинско, на тај глас, изда војсци наређење да обустави продирање, док се не види с каквом мисијом долази тај изасланик.

Међу тим у Дубровнику се знало: да је војвода Радосав, још чим је рат отпочео, послао у Једрене султану једног свог човека, да се потужи на Дубровчане и против њих тражи помоћи; да је тај посланик тамо изјавио: како је његов господар дао у залогу Дубровнику своју половину Конавли, како је сад хтео да је откупи, али да Дубровчани неће да му је врате, па да су чак почели да зидају утврђења и градове на њој.

На те жалбе, султан Мурат нашао је за потребно, да једног свог чиновника, неког Караџу упути у Дубровник. Уз пут, Караџа је свратио војводи Радосаву, а одатле у пратњи Санка Бугарчића, човека Радосављева, стигне у Дубровник. Царски изасланик буде примљен са свима почастима, које су одговарале његову положају. На званичном пријему пред кнезом и већем, изјави он да га је његов господар послао, да извиди размирице, које постоје између војводе Радосава и републике дубровачке. Али пре него што би се на томе почело ма шта радити, он затражи да се рат обустави и саобраћај отвори. Не верујући Радосаву, Дубровчани се устезаху да пристану на то, али на заузимање портиног изасланика, најзад присташе, да се утврди кратко примирје, за које би се време водили преговори о измирењу и закључио сталан мир.[1]

[1]) Растић, Cr. di Rag. ст. 236.

Кад се почело преговарати о миру, царски изасланик је тражио, да Дубровчани врате Радосаву његову половину Конавли, претећи, ако то не учине, да ће царска војска доћи у помоћ Радосаву, напасти област дубровачку, опленити је и затворити јој све луке и пристаништа.[1]

Дубровчани су се узалудно старали уверити изасланика: да је војвода Радосав продао Дубровнику своје Конавле, о чему постоје несумњива акта, и да према томе не може бити ни говора о враћању.

Видећи да сва та уверавања и доказивања немају никаквог утицаја на царског изасланика, Дубровчани му изјавише, да су решени да акта о куповини Конавли преставе султану, преко нарочитог изасланства.

После такве изјаве, царски изасланик није могао ништа више да ради, већ брзо после тога напусти Дубровник и отпутује, заједно са Санком Бугарчићем.

Да се дубровачка влада реши, да шиље нарочито изасланство на порту, било је поред горњих и других узрока. Тако, кад је угарски посланик Стеван Билек стогао у турску престоницу и тамо оптужио војводу Радосава, тражећи да се против њега предузму потребне мере и на тај начин заштити република дубровачка, султан је, усвајајући предлоге посланикове, изјавио, да би, поводом тога питања, рад био видети у Једрену дубровачке изасланике. Та царска жеља достављена је у Дубровник преко угарског краља. Сем свега тога, то би изасланство могло још порадити на остварењу оног плана, утврђеног с краљем Твртком и војводом Сандаљем, о подели области војводе Радосава. Ово беше у толико потребније, у колико се баш тих дана беше вратило из Једрена споменуто изасланство Краља Твртка, не свршивши ништа од посла, ради кога је изаслато. Говорило се, да је узрок томе неуспеху тај, што посланство није понудило султану 70.000 дуката колико је било уговорено, већ само 60,000, а порта се међу тим на цени држала. Ту погрешку могла је исправити вештина и окретност дубровачких изасланика. Али је босански краљ, одмах по повратку његових изасланика с порте, већ био оладнио према

[1]) Diplomat. ст. 349—351.

савезу и чак саветовао републици, да и не шиље своје изасланике у Једрене, већ да сачека резултате рада угарског посланика. Дубровчани су покушали, преко војводе Сандаља, да склоне краља, да остане веран пројектованом савезу против Радосава, али је то било без успеха. У таквим приликама Дубровчанима је остајало, да раде сами и за свој рачун.[1])

У септембру 1430 отидоше дубровачки поклисари, Петар Лукаревић и Ђорђе Гучетић, пут Једрена. Са собом из Дубровника однеше многе дарове за султана Мурата II. Њима се даде опширно упутство за рад на порти. Између осталога имају настати свим силама, да Дубровник добије неку накнаду за штету претрпљену у овом рату. Како се знало, да се та накнада може добити једино ако се на порти добро плати, без чега се није могао свршити, како Растић примећује, никакав важнији посао на томе двору, дубровачким посланицима је одобрено, да на подмићивање могу утрошити 20,000 дуката. Нудећи ту суму, посланицима је наложено, да траже да се Дубровнику, на име накнаде ратних трошкова и штете, уступи жупа Врм с градом Клобуком, Билећа са својом жупом и Требиње с Лугом. Да би што боље успели, наређено им је да, тражећи те земље, изјаве: да су све камените, неплодне, пусте, од врло мале користи и у опште без велике вредности; даље, да су неке од њих и раније биле дубровачке, па их још и данас дубровачки бискуп има у својој титули, те се назива нпр. бискуп требињски. Ако би било немогуће све то добити, посланици ће изоставити из својих захтева Билећу, па у крајњем случају и Врм с Клобуком, а настати да се добије Требиње с Лугом.[2]) С таквом мисијом крену се изасланици на пут.

Кад су изасланици стигли у Пловдив, сазнаду ту, да је султан у Татар-Пазарџику. На некакав начин пријаве му се одатле и добију одговор, да не иду у Татар-Пазарџик, већ да наставе пут и сачекају га у Једрену, куда ће се и он ускоро вратити.

---

[1]) Растић. Cron. di Rag. ст. 240—241.

[2]) Упутство Петру Лукаревићу и Ђорђу Гучетићу од 13 септем. 1430 у књизи Jett. e kommiss. di Lev. 1427—30, Јиричек u Slovincu за г. 1879 бр. 4 ст. 59.

Новембра месеца стигну изасланици у Једрене, а одмах за њима тамо се врати и султан. Пријаве му се изасланици за аудијенцију и добију је. Са султаном, при пријему изасланика, били су и његови први саветници. Као најстарији члан изасланства, поздравио је султана Лукаревић. За тим је стао оптуживати војводу Радосава. Како се у то време у Једрену налазио и изасланик Радосављев, Остоја Паштројевић, султан нареди да се и он позове. У присуству овога, осне речити Лукаревић, оптуживати Радосава. Све то Остоја није могао да ћутећи слуша, већ је устао да брани дела и поступке свога господара. Бранећи га, он је тврдио и доказивао да је за последњи рат крив Дубровник а не његов господар. Дубровник је, по њему, изазивач овога сукоба. Њему је војвода, тврђаше Остоја, дао у залогу своју половину Конавли, па хоће сад да је сасвим присвоји и у њој се коначно утврди, у којој је намери у тој области већ утврђења почео подизати. Па кад га је Радосав за то опоменуо и затражио да му се врате Конавли, из Дубровника му је одговорено да му их вратити не могу и неће. Изазван таквим одговором, Радосав се морао латити оружја и покушати, да силом поврати своју доскорашњу жупу. У том смислу бранио је Остоја војводу Радосава.

Да би ова одбрана изгледала што вероватнија, изнесе Остоја пред султана и његове саветнике некакав написани уговор између Радосава и републике дубровачке, у коме је стајало, да су Конавли дати у залогу Дубровнику.

Изасланицима дубровачким, којима је добро познато било, да је Радосав Дубровнику продао Конавле, а не дао у залогу, јасно је било, да је уговор, који Остоја показиваше, лажан и у циљу обмане измишљен. То су могли видети и по рукопису и печатима на њему. Уговор о продаји Конавли писао је секретар општине дубровачке Руско, а уговор, који Остоја показиваше, беше писан сасвим другом руком. Ни стављени печати не слагаху се с печатима општине дубровачке. Видећи то, изасланици изјаве, да је уговор, који је Остоја изнео, лажан, удешен за превару.

Да би се дошло до истине у овом питању, султан нареди, да се донесу нека писма општине дубровачке.

која је писао поменути Руско, па да се рукопис и печати с њих упореде с рукописом и печатима на уговору, који је Остоја изнео. Упоређењем тим, јасно се утврдило, да је посланик војводе Радосава изнео пред султана лажан документат, у намери да обмане и њега и његове саветнике.

Гњеван султан, по тврђењу дубровачког историчара Растића, одмах је наредио, да се Остоји ударе двадесет и пет. Али се нашло доглавника царских, који Остоју узму у заштиту, налазећи да он за ту превару није крив, јер је он само, као веран слуга вршио наредбу свога господара, те му султан опрости.

Све ово није Остоју ни мало збунило, већ је и даље најенергичније бранио поступке свога господара, не заборављајући нарочито истаћи његову верност и оданост султану, и тврдећи да су и Дубровчани и краљ босански и војвода Сандаљ и остала властела босанска све заклети непријатељи и његова господара и султанови.

Саслушавши добро и једну и другу страну, Мурат II одлучи, да, поводом ове распре изаиље у Дубровник свог изасланика, који би тамо испитао ствар и утврдио мир међу завађенима. Ту мисију повери некоме Алији, за кога Растић вели, да је био чевек образован и правичан[1]).

Царски изасланик отпутује у Дубровник, а посланици дубровачки остадоше и даље у Једрену, да ту посвршавају још неке послове: на првом месту, да траже од султана потврду неких трговачких повластица, а на другом, накнаду ратне штете и трошкова, према напред споменутом упутству.

На другом пријему, султан Мурат II изда дубровачким изасланицима повељу, којом дозволи дубровачким трговцима слободу трговања по пространој његовој царевини. Повеља та, издата 6 децембра 1430, написана је на српском језику и ћирилицом, а писао је писар Султанов Ђорђе, Србин из Дања. У њој султан дозвољава Дубровчанима: „да им трговци ходе вољно по всеј земљи господства ми и да си чине трг законом куда усхоте, по западних странах и по источнех, и по

[1]) Растић, Cr. di Rag. ст. 243.

суху и по мору, у Србљех, у Арбанасех и у Босну и по всех земљах и градов и хор господства ми, да си тргују всаки трг и да плаћају заповедну царину по закону". У истој повељи султан наводи како су га изасланици дубровачки још молили да њихова општина „буде безабавна од суседа им", те стога он наређује „да никто не сме од сусед њих ближњих али далечих, који су у повељи господства ми, да им коју чтету учини, али коју рат у земљи им"[1].

Теже је изасланицима било придобити султана за накнаду ратне оштете. Баш кад су почели радити на томе послу, султан отпутује на кратко време у Галиполь, а остави да с изасланицима преговара, док се он врати, његов први саветник Мехмед-бег. У тим преговорима, Мехмед-бег је одобравао захтеве дубровачких изасланика, и изразио наду, да ће и султан пристати и одобрити их.

Међу тим, у то време стигне у Дубровник послати царски изасланик, Алија. Нешто мало пре њега, тамо је био стигао и споменути изасланик угарског краља, Стеван Билек, у повратку из Једрена. Портин изасланик, пре но што је дошао у Дубровник, свратио се био уз пут к војводи Сандаљу, па за тим и Твртку II од њих тражио и добио потребна обавештења о питању конаваоском.

У Дубровнику дочекају Алију са свима почастима. На његов захтев, изнесу му и покажу уговор о куповини Конавли од војводе Радосава. Уговор тај сравнио је с оним, што га је Остоја Паштројевић поднео у Једрену и очигледно се уверио, да је уговор, што га Дубровчани показаше, истинит, а онај други лажан. Извиди, за тим, штете што их је починио Радосав Дубровнику у овом рату, па онда отиде у Конавле, заједно са Стеваном Билеком, позове људе из сваког тамошњег села и распита их: јесу ли Конавли продати Дубровнику или само дати у залогу. Одговор је био један: да су Конавли продати јавно. Комесар царски препоручио им је за тим, да буду верни и послушни господи дубровачкој, па се онда врати у Дубровник.

[1]) Миклошић, Mon. Serb. ст. 362—363.

У то стигоше у Дубровник из Требиња изасланици војводе Радосава, Остоја Паштројевић и Будисав Богавчић. Пред њима, а у присуству Стевана Билека, Прибислава Похвалића изасланика војводе Сандаља и још многих других, прочитан је, по наредби царског изасланика, споменути уговор о продаји Конавала Дубровнику и још нека акта, која су се тицала тога питања. На тај начин, јавно је утврђена продаја Конавала.

Кад је ово утврдио, царски изасланик имао је сада да две завађене стране измири. Ово му у толико беше лакше учинити, што и једна и друга страна беше склона за мир. Али Дубровчани, пристајући да се мире, тражаху од војводе Радосава, да им плати, на име ратне оштете, 40.000 дуката. Изасланици Радосављеви изјавише, да њихов господар на тај захтев нити ће пристати, нити је у стању, и кад би пристао, толику суму исплатити. Кад им је одговорено, да би Дубровчани пристали, да, у накнаду за ту суму, приме земљу, изасланици одвратише, да се у такву погодбу не могу упуштати, пошто немају за то ни овлашћења ни упутства од свог господара.

Услов овај о накнади ратне штете, од кога Дубровчани не одустајаху, створио је тешкоћу царском изасланику, да мир међу завађенима утврди. Полазећи из Једрена, он од свог господара није добио био никаква упутства односно накнаде ратне штете и трошкова, те стога не знађаше какво држање да узме у овом питању, бојећи се да се не огреши о жељу свога господара.

После узалудних покушаја да се дође до мира, преговори се прекину, изасланици војводе Радосава отпутују натраг у Требиње, оде и угарски изасланик Стеван Билек, па и Алија се крене за Једрене. Полазећи, обећао је Дубровчанима помоћи њиховим изасланицима, који су били на порти, да добију накнаду ратне штете и трошкова.[1])

Дубровчани известише о томе своје поклисаре, писмом од 22 фебр. 1431, препоручујући им, да се сада што живље заузму за ту ствар и у име трошкова и ратне штете издејствују раније споменута места. И

[1]) Растић, Cron. di Rag. ст. 244; Diplomat. ст. 351—353.

овом приликом напоменуше им, да из својих захтева могу изоставити Билећу, ако би било каквих тешкоћа, али да у толико јаче раде, да се добије град Клобук, тврдећи да докле је год ван дубровачких руку, биће увек „скупљалиште разбојника и рђавих људи и стална опасност за суседне области дубровачке.“ Но, ако се и тај град не би могао никако добити изасланицима се препоручује, да издејствују, да цар нареди, да се тај град сруши, а Радосаву забрани на том месту други подизати. У случају потребе, а ради сигурнијег успеха, изасланицима се одобри, да султану могу понудити за Луг и Требиње, поред раније одређене суме, још 500 дуката годишњег данка, рачунајући у ту суму и оних 600 перпера, што су се били обавезали плаћати војводи Радосаву. Ако и то не би било довољно, да се добије пристанак портин за Луг и Требиње, онда су имали тражити бар ових седам села: Главску, Бијелу, Сопољитицу, Гребен, Бобовиште, Скопље и Зачулу.[1] Ма шта се добило од споменутог, потребно је да султаново решење по тој ствари однесе и саопшти војводи Радосаву нарочити царски чиновник, који би настао, да се то решење одмах и изврши. Чиновник тај имао би бити човек великог положаја, који би, у случају да Радосав не послуша царску заповест, могао наредити турском војводи у Врх-Босни, да га силом натера.

Сем тога Дубровчани се и овом приликом обратише за помоћ краљу Жигмунду. Извештавајући га о доласку царског изасланика у Дубровник, о неуспеху његове мисије, замолише краља, да на порту упути свог изасланика, који би потпомогао напоре дубровачких поклисара, изјављујући да би за тај посао најпогоднији био ранији изасланик његов, Стеван Билек.[2])

Краљ Жигмундо одазове се овој молби дубровачкој и упути у Једрене не Стевана Билека, кога из Дубровника тражаху, већ неког Бенедикта Фулка из Фриуле, и о томе извести општину дубровачку писмом својим од 12 априла из Најремберга.

Дубровчани одмах о томе известише своје поклисаре на порти и препоручише им да угарском, кра-

---

[1]) Јиричек у Slovincu ст. 59; Растић, Cr. di Rag. 246; Лукаревић ст. 88—89.
[2]) Ћелић, Diplomatar. ст. 351—353.

љевском изасланику буду на руци, дајући му за све потребна обавештења. Обратише се још и споменутом Бенедикту и, у једном писму, замолише да се што енергичније заузме у Једрену за интересе дубровачке републике.[1]

Енергични рад дубровачких изасланика, потпомогнут угарским изаслаником, уродио је најзад жељеним плодом: Султан Мурат II једном својом повељом потврди Дубровчанима купљене Конавле и уступи им на име ратне оштете и трошкова Требиње, Врм и Клобук под условом, да му плаћају 500 дуката годишњег данка.[2] Па онда упути једног свог вишег чиновника, Али-бега, к војводи Радосаву, да му ово царско решење саопшти и тражи да се одмах оно и изврши, а краљу Твртку, војводи Сандаљу и турском војводи у Врх-Босни поручи, да су приправни помоћи његовом изасланику, ако би се Радосав успротивио да изврши горњу наредбу.[3]

Царски изасланик пође из Једрена да изврши жељу свога суверена, а с њим пођу и дубровачки изасланици. Уз пут се сврати Твртку II и војводи Сандаљу. Кад је дошао војводи Радосаву и саопштио му наредбу свог господара, Радосав, који је Турке добро познавао, изјави да он споменуте области неће и не може уступити Дубровнику, своме заклетом непријатељу, који их тражи без икаквог права, да ће се за то тужити султану, апелујући на његову познату правичност, уверен тврдо, да ће он његову тужбу саслушати, разлоге усвојити и решити, да Дубровчани њему, Радосаву, плате ратну оштету, а не обрнуто.

После такве изјаве, у којој је Радосав апеловао на правичност Султанову, Али-бег није смео предузимати никаква насилна средства, која су му била стављена на расположење за извршење поверене му мисије. Не свршивши ништа, он се врати натраг у Једрене.

Одлазак царског изасланика забринуо је Дубровчане и код њих произвео бојазан, да Радосав не успе код цара, да опозове горње своје решење и на тај начин не изгубе с толико муке и трошкова добивену

[1]) Diplomat. ст. 351.
[2]) Јиричек у Slovincu ст. 54.
[3]) Растић, Cr. di Rag. ст. 247.

скорашњу тековину. С тога одмах нареде својим поклисарима Лукаревићу и Гучетићу, који, у повратку из Једрена, беху стигли на двор војводе Сандаља, да се одмах врате у царску престоницу и тамо траже, да се горња царска наредба изврши.[1])

Међутим војвода Радосав, одмах по одласку Алибегову, упути на порту Остоју Паштројевића с 15.000 дуката и наредбом, да се с том сумом, коју му ставља на расположење, постара да цар опозове наредбу о уступању оног земљишта Дубровнику, на име ратне штете и трошкова.

С друге стране Радосав предузме други један корак, који га је у овој прилици највише спасао. На име, реши се да се измири с краљем Твртком. У тој намери бане он једног дана на двор босанског краља. Разложи му како су Дубровчани новцем и поклонима успели склонити султана, да им овај уступи знатан део његове области, која по праву припада краљевини босанској, како је и његова и краљева дужност да не дозволе цепање краљевине и уступање њеног земљишта другоме, већ да се томе свим силама одупру.

Како је том приликом Радосав краљу изјавио своју покорност и верност, краљ прими к срцу његову изјаву, измири се с њим и сложи да бране заједничким силама краљевину и не дозволе њено комадање.

Још раније извештени о намерама војводе Радосава, да се с краљем измири, Дубровчани су радили да то измирење омету. У тој намери писали су угарском краљу Жигмунду, молећи га да се за њих заузме код краља Твртка, било преко писма, или преко посланика, да не би краљ штогод радио на штету њихову.[2]) Али је све доцкан било, Радосав се измирио с Твртком, пре него што је могла помоћ с те стране стићи.

Негде око половине септембра стиже у Дубровник Иван Гојшић, изасланик босанског краља, и јави да се војвода Радосав помирио с његовим господарем, признао му власт и постао веран краљев поданик. Изасланик је даље изјавио, како је краљ, његов господар, с изненађењем дознао, од истог војводе Радосава, да

---

[1]) Растић, Cr. di Rag. ст. 247; Diplom. ст. 355—357.
[2]) Diplomat, ст. 355—357.

су Дубровчани израдили у султана да им уступи један део земљишта босанске краљевине, уз погодбу да му за то плаћају годишњи данак, који су до сада били дужни њему, краљу, плаћати. Међу тим, изјавио је Гојшић, краљ је решен да не допусти цепање босанске краљевине, и с тога, ако република дубровачка не одустане од даљег потраживања у султана дотичног земљишта, краљ је готов и у рат с њом загазити, уз војводу Радосава.

Ова изјава краљевског изасланика пала је као гром из ведра неба међу Дубровчане. Њему, изасланику, сенат дубровачки, истина, одговори да му је мило што чује да је између краља и војводе настала слога и љубав, али држи и уверен је, да је то, што се данас Радосав показује краљу пријатељ, све неискрено и притворно, удешено с нарочитим циљем. Зар и краљу и сваком другом у Босни није добро познато, да тај исти војвода Радосав, никад до сада, није био пријатељ краљев, и шта је све мало раније чинио, да на престо босански доведе другог за краља, не жалећи за то ни труда ни трошка. Тада се, по мишљењу сената, показивао он у правој боји, а то што данас чини све је привидно и лажно, скројено у простој намери да краља завади с Дубровником и себе извуче из тешког положаја, у који је својим рђавим радом запао. Кад све то узму на ум, Дубровчани се, изјавио је сенат, надају, да Радосав неће успети са својим пакленим смеровима: да између њих и краља, досадањих искрених пријатеља, посеје раздор и непријатељство. Та, краљ је све до сада одобравао рад општине дубровчке, наперен против истог Радосава, заједничког им непријатеља и био ступио у савез, коме је задатак био, да се он уништи, а његова област заузме и подели између савезникâ, па је у том циљу шиљао и изасланике на порту, да се од ње добије пристанак за то. Кад порта није одобрила, краљ је истина иступио и одустао од савеза, али и даље остао пријатељ дубровачки. Сем тога, Дубровчани нису ништа радили, што би се косило с интересима краљевим и његове државе, већ су само молили султана и умолили га да Дубровнику, на име ратних трошкова и претрпљене штете, уступи неке суседне крајеве, брдовите и ка-

мените, који су и раније били његови, па их одузели и присвојили рђави људи, а, за доказ тога, и данас постоје у њима цркве, које су Дубровчани подигли, а бискуп их дубровачки још носи у својој титули. Никад се у Дубровнику није могло ни помислити, да ће такав њихов рад наићи на негодовање код краља, напротив веровали су, да ће му он у свему по вољи бити. А што је краљ чуо, да је Дубровник обећао плаћати султану данак, који је до сада плаћао краљу босанском, то је злонамерно измишљено.

Да би изасланика уверили у истинитост овог последњег тврђења, Дубровчани му покажу уговор закључен с портом у коме није било ни помена о томе, да ће њој давати данак, који су дотле плаћали босанском краљу, а ради још јаче потврде, исплатише изасланику доходак, који су краљу дуговали.[1] Добивши такав одговор, Гојшић оде из Дубровника.

О доласку краљевог изасланика и његовој изјави известише Дубровчани краља Жигмунда, у дугачком једном писму. У њему они преклињаху свог заштитника, да у Босну што пре пошље изасланика, који би се за њих заузео код босанског краља и настао да краља одврати од дружбе с војводом Радосавом, њиховим највећим непријатељем. Упозораваху га, каква опасност прети верном му Дубровнику, ако се, у непријатељству према њему, придружи Радосаву и краљ босански. Тој опасности он не би могао одолети, без велике помоћи од краља Жигмунда, у кога полаже сву наду и уздање, као у свог господара и заштитника.[2]

Лукаревић је, као што нам је познато, био враћен да иде у Једрене. На томе путу стигао је и познатог нам царског изасланика Алију, у повратку из Босне.

Одмах, чим стиже у Једрене, Лукаревић тешко оболи.[3] У то време стигао беше тамо и Остоја Паштројевић. Користећи се болешћу дубровачког поклисара, Остоја настане живо да одбрани свога господара и окриви републику дубровачку. Између осталога, он је Турцима казивао, да је Клобук јако утврђење и да га Дубровчани не траже за себе, већ за свог суграђанина

[1]) Ћелчић, Diplomat. ст. 358—362; Растић, Cron di Rag. ст. 248—249.
[2]) Ћелчић, на ист. месту.
Растић, Cr. di Rag. ст. 250; Лукаревић: Anali di Ragusa, ст. 89.

Матију Таловца, онда великог жупана ковинскога, доцнијег бана хрватског, храброг заповедника војске угарске у граду Сребрнику, и великог непријатеља турског. Извештени о томе, писаше Дубровчани Лукаревићу и препоручише му да изјави, ако цар или везир успита што о томе: да је Клобук cosa de nula, да је quardia et redutto de le zupe, а њој concedutta perche e fuori de via e non e ad algun passo; даље, да у Дубровнику није обичај ствари добивене на поклон другоме поклањати, па онда гроф Матије није Дубровчанин већ Корчуланин, који већ од 10 година на овамо није био никако у Дубровнику, а има 15 година откад је у туђој служби, најпре код српског деспота, Стевана Лазаревића, а после код угарског краља Жигмунда.[1])

Лукаревићу окрене болест мало на боље, те почне радити. Имао је прилику да говори с неким од царских доглавника. Нарочито је био важан његов састанак и разговор са Мехмед-бегом, најзнатнијим царским саветником. Из разговора с њим, Лукаревић је увидео, да су се прилике знатно измениле на штету републике. У разговору Мехмед-бег је отворено рекао, да тај обрт долази отуда, што је Радосав преко Остоје понудио султану много већу суму новаца, него што му је то понудила република.[2])

Заузимањем енергичног, ма да још болесног, Лукаревића, стане се ствар опет окретати у корист републике. Многе знатније личности на порти он беше задобио. Он чак успе добити аудијенцију код султана, који га врло лепо прими и саслуша. Али баш у то доба, кад се ствари већ у велико окретаху у прилог републици, Лукаревић подлегне својој болести и умре у Једрену. Црна вест о смрти његовој стиже у Дубровник 3 новембра 1431.[3])

Да се посао, који је покојни Лукаревић с успехом радио, не би прекинуо, из Дубровника буду упућени у Једрене двојица нових поклисара, Матија Гроце и Марин Ђорђић. Стигавши у Једрене, они нађу ствар готово сасвим пропалу. На пријему код царских саветника, њима буде речено да цар неће никад дозволити

[1]) Јиричек у Slovincu за 1879 г. бр. 5. ст. 75.
[2]) Растић, Cr. di Rag. ст. 250.
[3]) Растић, Cr. di Rag. ст. 250; Лукаревић, Anali di R. ст. 89.

да се земљиште, које траже Дубровчани, одузме од његовог верног вазала Радосава и њима уступи, да због тога не треба више да се задржавају и губе време, већ нека препоруче управи града Дубровника, да се с Радосавом измири. Још им је речено, да је и Радосав у том смислу већ добио наређење. Поклисари о свему овоме известе кнеза и веће општине дубровачке.

Од турске стране, дакле, није се имало шта више очекивати: противници су били упућени један на другог да се сами погоде и измире. Иницијативу узме сам Радосав. Он замоли краља Твртка, да буде посредник за то измирење. Овај се томе одазове и пошаље у Дубровник Иванишa Гојшића, да тражи да се на краљев двор пошљу изасланици, ради преговора о миру. Дубровчани се одазову краљеву позиву и упуте у Босну Иванишa Гундулића и Николу Журковића.[1] Ни тада још у Дубровнику не губљаху наду, да ће се што добити за накнаду ратних трошкова, те својим изасланицима препоручише, да у то име траже све оно, што су били добили у султана. Мало касније они су већ скромнији у својим захтевима. Тако 1 марта 1432 писаху изасланицима да из захтева изоставе Клобук и Врм, а да се заузму само за Требиње. Но ако босански краљ не би ни на то пристао, изасланицима се препоручује, да траже земљиште од границе дубровачке до реке Требишњице.[2])

Посланици дубровачки, кад су стигли на двор босанског краља, затекли су тамо војводу Радосава. Но он брзо оде, а пошаље, да у име његово преговарају о миру, Будисава Бугарчића и Алексу Паштројевића.

Преговори о миру трајали су дуго, неколико месеци. Запело је било на захтеву дубровачком о ратној оштети. Дубровачки изасланици стављали су као услов мира накнаду тих трошкова, а Радосав није хтео ни да чује за то. Њега је у томе и краљ помагао. Тако 7 априла јавише посланици у Дубровник, да краљ неће на ратне оштете да уступи ни најмањи комадић земље.

[1]) Миклошић, Mon. Serb. ст. ?

[2]) Јиричек у Slovincu за 1879 г. бр. 5 ст. 75.

У овој невољи, Дубровчани се обратише за помоћ опет краљу Жигмунду, молећи га да у Босну пошље каквог изасланика, да се за њих заузме код босанског краља и помогне захтеве дубровачке. Жигмундо прими њихову молбу и пошље у Босну Дионисија Владиковића, вицебана Хрватске и Далмације. Владиковић стигне на двор босанског краља тек 22 јула.[1] Ту се свом енергијом заузме за интересе дубровачке. Изгледа да је био успео склонити краља, да учини неке уступке Дубровчанима, али се он није могао дуго бавити у Босни, већ отпутује 26 истог месеца, а остави ствар недовршену.[2]

Преговори су се и даље наставили. Од интереса је напоменути, да су се за све то време, док су се преговори водили, дубровачки изасланици бавили у Једрену, да буду као неко страшило, да се што пре и до што бољег мира дође.

У колико је мање бивало изгледа, да ће се добити накнада ратних трошкова и штете, у толико је република дубровачка смањивала своје захтеве. Последњи њени захтеви беху: да се за накнаду ратне штете и трошкова добије новац, који је Радосав држао у благајни општине дубровачке са 5% интереса, или најпосле, да се на тај новац не плаћа интерес за 10 година. Изгледало је да ће краљ пристати на ове захтеве, али баш у ово време стиже на двор његов некакав изасланик турског цара, због неких других ствари. Забављен тиме, босански краљ морао је кратко време напустити бригу о преговорима.

У Дубровнику су већ заморени били овим преговорима, и тамо се желело да се до мира дође што пре. Стога Дубровчани поруче, преко својих изасланика, који се бављаху на двору босанског краља, да Радосав пошље своје изасланике ради преговора о миру у Дубровник, да се ту ти преговори доврше и окончају. Радосав усвоји овај предлог и изашље у Дубровник Радена Крстјанина и кнеза Санка Богавчића, кнеза Иваниша Хребељановића и Остоју ђака.

---

[1]) Ђелчић, Diplomat. ст. 371—372.

[2]) на истом месту.

Преговори се у Дубровнику наставе и убрзо повољно заврше. 25 октобра 1432 закључен је дефинитиван мир. По томе миру остало је, у главноме, status quo, као и пре рата. У предговору уговора о миру налазе се ови занимљиви редови: „Ми господин војвода Радосав Павловић и син ми кнез Иваниш учиних размирје и рат з госпоцтвом дубровачјем с кнезом, властелом и са всом опћином по наговору злех људи, с којега размирја ни једна корист не бивају једној стране и другој, паче чтета и расан и маншина, и смислив скровнаја скровишта срдца мојега неповинују љубав и пријазан, роте и записе, које су биле од родитеља ми кнеза Павла и брата ми војводе Петра, и моје, господина војводе Радосава и сина ми кнеза Иваниша, с кнезом властели и са всом опћином града Дубровника, спантих се и смислих у нашој памети, да ништар није угодно господу богу и људем световнијем него ли мир и љубав са всацијем човеком имати а навластито својим добријеми пријатељи, како су вазда били нашој кући кнез, властеле и вса опћина града Дубровника добри и почтени и срдчани пријатеље, туј смислих у памети мојој, да никтор не може бити бољи стежник сему миру међу мном и властели дубровачцеми колико господин наш, племенити господин ми краљ босански Твртко Твртковић, и будуће при господину краљу Твртку помолих га, како то господина ми и пријатеља обеју странују, да би послао свога властелина у Дубровник, и тегнуо их беседом о миру међу мном и властели дубровачцеми, и по милости господина нашега краља Твртка посла кнезу и властели дубровачцем властелина и поклисара свога кнеза Иваниша Гојшића, просе од властеле дубровачцех, да би дослали своје властели и поклисаре господину краљу Твртку за мир међу нами с властели дубровачцеми, и они добровољно и љубавно послаше своје властели господину краљу кнеза Живка Гундулића и кнеза Никшу Журговића и туј се нађох ја господин војвода Радосав с реченими поклисаре дубровачцеми при господину краљу Твртку, веле нас обе страну господин краљ светова, да би смо примили за мир, и ја се зговорих веле добровољно и милостиво с поклисари дубровачцеми, да бих хотан Миру, и примам за мир, а они рекоше: то му ми нијесмо

вољни, да добро би, да бисте дослали своје добре људе у Дубровник, и ми господин војвода Радосав Павловић послах моје добре људи у Дубровник почтенога мужа Радена Крстјанина и кнеза Санка Богавчића и кнеза Иваниша Хребељановића и мога кућанина Остоју ђака, и они их добровољно и милосрдно примише у беседах и беседивше с кнезом и с властели дубровачцеми, и на коју почтену беседу и добру и пријатељску љубав всесрдно и добровољно и милостиво примих, и за то ми господин војвода Радосав Павловић и син ми кнез Иваниш дајемо на виђење всакому човеку, кому се подоба и пред кога лице ов наш лист отворен дође, али би пред господина цара турског, а или пред господина краља угарског, а или пред господина краља Твртка босанскога или многа бошњанина, а или господина српскога а или латинина а или ине врсте човека, учиних добри и почтени мир и право милостиво и љубавно брацтво и срдчано пријатељство с кнезом и с властели и са всом опћином града Дубровника, онакој на всеје, како то је било међу нами и прво рати, тако да је и сада и боље у веки векома амин".

После овог предговора, долазе услови мира. Ти су услови ови:

1. Војвода Радосав и син му кнез Иваниш потврђују Дубровчанима сва писма, записе и повеље, које су им дали раније било кнез Павле, било војвода Петар било сам војвода Радосав.

2. Потврђује им уступање свог дела Конавли, с Ободом и Цаптатом у свему онако, како је то у ранијој повељи речено, с изузетком оног услова, по коме је војвода Радосав могао дићи у свако доба свој новац, који је лежао у благајнама опћине дубровачке са 5% интереса, по отказу од два месеца унапред.

3. Тај новац војвода Радосав не може дићи за пуне две године, рачунајући од дана, када је мир потписан; ну за то време издаваће му се припадајући интерес. После две године важи ранија одредба, у старој повељи.

4. За све време за које је рат трајао, Радосаву Дубровчани немају да плате ништа од свега онога што му је према ранијим уговорима припадало, као: доходак конаваоски у 600 перпера годишње, интерес на

новац смештен у дубровачким благајнама, приходе од земље што је имао у области дубровачкој, приходе на куће у Дубровнику.

5. Сви противници војводе Радосава који су за време рата дошли у Дубровник, могу се слободно вратити натраг.

6. Пуштају се на слободу заробљеници и с једне, и с друге стране.

7. Дубровчани примају војводу Радосава и сина му кнеза Иваниша за већнике и властеле своје, као што се садржи и у старој повељи.

8. Враћају му: ранији доходак конаваоски у 600 перпера годишње, кућу у Дубровнику и земљу у Конавлима.

9. Бацају се у заборав све увреде, убиства, несреће и штете из доба прошлог рата.

10. Радосав се обавезује послати султану изасланика који ће му јавити да је мир с Дубровником углављен[1]).

Пошто је мир закључен и потписан, одреди се заједничко изасланство и пошље у Босну краљу да га умоли за одобрење и потврду тога мира. На молбу тих изасланика, Твртко II потврди уговор о миру у Сутесци, на своме двору, 2 марта 1433.[2]). По Растићу и Твртко се најпре устезао да то учини, због неких тачака у уговору, које му се нису допадале. Тим би се начином дало и објаснити зашто је уговор потврђен тек 2 марта, кад је био мир утврђен још 25 октобра прошле године.

Пошто је краљ Твртко одобрио тај уговор, сврате се посланици војводи Радосаву, те се и овај, 25 марта 1438, свечано закуне на уговор што га у његово име склопише у Дубровнику његови изасланици[3]).

Тим је начином окончан трогодишњи рат између општине дубровачке и војводе Радосава, рат подједнако штетан по обе стране.

---

[1]) Миклошић, Monum. Serb. ст. 366—372.
[2]) Mon. Serb. ст. 374—376.
[3]) M. Serb. ст. 376—7.

ВУК СТЕФ. КАРАЏИЋ

и

ЗАКОНОДАВСТВО О ПОРЕЗУ У СРБИЈИ 1861—63.

од

ДАН. А. ЖИВАЉЕВИЋА

Када се код нас поведе реч о пореској реформи у Србији, она се обично везује за 1884. годину, када је донет *Закон о непосредноме порезу*, и зна се да је до тада важио порез с главе на главу од *шест талира*. Мало је коме пак познато, да је 17. августа 1861. године кнез Михаило потписао *Закон о плаћању пореза по имућности*, који је решила Св.-Преображенска народна скупштина. Тај закон ступио је у живот 1. новембра 1861 године; али се по њему није никад расподредио порез, те је он и замењен *Законом о порезу* од 12. октобра 1864. године, а то је онај закон, који је одредио, да је порез шест талира с главе на главу, и који се делио на порез од личности — главницу (три талира) и на порез од имућности (опет три талира).

Интересно је, да је први корак за пореску реформу учинио сам кнез Милош, и да је он тражио закон о порезу по имућности. Он је 30. септембра 1859. под В.№ 4475 упутио из Крагујевца *Савету земаљском* ово писмо:

„Савету є земаљскомъ познато како су многи люди „у насъ безъ добара свои остали узимаюћи новце под „прекомерный интересъ. На овай начинъ не само што су „се многе породице упропастиле, но и државна є каса „тиме у знатной штети, єръ они кои су своє иманѣ „овако изгубили, нису више у станю да плаћаю порезъ „држави.

„Кадъ бы се у насъ порезъ по иманю плаћао, „онда зло ово коє є тако яко многе породице у насъ „притисло, не бы и државный приходъ умалило, єръ „добро бы давало држави што є прописано, па было „у чиимъ му драго рукама. Но како тога у насъ, на „жалостъ, ніє, то треба размислити како да се сачува „државна каса одъ штета, коє іой одовуда произилазе. „Съ тога позивамъ Саветъ да се побрине о начину „како да се найболѣ накнади државной каси штета, „коя отуда постає, што се многе фамиліє упропасте и „данакъ плаћати не могу, а добра њнова прешавши у „туђе руке не даю држави оно, што бы давала, да су „у рукама пређашньи господара остала.[1])

По овоме писму, Државни Савет одмах је поступио. 2 октобра 1859, № 1761 Савет шаље Министру Финансија кнежево писмо у препису, и препоручује му да размисли и поднесе Савету мишљење како „би се најбоље и најцелисходније код нас данак по имању наплаћивати могао". У исто време Савет позива Попечитељство, да му пошље попис имања из године 1843.

Тадањи министар финансија одредио је комисију којој је ставио у задатак да проучи питање о пореској реформи. Ко је састављао ту комисију нисам могао дознати, јер нисам могао наћи акта о томе ни у Министарству Финансија, ни у Државној Архиви. Међу тим из одвојеног мишљења Владимира Јовановића од 14 јануара 1860, види се, да је и он био члан те комисије, и да је налазио да потребе државне благајнице још не захтевају тако опсежну пореску реформу, а друштвени живот још да није сазрео за нов порески систем. За то он и предлаже неку врсту система репартирања пореза, с тим да народна скупштина, према буџетским потребама, утврди сваке године суме пореза за сваки округ, срез и општину.

Изгледа да су и остали чланови комисије, па и сам Министар Финансија, налазили да је још рано било да се у Србији заведе порез по имућности.

Елаборат своје комисије Министар Финансија спровео је Државном Савету са својим писмом од 26 ја-

[1]) Оригинал писма налази се у Државној Архиви.

нуара 1860, II№ 4192, и истим га писмом извештава, да пописа од 1843 године нема у Попечитељству.

Под 26 новембром 1860, № 206 Савет је одредио своја два члана, Д. Црнобарца и М. Јовановића, да проуче рад финансијске комисије.

Одређени Саветници 10 децембра исте године подносе Државноме Савету опширан извештај о повереном им послу. Из тога извештаја дознајемо, да је финансијска комисија мишљења, да се нов порески систем не примени у целој земљи, него само у неким варошима, као у Београду, Смедереву, Шапцу, Крагујевцу и Јагодини, па је према томе и саставила пројекат. Два Саветника, полазећи с гледишта да су сви „грађани српски пред законом једнаки“, налазе да треба израдити закон о порезу за целу земљу, па критикујући поднети пројекат, предлажу Савету, да се изради *један са свим нов пројекат.*

Савет се сложио с овим мишљењем своја два члана и под 16 децембром 1860, № 576 одредио је комисију, којој је ставио у дужност да „сачини и њему поднесе пројекат закона о наплаћивању данка по могућности, који ће имати важити за целу земљу.“ За чланове комисије одредио је два Саветника, Д. Црнобарца и М. Јовановића, даље Косту Цукића, помоћника Попечитељства Финансије, Косту Јовановића, професора Лицеја, и Јована Смиљанића, прекобројног рачуноиспитача при Главној Контроли; али како је овај био на одсуству, то је место њега ушао у комисију Никола Петровић, секретар Попечитељства Финансије. Комисија је већ 29 децембра исте године поднела Савету нов пројекат закона о порезу по имућности, који је, с мањим изменама, и примила Народна Скупштина.

Служи на част заиста творцима тога закона, да су створили један закон, који је у начелу одговарао свима захтевима ондашње финансиске науке. Али, Србија није тада била спремна да прими један такав закон. Ни две деценије доцније, када је 14 јуна 1884 донет закон о непосредном порезу, Србија још није била потпуно спремна за пореску реформу, те се ни он није могао правилно увести у живот, и државна каса, место очекиване користи имала је, па има још и данас, осетне штете, а народу је такав закон био врло тежак и не-

сносан. Само су наши старији државници били много обазривији, па за то они нису ни увели одмах у живот тај нови закон о порезу, него су прво хтели да све спреме и да му са свим утру пут. Што су се доцније уверили да се тај закон не да̂ применити, па су га и суспендовали, и то им служи на част.

Да би било разумљивије оно што ћемо доцније казати, овде ћемо изнети цео тај закон, онако како је штампан у XIV Зборнику закона и уредаба (стр. 147—155.)

ЗАКОНЪ
о плаћаню пореза по имућности

§ 1.

Порезъ по имућности плаћа свакій србскій житель безъ разлике пола, реда, достоинства, ма био онъ свештеникъ мирскогъ или монашескогъ реда, званичникъ, кметъ, учитель, бећаръ итд.

§ 2.

Потоме дакле плаћаню овогъ пореза подлеже такође:

1. Задруге као морална лица, према целой задружнои имућности.

2. Приватна и обштинска благодѣтелна заведенія, као морална лица, према своіой имућности.

3. Обштине, према величини свои добара.

4. Трговачке и индустріялне компаніе и то: явни компаньони подъ заедничкимъ именомъ свакій према своме делу у компаніи и према осталомъ свомъ имању, компаніе пакъ командитне, у колико капиталъ командите износи; а безимене (анонимне) уобште према своіой имућности.

5. Цркве и монастири према својој имућности.

§ 3.

У колико ће и на кои начинъ и страни поданици овоме порезу подчинѣни быти, опредѣлиће се другимъ закономъ.

§ 4.

Скитајући се цигани плаћаће порезъ (арачъ) по закону о томъ изданомъ 17 новембра 1855 године $\frac{\text{В. № 1343.}}{\text{С. № 1321.}}$

§ 5.

Одъ плаћаня овогъ пореза изузимаю се:

1. Княжевска цивил-листа.

2. Правителствена добра.

3. Они жительи, кои су понаособъ законодавномъ влашћу за свагда одъ пореза ослобођени.

4. Редовни воинници осимъ официра, за време своє службе.

5. Малолѣтници, кои нити имаю каквог иманя или прихода, нити воде какво заниманѣ на свою руку, одкудъ би порезъ могли плаћати.

6. Женске пунолѣтне коє бы или кодъ свои родителя или кодъ свои мужева быле. на небы имале своГъ особеногъ иманя или прихода, нити бы водиле какво заниманѣ за себе.

7. Удовице и сирочадъ чиновника съ манѣ одъ 60 тал. пензіє годишнѣ, ако небы имала другогъ прихода или иманя.

8. Лица преко 60 година, коя небы имала никакво иманѣ ни известногъ доодка.

9. Лица, која у варошима и варошицама могу имати прихода єдан талиръ месечно, или иманя до двадесетъ # цес. а по селима до три цван. прихода месечно или иманя до десетъ # ц.

10. Збогъ тѣлесны и душевны слабостій и недостатака неспособна лица за радъ. коя немаю никаквогъ или недовольногъ иманя или известногъ прихода.

11. Србски поданици стално живећи у странимъ земляма, кои немаю никаквогъ иманя или неводе никакву радню у Србіи, нити вуку каквогъ прихода изъ Србіє.

12. Дошляци за две године, одъ времена, одъ кадъ су се населили или радню неку одпочели.

13. Лица плаћаню пореза подложна, коя се было за време изслѣдованія, было после осуђеня у време самогъ купленя пореза нађу у затвору. на робіи или заточенію. а немаю никаквогъ или посве недовольногъ иманя, неплаћаю порезъ за она полгодія, крозъ коя се у затвору, на робіи, или у заточенію налазе; пошто се пакъ овакова лица поставе у слободу, поступаће се съ ньима у смотреню пореза за остала полгодія по обштимъ прописима о наплаћиваню пореза.

У свима овимъ случаима Попечительство ће Финансіє по довольномъ увереню быти надлежно решити, да ли коє лице у кою одъ горенизложены категорія може принадлежити и одъ пореза се ослободити.

§ 6.

Лица порезъ плаћаюћа деле се у смотреню своє имућности на 6 класа, и єдну изванредну категорію.

Ово поделенѣ има се опредѣлити зато одређеномъ комисіомъ по знацима, кои єдну класу од друге разликую.

§ 7.

Овы 6 класа у смотреню плаћаня пореза односе се єдна къ другой као 2. 4. 6. 9. 14. и 20.

§ 8.

Да бы се имућность свакогъ порезу подложногъ лица опредѣлити и ова у надлежну класу ставити могла, саставиће се у свакой обштини комисія из некогъ броя грађана као проценителя, коіой ће се одъ стране Попечительства Финансіе придати баръ два званичника, одъ кои ће еданъ председавати.

§ 9.

Брой овы проценителя опредѣлюе се по брою порезки глава тако, да на сваку стотину буду ньи неторица, но нигди манѣ од десетъ а нигди више од педесетъ.

§ 10.

Сва, порезу подложна лица едне обштине имаю право бирати проценителѣ за споменуту комисію вишиномъ гласова, но тако, да све поедине класе буду заступлѣне по сразмерици свои пореска глава.

§ 11.

Овако саставлѣна комисія има приступити къ испитиваню матеріялногъ станя свакогъ поединогъ порезу подложногъ, а у той обштини стално живећегъ лица. Понайпре ће комисія дознавати количину иманя и прихода сваког поединогъ порезу подложногъ лица изъ казиваня истогъ лица, кое ће дужно быти на сва од комисіе предложена му питаня савестно истину показати. При овомъ као и при собственомъ испитиваню мотриће комисія и заводиће у нарочите рубрике протокола оценьиваня найпре каквогъ непокретногъ иманя кое лице, и у комъ месту притяжава, немотрећи на то, да ли е иманѣ дугом обтерећено или не, а потомъ каквогъ и колико прихода има, какву радню ради, одъ коликогъ е она обима; па према томе ставляће свако лице како према иманю, тако потомъ и према приходима у ону рубрику одъ споменуты 6 класа, коя іой се види да найближе одговара станю свакогъ поединогъ, и односећи то на нижеизложене знаке.

§ 12.

У прву найнижу класу спадаю она порезъ плаћаюћа лица, кои су иманѣ или главно заниманѣ или приходи уобште незнатни, да се немогу издржавати едино доодцима одтудъ проистичућима, него се мораю примати и другогъ когъ споредногъ заниманя, као што е надничаренѣ и овоме подобно. Потоме овамо спадаю:

1. За вароши и варошице: крпачи, надничари, служительи, као и она лица, коя бы могла имати прихода само до 6 талира месечно, или коя иманя до 200 # цес. притяжаваю; а

2. За села: лица, коя бы до 3 талира личногъ прихода имати могла, или коя само иманя у вредности до 100 # цес. притяжаваю.

§ 13.

У другу класу долазе они, кои водећи ма какву радню, или притяжаваюћи неко иманѣ, или уживаюћи какавъ приходъ ма у комъ виду, могу само своє обичне потребе подмирити, непоказуюћи ни знаке оскудности ни имућности. По томе овамо долазе:

1. За варошъ и варошице: такве занатліє, трговчићи, газде и они, кои ма какавъ приходъ вуку да могу нешто болѣ живити, но они у првой класй, слѣдователно кодъ кои се предпоставля, да бы могли, было од своє раднѣ, было од каквогъ прихода имати месечно одъ 6 до 12 талира, или кои само иманя у вредности од 200—300 # цес. безъ икаквогъ другогъ доодка притяжаваю; а

2. За села: они кои бы могли од 3 до 6 талира месечно прихода имати, или кои само иманя у вредности одъ 100—150 # цес. притяжаваю.

§ 14.

У трећу класу спадаю они, кои имаю ма какво заниманѣ или приходъ, или иманѣ такве величине, да се по ньима може узети, да господаръ исты може удобніє живити. Потоме овамо долазе:

1.) За вароши и варошице: оне занатлиє, трговци, газде и уобште сви они, кои имаю было од своє раднѣ, или одъ прихода други од 12 до 20 талира месечно: или самогъ иманя у вредности од 300—500 # цес. а

2.) За села: они, кои одъ 6 до 10 талира месечно прихода имаю, или самогъ иманя у вредности, од 150—250 # цес.

§ 15.

У четврту класу долазе они жительи србски, кои воде какву радню у већемъ пространству, или кои имаю већегъ прихода, или каквогъ иманя одъ знатніє вредности тако, да се дає судити, да они могу неке потребе подмирити, коє неспадаю у обичне, и да поредъ тога могу іоштъ што годъ уштедити и на страну оставити. По томе овамо долазе:

1) за варошъ и варошице: такве занатліє, трговци, газде и уобште сви они, кои имаю одъ 20 до 30 талира месечногъ доодка, или самогъ иманя у вредности одъ 500—800 # цес. а

2) за села: они кои имаю месечно одъ 10 до 15 талира доодка, или самогъ иманя у вредности одъ 250—400 # цес.

§ 16.

У пету класу спадаю она лица, коя водећи іоштъ знатнію какву радню, вуку и знатніи годишньій приходъ одъ исте или иначе, или коя имаю такво иманѣ, да бы само одъ доодка свогъ иманя могла угодно живити:

1) за вароши и варошице: лица, коя бы имала месечногъ прихода одъ 30 до 50 талира, или самогъ иманя од 800—1200 # цес. а

2) за села: она лица, коя бы имала одъ 15 до 25 талира месечногъ прихода, или само иманѣ у вредности одъ 400 до 600 # цес.

§ 17.

У шесту и найвишу класу долазе она порезъ плаћаюћа лица, коя воде какву велику радню, или коя имаю одтудъ или иначе великій приходъ, или имъ є иманѣ тако велико, да се она у благостаню налазе. Дакле они жительи:

1) за вароши и варошице: кои имаю одъ 50 до 100 талира месечногъ прихода, или самогъ иманя у вредности 1200—2000 # цес. а

2) за села: они, кои бы имали одъ 25 до 50 талира месечногъ прихода или самогъ иманя одъ 700—1000 # цес.

§ 18.

У колико се може заключити по неким знацима да когодъ одъ србски грађана има и више иманя и доодка одъ горенаведене суме, онда ће се порезъ плаћати по сразмерици 10.

1) за варошъ и варошице: за свакій вишакъ месечногъ доодка до 50 талира; или за свакій вишакъ у иманю до 1000 # ц.

2) за села: за свакій вишакъ месечногъ прихода до 25 талира, или за свакій вишакъ самогъ иманя до 500 # цес.

§ 19.

По иманю обтерећаваће се они жительи, кои ма каквогъ непокретногъ иманя имали буду, несматраюћи на то, да они одтудъ каквогъ прихода вуку, или иманѣ само уживаю, а то су землѣ, зданія и зграде ма за какву цѣл опредѣлене быле.

По приходима пакъ подлеже плаћаню данка они грађани, кои што радомъ заслужити, или прихода од непокретногъ иманя или одъ обадвога имати могу, а то су приходи одъ наямнице, одъ службе, одъ занатске и трговачке заслуге, одъ новчаног интереса, одъ кирiє покретногъ иманя, одъ ма каквогъ привредногъ заниманя. Ако на послетку грађанин има и прихода и иманя, онда ће се он найпре по онимъ своимъ приходима оценити и у дотичну за оценьиванѣ по приходима опредѣлену класу ставити, а потомъ одвоєно одъ тога и по изнађеной мѣстной вредности иманя у нарочиту за оценьиванѣ по иманю одређену класу уписати тако, да ће цифра изъ оба рода оцене проистичућа изражавати суму данка, кои є он дужанъ плаћати.

§ 20.

Почемъ на овай начинъ комисія стави све грађане у ньима надлежне класе, изложиће свой радъ у примирителномъ суду на угледъ, да бы тако свакій, кои бы мислио да є неправедно ставлѣнъ у вишу класу, могао увидити, у колико є проценѣна

његова имућност, и да бы се могао свр' тога благовремено жалити надлежной полицайной власти.

§ 21.

Овако свршена радня комисіє остає у своіой важности тако, да ће се по ньой и наплаћиванѣ пореза предузимати.

§ 22.

Но жалбе свръ неправедногъ ставляня у вишу класу имаю се найдалѣ поднети крозъ 15 дана, одъ времена кадъ се дигне са угледа радня комисіє, и то мѣстной полицайной власти; па ако бы и ова оставила жалителя у оной класи, а онъ бы опетъ быо незадоволянъ, може се, одъ дана полученя решеня полицайне власти, крозъ далый месецъ дана тужити и Попечительству Финансіє. На ако Попечительство Финансіє нађе, да є жалба уместна, онда ће се погрешка поправити, и за случай ако є што више од нѣга наплаћено, натрагъ му се вратити.

§ 23.

Обновленѣ пописа предузимаће се сваке треће године съ почеткомъ месеца Мая. За оне жителѣ, кои до тогъ времена долазе првый путъ у овай порезъ, и кодъ кои се догоде знатніє промене у иманю, примирителный ће судъ явити мѣстной полицайной власти, коя ће са истим судомъ проценити иманѣ, приходъ и радню ньову, као што је гореописано и ставити у надлежну класу, а о овимъ случаима известити Попечительство Финансіє преко надлежне полицайне власти. Тако ће се исто поступити и са онимъ променама, кадъ кои од грађана каквимъ несретнимъ случаима дође у немогућностъ да плати порезъ или посве или баръ оне класе у коіой є быо.

§ 24.

Свако порезъ плаћаюће лице може на нѣга спадаюћій порезъ и почастно полагати мѣстном примирителномъ суду, но никадъ манѣ одъ суме колико месечно на нѣга припада, али на свакій начинъ мораће цео порезъ исплатити до зато опредѣленогъ времена.

§ 25.

Надлежна финансіялна властъ наплаћиваће порезъ егзекутивнимъ путемъ, но у томъ случаю имаю се придржавати исты правила коя су прописана у грађанскомъ поступку о егзекуціи у грађанским парницама.

§ 26.

Злочинство и преступленѣ учинѣно одъ стране званичника и проценителя (§ 8) при оценьиваню и ставляню поедины у класе, казниће се по обштимъ правилима криминалногъ закона.

§ 27.

Лица порезу подложна, коя бы што притаила одъ своггъ иманя или одъ своггъ прихода, и тако у нижу класу ставлѣна

была, имаће не само порезъ оне класе доплатити, коіой бы имала принадлежати, него ће се іошъ и са четири пута оволико казнити, колико буду доплатила.

§ 28.

Порезъ и казнъ прописана за утаиванѣ истогъ, застареваю по истеку 5 година.

§ 29.

Обштински трошкови наплаћую се прирезомъ одъ свакогъ порезъ плаћаюћегъ жителя по сразмерици оногъ пореза, кои онъ буде плаћао.

§ 30.

Сва доякошня наређеня закона по овомъ предмету, коя и у колико бы овомъ закону противна была уништожаваю се.

§ 31.

Законъ овай има ступити у живот 1. Новембра тек. године. А кадъ ће се и само наплаћиванѣ пореза по нѣму предузети, наредиће се особенимъ законодавнимъ решенѣмъ.

К.В.№ 1655.
Сов.№ 1548

17. Августа 1861. год.
у Крагујевцу.

Као што се из последњег § 31. види, закон је ступио у живот 1 новембра 1861 године, али је и казато да ће се „особеним законодавним решењем“ наредити када ће се по њему почети наплаћивати порез.

Прва брига свакојако је била, да се изврши попис имовине у Србији, и с тога је и састављен „Проєктъ правила пописа людства, иманя и прихода за порезъ по имућности“. Али да би тај посао био што бољи Министарство Финансија под 26 новембром 1861 послало је тај Пројекат с потребним формулама за пописне књиге и за књиге за наплату пореза свима надлештвима у Србији, препоручујући им, да га проуче и учине потребне напомене, и за то је уметнуло између сваког штампаног листа по један бео табак хартије. Тај Пројекат послат је и многим виђенијим људима у земљи, па им је послат и сам закон о порезу, да и по њему дају своје мишљење.

Међу осталима, послат је и Вуку Стеф. Каарџићу „Пројекат“ у врло лепом повезу, а тако исто и закон о порезу.

Заиста је то била врло срећна мисао послати Вуку закон о порезу, да и он о њему дâ своје мишљење. И ако су се можда од Вука очекивале само напомене о језичној страни закона, Вук себи није уштедео труда, да пружи једну лепу и смишљену критику на суштину самога закона. Једна је од најлепших Вукова напомена под 4. у којој истиче начело да се не порезује ни код једног пореског обавезника онај минимум, одређен за егзистенцију, а које начело као да није са свим јасно одређено у закону о порезу по имућности. Важна му је и напомена у мишљењу о „Пројекту“ о одбијању трошкова сељацима за обрађивање земље. Исто тако и за данашње финансијере врло је озбиљно питање, које је Вук истакао, а то је порезивање стоке. Али најбоље је да пустимо самога Вука.

Његово мишљење о закону о порезу по имућности гласи:

„Свак ће признати да је најправије да се порез плаћа по имању, него да видимо може ли се по овоме закону такво плаћање пореза уредити.

„1.) По 6. §. овога закона раздијељени су сви људи који ће порез плаћати на 6 редова или као што овдје стоји *класа* „и једну изванредну категорију“.

„По 7. §. „Овы 6 класа у смотреню „плаћаня“ пореза односе се єдна къ другой као 2. 4. 6. 9. 14. и 20.“ — Ово као што је овдје написано, управо нико у народу нашему не може разумјети који није математике учио, него је за наше људе то ваљало од прилике казати овако: човјек из другога реда платиће пореза два пута онолико колико један из првога, а из трећега реда платиће три пута онолико колико један из првога, а из четвртога реда платиће четири пута и по онолико колико онај из првога, а из петога реда платиће седам пута онолико колико онај из првога, а из шестога реда платиће десет пута онолико колико онај из првога: тако да речемо на пр. да је на оне из првога реда одређено пореза по 2 талијера, на оне из другога реда биће по 4 талијера, на оне из трећега реда по 6 талијера, на оне из четвртога реда 9 талијера, на оне из петога реда по 14 талијера. а на оне из шестога реда по 20 талијера. Овако да је казано сваки би Србин знао, шта је или шта хоће да се каже.

„Ја рекох горе *од прилике* кад би се на први ред ударило пореза по 2 талијера, али не знам да не би то било противно ономе што се мисли и говори, да је ово ново разрезивање пореза одређено зато, да би сиромаси плаћали мање него до сад, а познато је да бећари сад плаћају чистога пореза (без прореза који ни послије неће изостати) само по 9 цванцика, а и осим бећара мене су људи увјеравали да у гдјекојим општинама има сиромаха људи, који не плаћају више пореза до по двије цванцике на по године.

„2.) Да би се сви људи који порез плаћају по имању своме могли раздијелити у који ред који припада, параграф 8. вели: „саставиће се у свакой общтини ко„мисія изъ некогъ броя грађана као процениителя, коіой „ће се одъ стране Попечительства Финансіє придати баръ два званичника, одъ кои ће єдан предсѣдавати.“ По „Географіско-статистичкомъ Рѣнику Србиє“ г. Јована Гавриловића у земљи је нашој године 1846 било 1170 општина. Кад би попечитељство финанције придало комисији сваке општине (и ја да рекнем) „баръ“ по два своја „званичника“, то би му требало 2340 званичника, а може бити да их сва попечитељства неће имати толико! Ако ли се мисли да се у свој земљи од један пут не почне ово процењивање него само у гдјекојим општинама, па кад комисија у којој општини буде готова онда ови званичници да иду у другу, Бог зна колико би требало времена док би се све општине изредиле.

„Ја не знам је ли паметно и потребно наше сељаке називати *грађанима*. У оваквијем догађајима као што је овдје у § 8. ја не знам зашто се не би казало *људи* мјесто *грађани*.

„3.) Параграф 9. каже овако: „Брой овй процени„теля опредѣлює се по брою порезки глава тако, да на „сваку стотину буду ньи петорица, но нигди манѣ одъ десет а нигди више од „педесетъ.“ Истина да се може домислити, шта ово значи, али би опет боље било да је мјесто „но нигди манѣ од десетъ а нигди више одъ педесетъ“ казано овако: *ако би се у каквој општини десило порескијех глава мање од двјеста, онда опет процијенитељ, не смије бити мање од десет; а тако ако би у каквој општини било више од једне хиљаде порескијех*

глава, ни у њој процјенитељ не смије бити више од педесет, пак се онда не би требало домишљавати.

„4.) У параграфима 12., 13., 14., 15., 16. и 17. одређује се у који од поменутијех шест редова долази која пореска глава по имању своме. Тако:

„*У први ред* долазе варошани који имају на мјесец прихода до 6 талијера или имања у вриједности до 200 ћесарскијех дуката, а сељаци који имају на мјесец прихода до 3 талијера или само имања у вриједности до 100 ћесарскијех дуката. У параграфу 5., гдје се показује ко не плаћа пореза, под бројем 9. стоји, да га не плаћају: „Лица коя у варошима и варошицама могу „имати прихода єданъ талиръ месечно, или иманя до „двадесетъ # цес. а по селима до три цван. прихода „месечно или иманя до десетъ # ц“. По овоме се по свој прилици и овдје мисли, да у први ред иду они, који у варошима имају прихода на мјесец од *једнога* до шест талијера, или имања у вриједности од двадесет до двјеста # ћесарскијех, а по селима од три цванцика до три талијера прихода на мјесец или имања у вриједности од десет до сто # ћесарскијех; ако је тако, онда је ово ваљало овдје казати овако.

„*У други ред* иду варошани који имају од 6 до 12 талијера прихода на мјесец или само имања у вриједности од 200 до 300 ћесарскијех дуката, а сељаци који имају од 3 до 6 талијера прихода на мјесец или само имања у вриједности од 100 до 150 ћесарскијех дуката.

„*У трећи ред* иду варошани који имају прихода на мјесец од 12 до 20 талијера или само имања у вриједности од 300 до 500 ћесарскијех дуката, а сељаци који имају на мјесец прихода од 6 до 10 талијера или само имања у вриједности од 150 до 250 ћесарскијех дуката.

„*У четврти ред* иду варошани који имају прихода на мјесец од 20 до 30 талијера или само имања у вриједности од 500 до 800 ћесарскијех дуката, а сељаци који имају на мјесец од 10 до 15 талијера прихода или само имања у вриједности од 250 до 400 ћесарскијех дуката.

„*У пети ред* иду варошани који имају прихода на мјесец од 30 до 50 талијера или само имања од 800

до 1200 ћесарскијех дуката, а сељаци који имају прихода на мјесец од 15 до 25 талијера или само имања у вриједности од 400 до 600 ћесарскијех дуката.

„*У шести ред* иду варошани који имају од 50 до 100 талијера прихода на мјесец или само имања у вриједности од 1200 до 2000 ћесарскијех дуката, а сељаци који имају прихода на мјесец од 25 до 50 талијера или само имања у вриједности од 700 до 1000 ћесарскијех дуката.

„Иза овога у §. 18. стоји овако: „У колико се може „заключити по некимъ знацима да когодъ од србски „грађана има и више иманя и доодка одъ горенаведене „суме, онда ће се порезъ плаћати по сразмерици 10.

„1.) за варошъ и варошице: за свакій вишакъ ме„сечногъ доодка до 50 талира; или за свакій вишакъ „у иманю до 1000 # цес.

„2.) за села: за свакій вишакъ месечногъ прихода „до 25 талира, или за свакій вишакъ самогъ иманя до „500 # цес.“ — Ја морам казати да овога праграфа не разумијем, и мислим да ће га по овијем ријечима, како је написан, без нагађања тешко моћи ико разумјети.

„5.) Параграф 19. показује какво је то *имање* и какви су то *приходи* по чему се пореске главе међу у поменуте редове; и он то одређује овим ријечима: „По „иманю обтерећаваће се они жительи, кои ма каквогъ „непокретногъ иманя имали буду, несматраюћи на то, „да они одтуъ каквогъ прихода вуку, или иманѣ само „уживаю, а то су: землѣ, зданія и зграде ма за какву „цѣлъ опредѣлене быле.

„По приходима пакъ подлеже плаћаню данка они „грађани, кои што радомъ заслужити, или прихода одъ „покретногъ иманя или одъ обадвога имати могу, а то „су приходи одъ наямнице, одъ службе, одъ занатске и „трговачке заслуге, одъ новчаног интереса, одъ кирије, „покретногъ иманя, одъ ма каквогъ привредногъ зани„маня. Ако напослетку грађанинъ има и прихода и „иманя, онда ће се онъ найпре по онимъ своимъ при„ходима оценити и у дотичну за оценьиванѣ по при„ходима опредѣлену класу ставити, а потомъ одвоено „одъ тога и по изнађеной мѣстной вредности иманя у „нарочиту за оценьиванѣ по иманю одређену класу упи„сати тако, да ће цифра изъ оба рода оцене происти-

„чућа изражавати суму данка, кои є онъ дужанъ пла-„ћати“.

„Тако се у поменутијем параграфима разумије имање *само непокретно*. „землѣ, зданія и зграде ма за какву „цѣлъ опредѣлене быле“. Овдје ја мислим код ријечи „землѣ“ да је ваљало споменути и *винограде*, *шљивике* и друге *воћњаке* а и *забране* (већ ако је писац овога закона хтео да се под именом „землѣ“ и ово све разумије, али онда не би било добро одређено, јер и између самијех земаља има разлике а камо ли између земље и винограда итд.). Под именом „зграде“ разумије се *кућа* у којој човјек сједи, *воденица*, *качара*, *вајат* или *стасина*, *кошара*, *свињац*, *кокошар* или *кокошињак* и *колиба* нпр. у винограду: дакле на све ово мораће сељаци плаћати порез? —

„У самоме почетку овога параграфа стоји да се у ударању пореза на имање неће гледати на то да ли имаоци или господари оваквог имања имају каквог прихода од њега или га само уживају. Ја мислим да овдје не би било сувише кад би се споменуло што и за оне земље од којијех имаоци нити имају каква прихода, нити их уживају него стоје као пусте, али опет нијесу пусте јер их имаоци њихови не дају никоме.

„За приходе пак вели овај параграф да су, од „занатске и трговачке заслуге, одъ новчаногъ инте-„реса,[1] од кирие, покретногъ иманя, од ма каквогъ при-„вредногъ заниманя“ (ово је све аустријски Erwerb-und Einkommensteuer, којега у Аустрији није било пре године 1848.). *Најамница* у српском језику зове се женско, које је у најму, као за мушко што се каже *најамник*: а овдје ваљада је писац не знајући језика ријеч *најамница* метнуо мјесто *најам*. Тако је сав приход осим интереса на новце само оно што човјек *зарадн* или *заслужи*; а то су понајвише жалосни приходи: од *најма* и од *надничења*. Што овдје иза „новчаногъ интереса“ стоји „одъ кирия, покретногъ иманя, од ма какво „привредногъ заниманя“ то су само ријечи, а њихов

[1]) У једној напомени на „Пројекат пописа“, Вуку је чудно што је одређено да се порез плаћа само на капитал, дат под интерес, па се пита: зар на новце, који „леже у сандуку, макар их било 10.000 дуката неће се плаћати ништа“?

смисао ваља тражити нагађајући, као и на више мјеста у овоме закону.

„Из овога параграфа видимо и то да један човјек може доћи *два пута у један порески ред*, или један пут у један, а други пут у други, тј. један пут по вриједности имања, а други пут по приходима. На овај начин од сада више сељаци неће моћи купити својега пореза, него ће се морати поставити, особите порешчије, с тефтерима и с књижицама, за свакога човјека, као што је сад нпр. у царству Аустријскоме.[1]) Не би сувише било да је овдје назначено, да ли ће нпр. син, који је у најму, а отац му плаћа порез за себе, платити га и он од својега најма.

„За велико је чудо, што у овоме закону нигдје нема спомена за *живу стоку*, која је по селима не само највеће покретно имање, него се од ње и прихода највише има нпр. од оваца, коза и крава *млијеко*, *сир* и *масло*, осим тога од оваца *вуна*, а од коза *кострјет*, а осим свега тога ко има нпр. сто оваца или свиња он може сваке године по неколико глава од те стоке продати итд. Не може се мислити да је писац овога закона живу стоку заборавио, него је он то морао изоставити ради некаквијех својијех узрока; да не буде чуо како у Европи, нпр. у Аустрији око Беча сељаци не плаћају ништа на стоку, а не помислио, да сељаци они и не држе стоке, до само по неколико грла за домаћу потребу, а у истоме царству Аустријскоме, у онијем земљама гдје сељаци стоку држе, као у нас, као нпр. у Далмацији, плаћа се на њу *траварина* (и то као што су мени прије казивали, на козу $3^1/_2$ крајцаре, на овцу $1^1/_2$ крајцара, на говече и на крме по 3 крајцаре а на кљусе ништа). Кад би се у нас изоставила жива стока из пореског имања, онда би сав народ наш из брдовитијих мјеста, гдје је земље мало, па и оно што је понајвише рђава, могао доћи сав у први порески ред па онда или би и највећи сиромаси морали плаћати више него до сад, или правителству не би помогло што је начин ударања или наплаћивања пореза промијенило;

[1]) У напоменама на „Пројекат пописа“, Вук, између осталога, пише и ово; „По овоме разређивању и наплаћивању пореза, мораће не само све општине имати писаре, него ће се и кметови други и друкчији морати постављати, него што су садашњи и имаће 10 пута више посла него до сад што су имали“.

а осим тога за сиромахе би у плаћању пореза била много већа неправда него по дојакошњем плаћању.

„6.) Процјењивање непокретнога имања и прихода врло ће тешко бити. По каквом ће мјерилу комисија процјењивати по селима земље и које се раде, а камо ли које су зарасле у различну шуму (малу и велику) и стоје као пусте? Ако се узме да свака ствар вриједи само оно пошто се може продати, онда ће ово процјењивање само по томе у данашње вријеме бити врло јефтино, а камо ли још кад се узме да ће и сами они људи који успроцјењују, осим званичника финанције, жељети и радити да се све процијени што је могуће јефтиније; а послије три године, кад се (по параграфу 23.) стане имање наново преписивати и процјењивати, јамачно ће свему бити још мања цијена.

„С одређивањем и истраживањем *прихода* биће још теже. Слугама и чиновницима може се ласно дознати колико који има на мјесец, али надничарима и свакијем мајсторима, а тако исто и трговцима по варошима, то је врло тешко и готово немогуће, јер надничар, као и сваки мајстор, некад ради, а некад не ради, што нема посла, или се разболи, а трговац ни мали ни велики управо ни сам не зна, колико на мјесец може добити, а осим тога највише ће људи своје приходе крити, и гледати правитељство да преваре, као што се чини и по другијем земљама.

„7.) Параграф 25. каже овако: „Надлежна финан„цијална властъ наплаћиваће порезъ екзекутивнимъ пу„темъ, но у том случаю имаю се придржавати исти „правила коя су прописана у грађанским парницама“, а то ће српски рећи: ко не узмогне платити ударенога на њ пореза, порешчије ће му продавати јавно (на лицитацији) домаће ствари (као н. пр. што су владике за турскога владања сиромасима који димнице нијесу могли платити, носили котлове и сјекире), а по том што и од имања на које му је порез ударен.

„8.) У почетку овога закона у параграфу 2. одређује се ко порезу мора платити, а у параграфу 3. ко је од пореза ослобођен те га не мора плаћати; али ни по једноме овоме параграфу не види се јасно, да ли и *школе* морају порез плаћати? По броју 2., другога параграђа који каже: „Приватна и обштинска благодђ-

„телна заведенія као морална лица, према своїой имућ-„ности“, могло би се рећи *нагађајући* да га морају плаћати.

„9.) Параграф 26. који каже: „Злочинство и пре-„ступленѣ учинѣно од стране званичника и процени-„теля (§. 8) при оценьиваню и ставляню поєдины у „класе, казниће се по обитимь правилима криминал-„ногъ закона“. Ја мислим да је сувише у овоме закону, јер се то разуміје само по себи.

„10.) *Језик* је у овоме закону врло рђав и неваљао, као и у свима готово писменијем дјелима нашега правитељства. У Русискијем школама језик је први послије вјерѐ или закона, а у нас је до сад правитељство више помагало језик кварити, него ли чистоту његову чувати. Ја сам још за пређашње владе говорио у Бечу г. Алекси Јанковићу да би правитељство одредило једнога човјека који би сва правитељствена писмена дјела, која се штампају, од најмањега до највећега, прије него се у штампу предаду, прегледао, и дотјеривао да буду чистијем народнијем језиком и надгледао да се тако наштампају; па то ништа није помогло. Прије двије године наговорим којекако покојнога кнеза Милоша те се у име тога нешто закона преда г. г. Ђуру Даничићу и Миловану Јанковићу; али кад они посао свој свршe и пођу да га даду да се штампа незналице и непријатељи нашег народног језика, подигну вику на то и својијем плеткама учине те се овај посао на ново преда на прегледање и поправљање људима који су као и они; и тако се ни ово не могне наштампати онако као што су поменута двојица били дотјерали (тако је каткад тешко учинити што добро!). Има примјера да су окружни судови слали попечитељству што написано народнијем језиком пак су од попечитељства били за то укорени са заповијешћу, да они морају попечатељству писати онакијем језиком каковијем попечитељство пише њима. Ако је ишта ваљало написати чистијем народнијем језиком, ваљало је овај закон о новоме плаћању пореза, јер се он највише тиче народа и за њега је писан; а овај закон тако је рђавијем језиком написан, да се не може поправити, него би га ваљало са свијем прерадити или на *српски превести*. Може ко рећи да правитељство нема људи који би знали написати овако што за народ

чистијем народнијем језиком, али би то било врло рђаво и за правитељсто срамотно правдање. Кад се правитељство стара да приправи и набави људи који знају добро француски писати, још више је требало старати се за свој народњи језик.

„Ја сам овдје већ на неколико мјеста напоменуо како је гдјекоје ствари тешко и готово немогуће разумјети, што нијесу за народ написане као што би требало; а сад ћу да кажем јоште што: кад сам мало прије рекао да је овај закон написан тако рђавијем језиком да се не може поправити, тијем сам казао и то, да би тешко било побројити и поправити све његове погрјешке редом јер би онда ваљало написати више него што је он сам; него ћу ја само да напоменем неколико таковијех мјеста, гдје је смисао по ријечима писца може бити други него што је он хтио да буде. Тако н. пр. у параграфу 12. гдје се одређује које ће пореске главе доћи у први ред стоји под бројем 1. „за вароши и варошице: крпачи, надничари, служитељи као и она лица која *би могла имати* прихода само до 6 талира месечно“; тако иза овога под бројем 2. стоји: „за села: лица, која би до 3 талира месечног прихода *имати могла;* у параграфу 13. гдје се одређује које пореске главе иду у други ред под бројем 1. стоји: „кодъ кои се *пред-„поставля да бы могли,* было одъ своє раднѣ, было одъ „каквогъ прихода *имати* месечно одъ 6 до 12 талира“; а под бројем 2. за села: „они, кои *бы могли* од 3 до 6 „талира месечно прихода *имати*“; у параграфима пак: 14., 15., 16., 17., у којима се одређује које пореске главе долазе у 3. 4. 5 и 6. ред, у овијем мјестима стоји свуда „који имају“ мјесто у онима пређешњим „коя бы „имати могла“. Ко год ово види или чује мораће се чудити зашто је у овојем параграфима овака разлика, и мораће мислити и питати, да ли је писац у незнању или немарности својој ово погрјешио или се у одређивању пореских глава у први и други ред заиста неће истраживати, колико ко има прихода, него ће се *предпостављајући* одређивати колико *би* ко *могао* имати. А од овијех погрјешака ако није већа није мања, али је заиста смјешнија у параграфу 5. гдје се показује шта се изузима од плаћања пореза и под бројем 9. стоји: „Лица, коя у варошима и варошицама *могу* имати прихода

єдан талиръ месечно, или имања до двадесетъ # цес. а по селима до три цванц. прихода месечно или имања до десетъ # цес.“ По овијем ријечима: они варошани који не могу имати по један талир на мјесац или имања до двадесет # цес., а сељани који не могу имати до три цванцика на мјесец или имања до десет ћесарскијех дуката *мораће плаћати порез!?* А да би се без нагађања могло знати шта је писац хтио казати, ваљало је пред „до“ метнути *само* или *највише*.

„Начин писања (штил) тако је рђав као да га је неко који српскога језика не зна ријеч по ријеч преводио с њемачкога, и за то је писац морао без невоље узети сила ријечи којијех нема у нашем народном језику. Примјере о томе ја сад овдје морам изоставити, да би што друго претежније могао казати.

„Из овога што сам овдје казао о овоме закону познаће се ласно да ја мислим:

„1.) Да он није написан онако као што се мислило и хтјело народу казати;

„2.) Да овога закона ни у совјету, ни у скупштини (ако јој је показиван), ни у народу, управо нико није разумио;

„3.) Да од њега ништа неће моћи бити осим правитељству срамоте и штете, а у народу незадовољства и вике.

„Ако ће се пореза на народ наш ударити по имућности ја мислим да би најбоље и најприличније и најлакше било ударити је на *земљу* и на *живу стоку*, и то само на ону земљу која се може радити (орати или косити), а на ону која је зарасла у малу или већу шуму и од које имаоци за сад немају никаква прихода, да се за сад не удара ништа или врло мало (мени су овдје казивали да овакијех земаља има и по Аустрији на које имаоци ништа не плаћају, а у баштинским књигама стоје да су њихове).

„Ако народ не допушта да се земља мјери онда ће му бити противно и што ће се процјењивати, јер се земља не може процјењивати док се (ако не ужетом или фатом а оно од прилике) не измјери, нпр. за сваки комад чије земље мора се најприје казати *гдје је, какова* је и колико је од *прилике* има (дана орања или коса), па онда у колико је *процијењена*. Ако је дакле народ са свијем противан мјерењу земље, онда не треба ни мислити о удараању пореза по земљи и по имућности.

„Ја мислим да у нас, особито за сад, не би требало чинити ништа што је против воље народње и на што се народ не може склонити да пристане. У Аустријској држави сви људи сад мисле и говоре да им је порез преко мјере велики, али зато ни коме не пада на ум да би ваљало земаљскога владаоца збацити, а нашему свакоме незадовољнику то је прва мисао, па и они сами који мисле, да би на мјесто збаченог владаоца могли доћи, обрекли би народу и учинили сваку полакшицу, као што је покојни Стојан Симић пола у шали а пола у истини јавно говорио да би он био књаз за пола оне плате што се књазу даје; а може бити да би и Карађорђијевић сад не само народу обећао оставити порез по дојакошњему начину, него да би и од своје плате што попустио.

„У Црној се Гори плаћа на рало земље (60 аршина у ширину и толико у дужину) по двије цванцике, на кљусе и на говече по једну цванцику, на ситну стоку нешто мање (које сад не могу тражити), тако нешто и на кошнице и винограде и воденице које су појединих људи. У нас мислим да би било доста половина онога што се плаћа у Црној Гори.

„Она наша господа која одређују порез на народ ваљало би да имају на уму што се до сад говорило да народ у Европи нигдје не плаћа мање пореза но у Србији, и да би рђаво било кад би и у Србији још сад тога добра са свијем нестало.

„Рекавши овдје мало прије да би ваљало порез ударити на земљу и на живу стоку, ја сам мислио само на сељаке, који у нас управо народ састављају, а за варошане морало би се нешто друкчије уредити, као што се и по другијем земљама варошани у том разликују од сељака.

„С главом сам још једнако тако рђав да сам ово једва којекако скрпио, али га не могу прочитати да видим је ли све преписано као што треба; кад ми буде боље (чему се надам), гледаћу и оно друго да прочитам и ако гдје буде од потребе што да кажем.

„У Бечу 24. Декемврија 1861. год.

В. С. К.

„Оно друго“, што Вук помиње при крају свога мишљења, то је *Пројекат правила пописа људства и имања за порез по имућности.* Вук је и тај „Пројекат“ прочитао и овде онде учинио неке своје напомене, од којих ћемо исписати само најважније. Прва му је напомена о језику, с којим ни мало није задовољан, те већ на првом месту налазимо ово:

„Као предговор.

„Језик и начин писања у овоме пројекту рђав је и никакав као год и у поменутоме закону: на гдјекојијем мјестима могло би се рећи да га није писао рођени Србин. Погрјешке такове ја овдје не могу назначивати, јер је то што Њемци кажу unter aller Kritick. Ако попечитељство финанције мисли овај „Пројект“ на ново штампати, баш кад не би ништа одобрило од овога што сам ја припомињао, ваљало би да нађе човјека, који би ово све прерадио, и тако чисто српски написао, да би сваки Србин без нагађања све могао разумјети, јер овако као што је сад ни десети од чланова пописне комисије неће га моћи без нагађања разумјети.

„У Бечу 28. Јануарија 1862. год.

„Вук Стеф. Караџић“

Нашавши у тексту „Пројекта“ реч „разновѣтнiи“ и „православна лица“, напомиње: „ако није погрјешка „разновѣтнiи“ ја не знам шта је, јер те ријечи прије нигда нијесам чуо“. Исто се тако чуди „каква су то *православна* лица?“ јер кад и он „без нагађања не зна шта је то, јамачно ће хиљаде други још мање знати“:

Како у тексту пише *ваљавица*, напомиње да ће то бити случајна грешка место ваљарица или ваљалица. — Ову напомену не бих можда ни исписао, да и у данашњем закону о порезу (чл. 70. тач. 6.) не стоји *ваљавица*.

Најинтересантнија је пак ова напомена:

„И у таблицама имало би се којешта припоменути. Н. пр. 1.) на првој под *а* под бројем *2* стоји „свастъ Живана“: ово кад би Србин читао морао би помислити да је свасти име Живана, као што сам и ја мислио, док нијесам ниже видио: „слуга Живана“ и „калфа Живана“. У српском језику морало би се казати: свест

Живанова, слуга *Живанов* итд. и с род. (2) падежом може се казати, кад послије сушт. имена има још какво име н. п. сваст Живана Живковића итд. По овоме правилу и у славенском језику каже се н. п. сины Божій, и сины Бога живаго итд.

„2.) Под бројем 6. на другој страни стоји: „1 нераста, 4 свиње, 3 вепра, 12 прасади“. У нас свиња значи крме (без разлике рода, као свиње), а овдје значи *крмача!*

Констатујући прво да у Пројекту има „гдје што што нема у ономе закону“, и да је пројекат овај састављен само за попис по варошима, Вук се чисто револтира што „и сирота дјевојка или жена која служи у кога за плату, мора на ту своју плату платити порез“. Исто тако он налази „да се по приходу од наднице у порески ред могу метнути само они људи, који никаква друга посла немају него живе од надничења; али кад би какав тежак не имајући посла код своје куће отишао коме да ради на надницу нпр. да копа кукурузе или да коси, ваљада му се на то неће пореза искати, макар он то и 50 пута преко године чинио“.

С друге опет стране Вук мисли „да се неспособност за рад само онда може и мора истраживати кад се ко моли да се сасвијем испише из пореза (по 10. броју 5. параграфа поменутог закона), а да то нимало није од потребе кад се порез плаћа *по имућности*, већ ако је попечитељство финанције радо да удари људима порез и на њихов домаћи посао и привреду,“ јер, понавља мало даље: „кад се порез плаћа по имању или по могућности, онда човјек може бити и кљакав и богаљаст и просут, па опет у општини или читавоме крају најбогатији“.

Ево још неколико важнијих напомена Вукових:

„Ја бих рекао да би најлакше и најправије било да на новце плаћа порез господар од новаца а на имање да плаћа господар од имања који га држи и ужива; иначе би се могло догодити да ко да коме новце у зајам на какво имање, па да не може добити ни својијех главнијех новаца ни интереса уговореног, и да мора плаћати порез на оно имање које други држи и ужива“.

— — — — — — — — — — — — — — — — —

„Не би ли најправије и најчистије било да варошанин који има имање у селу плати на њега порез као што се у селу плаћа, а сељак који има имања у вароши, да плати на њега порез као што се у вароши плаћа“.

— — — — — — — — — — — — — — — — —

„Кад се не плаћа порез на школске фондове да ли не би требало да га не плаћају ни цркве и манастири? У нас народ и правитељство морају се старати да се цркве умноже и обогате толико да би се пристојно могле издржавати; манастири су истина данас у нас готово ништа, али су од велике потребе и користи били под владом турском, као што су и данас браћи нашој која су под Турцима. У оваквијем стварима не треба се угледати н.пр. на Аустријане, једно за то што се у њих стотине година плаћала пореза док је дошла невоља да се удари и на манастире, а друго, што у њих има манастира који су богати на милионе; него би требало дознати да ли у Русији и особито у Каравлашкој и у Грчкоме краљевству цркве и манастири плаћају порез, а ако плаћају, ја мислим да би и онда ваљало у нас промислити, хоћемо ли га ми ударити, ако ли не плаћају макар само у Каравлашкој и у Грчкоме краљевству ја бих рекао да га и ми не ударамо ни пошто. А народ нити би осјетио какве олакшице (чега ради се тобоже и мијења и дојакошњи начин наплаћивања и раздјељивања пореза) кад би се порез ударио на цркве и манастире, нити ће осјетити тегобе ако се не удари.

„За попове да рекнемо да им није криво што ће платити порез на имање своје, али да им се удари порез и на оно што заслуже с петрахиљем и с требником и крстом, о томе мислим требало би добро промислити“.

— — — — — — — — — — — — — — — — —

„Овдје пројект овај показује двије врло важне ствари: 1.) Да се и на приход од земљедјелија мисли узимати порез, а за *земљу* казано је и у закону (§. 19.) и овдје се напомиње на више мјеста да се мора процјенити и на њезину вриједност порез платити. — На тај начин на *једну ствар* мора се порез платити *два пут*, као на земљу један пут по вриједности а други

пут по приходима, тако н.пр. ко има воденицу удариће му се порез најприје по вриједности њезиној (шта вриједи) а други пут по приходу који се од ње може имати (од ујма)! Ја не знам да ли ово има и у каквој европској држави, већ ако у Турској гдје чиновници раде по својој вољи.

„2.) Још чудније од овога: Није доста што се мора платити порез на приход од земље, него кућани још морају платити порез на свој *посао* или *домаћу привреду!*“

— — — — — — — — — — — — — — — — —

„О живој стоци у закону нема ни спомена а овдје не само се каже да је она *капитал*, него се још и приход од ње спомиње: тако се јамачно мисли и на њу узети порез два пут: једном по вриједности а други пут по приходу!“

— — — — — — — — — — — — — — — — —

„Сељаке наше кад би човјек стао питати колико који има прихода, највише би их могло одговорити: Ја немам прихода никаквога, него радим те се којекако са својима раним и одјевам и плаћам порез (а тако би исто могао казати и у вароши готово сваки, који није врло богат мајстор и трговац). И по правди се може рећи да приход обичнога сељака није ништа друго, до оно што му на годину треба за своје живљење, или још простије рећи што изије и попије и подере.

„Тако одређена комисија да би изнашла колико коме сељаку треба за таке његове потребе на годину, она мора изнаћи колико он на годину набере кукуруза, колико ли другога жита и поврћа, ако има шљива колико од њих може имати ракије, ако има виноград колико од њега може имати вина и комовице; од све живе стоке коју има, она мора изнаћи колико шта од ње може имати, па све то ваља да процијени пошто би се што продати могло и тако не гледајући што ће он продати, шта ли сам код куће потрошити, да одреди годишњи приход сваког сељака. Ја мислим да се то на други начин не може учинити, а кад се овако узради, неће ли онда сељаци рећи: Та ова господа нама броје и залогаје које смо с трудом и знојем којекако измучили, што ни Турци нијесу чинили?

„Кад би се у нас уредило да се мјесто процјењивања и мјерења земље удари на њу данак по прихо-

дима, онда би се по правди и по примјерима другијех држава, свакоме тежаку морао одбити трошак који је он преко љета морао учинити око рађења љетите, н.пр. за орање, за копање итд. јер тежачки посао није онаки као што се приповиједа да је цигани казао: „Ласно је орати и копати: сиј, виј, па у кош“, него иште многога рада а рад стоји новаца. Ја сам прошле јесени у Лозници на 20 дана орања набрао 22.100 ока кукуруза у клиновима, које сам продао за 187 ћесарскијех дук. и 34 гроша чарш., али сам ја за само копање тијех кукуруза платио око 60 ћес. дуката, дан орања ондје се (са сијањем и дрљањем) не оре јевтиније од једног дуката, тако 20 ћесарскијех дуката за орање, двојици најамника, који љетину чувају и поленике траже и надгледају, плаћам по 2 ћес. дуката на мјесец (без ране), које износи на годину 48 ћес. дук., па камо сјеме, брање и вучење кукуруза и друге ситнице? Тако *чиста прихода* једва ће остати трећина од овога што сам узео за кукурузе, па и од овога ваљало би још одбити порезу која ће на то доћи. Овако би требало прорачунити приходе и од њих одбити трошкове свакоме тежаку, сједио он у селу или у вароши, па и ономе који не плаћа посленика него љетину своју ради сам са своијем кућанима или узајамице“.

Жалити је што ово мишљење Вуково није онда добивено, те би већ из њега тадањи Министар Финансија увидео, да је у Србији донет један закон, који се неће моћи правилно увести у живот. Али су и друга лица, па и надлештва, изјавила у својим мишљењима бојазан, да ће се попис моћи правилно извршити, а ондашњи казначеј окр. ваљевског, Петар Денић, у своме врло лепом реферату сумња да ће ондашње власти и њихов персонал моћи извести тражени попис, наводећи да се раније тешко извршио и попис људства. При том он наводи да се тај посао у самом окр. ваљевском не би могао свршити пре пуне године дана.

Али ондашња влада ипак је предузела све што је било потребно да се уведе у живот нов закон о порезу. Она је то морала учинити, јер је очекивала од новог закона повећавање државних прихода, баш као

што се очекивало и од закона о непосредном порезу од 1884. године, па се оба пута преварило, јер се радило и рачунало без стварних чињеница и на претпоставкама.

Ондашњи Министар Финансија, пок. Коста Цукић, очекивао је, да ће државној каси нов закон о порезу дати: *16,102.500 гроша пореских*, односно да ће државна каса примити 3,933.420 гроша пор. више него што јој је давао стари закон о порезу.

Ево Министрова детаљног рачуна о томе:

„По буџету за рачунску 1861—62. годину било је 200.818 пореск(и) глава, које имају да плате данка по 60 пор. гр. на главу, с урачунатом сумом од данка на имање и бећаре, свега 12,169.080 гр. пор.; по како је буџетом предвиђен дефицит од 3,194.088 гр. пор., који се нема редовно од куд подмирити до опет порезом, то ће се ова сума од свега 15,363.168 гр. пор. узети као пример терета, који би се имао по новом закону о порезу на народ расположити.

„Почем ће по новом закону православна лица, чиновници, свештеници, кметови, удовице, малолетници итд. плаћању пореза подвргнути бити, то се предпоставља, да ће по новој пореској системи око 220.000 порез плаћајућ(и) лица или нумера бити, од који(х) се може узети, да по имању њи(х) 30.000, по приходима њи(х) 10.000 од прилике, као неимућни, неће никакав порез плаћати, и да ће се у разне класе житељство (опет од прилике) овако поделити:

	По имању		*По приходима*		*Свега пор. лица*
у класи	0. 30.000	+	10.000	=	40.000
» »	I. 80.000	+	90.000	=	170.000
» »	II. 56.000	+	55.000	=	111.000
» »	III. 23.000	+	25.000	=	48.000
» »	IV. 15.000	+	18.000	=	33.000
» »	V. 8.000	+	12.000	=	20.000
» »	VI. 6.000	+	8.000	=	14.000
» »	VII. 2.000 / 10.000	+	2.000 / 10.000	=	4.000 / 20.000
	Свега 520.000	+	220.000	=	440.000

„Број лица сваке класе (у седмој класи број појединих) имања и прихода, на које се данак плаћа) треба помножити бројевима, који су за сваку класу законом у §. 7. прописани, т. ј. бројевима: 2, 4, 6, 9, 14, 20 и 10; број лица, која данак не плаћају не треба у рачун ни узимати (т. ј. треба и(х) нулом помножити). По тому ће бити:

Пореск(и)х прост(и)х бројева

40.000	×	0	=	0
170.000	×	2	=	340.000
111.000	×	4	=	444.000
48.000	×	6	=	288.000
33.000	×	9	=	297.000
20.000	×	14	=	280.000
14.000	×	20	=	280.000
20.000	×	10	=	200.000
			Свега:	2,129.000

Свега дакле има 2,129.000 прост(и)х пореск(и)х бројева и поделивши буџетску суму, која се мора порезом извадити, овом сумом прост(и)х пореск(и)х бројева или нумера изналази се *пореска јединица:*

15,363.168 : 2,129.000 = 7.217 гроша
4601 — 40
3436 — 8.680 пара
14078
- - - -

Пореска јединица је 7 г. 8 $\frac{68}{100}$ паре пор.

Ради лакшег рачуна може се пореска јединица ставити на $7^1/_2$ гр. пор., чим ће и приход у 739.232 испасти већи, но што се од пореза тражило. По томе плаћаће годишње свако лице на имање у 1. класи по 15. гр. пор., у II. класи по 30 гр., у III. класи по 45 гр. у IV. класи по $67^1/_2$ гр., у V. класи по 105 гр., у VI класи по 150 гр. а у VII. класи 75 гр. пор. онолико пута, колико пута буде ко у ту класу по свом имању спадао. Исто тако ће и она лица која на приходе данак плаћају, по онолико у свакој од седам класа плаћати.

„Државна каса дакле вући ће прихода од пореза.

По имању:

Из	I	класе	80.000 ×	15	= 1,200.000	гр.	пор.
„	II	„	56.000 ×	30	= 1,680.000	„	„
„	III	„	23.000 ×	45	= 1,035.000	„	„
„	IV	„	15.000 ×	$67^1/_2$	= 1,012.500	„	„
„	V	„	8.000 ×	105	= 840.000	„	„
„	VI	„	6.000 ×	150	= 900.000	„	„
„	VII	„	10.000 ×	75	= 750.000	„	„
					Свега: 7,417.500	гр.	пор.

По приходима:

Из	I	класе	90.000 ×	15	= 1,485.000	гр.	пор.
„	II	„	55.000 ×	30	= 1,650.000	„	„
„	III	„	25.000 ×	45	= 1,125.000	„	„
„	IV	„	18.000 ×	$67^1/_2$	= 1,215.000	„	„
„	V	„	12.000 ×	105	= 1,260.000	„	„
„	VI	„	8.000 ×	150	= 1,200.000	„	„
„	VII	„	10.000 ×	75	= 750.000	„	„
					Свега: 8,685.000	гр.	пор.

„Правитељство ће дакле наплатити пореза:

на имање	· · · ·	7,417.500	гр. пор.
„ приходе	· · ·	8,685.000	„ „
	Свега: ·	16,102.500	гр. пор.

И овај овако лепо и тачно изведени рачун није се могао остварити, јер су резултати пописа дали са свим друге цифре од оних, које су се претпостављале.

О неуспеху са законом о порезу по имућности обавестио је кнез Михаило в.-господинску народну скупштину у престоној беседи од 16. августа 1864 године овим речима: „Нова пореска система није се могла увести. При раду да се она уведе наишло је моје правитељство на тешкоће, које су га уставиле од извршења“.

Какве су пак биле те „тешкоће“, објашњава их ондашњи министар финансија, Коста Цукић. У свом опширном експозеу, поднетом народној скупштини о

повереном му ресору, Цукић је, између осталога, казао и ово:

„Законом од 17. августа 1861. године о свето-преображенској скупштини изданим установљена је за Србију нова пореска система. За извршење овога закона ја сам прописао и под 19. марта 1862. године надлежним властима саобштио обширна правила садржавајући потребне наредбе и наставленья. Затим су предузете и нужне мере за остварење ове најважније реформе финансијске. Расписом мојим од 25. априла 1862. наређен је попис људства, имања и прихода, што служи за основ овој новој пореској системи, понајпре по свима варошима Србије, који, тек што је започет био, мораде се, због наступивших ванредних околности у земљи, за време прекинути; но доцније по повратку редовног стања у земљи, тај је попис продужен и свршен. Под 7. јунија 1863. године расписано је дотичним властима, да се предузме попис људства, имања и прихода и по селима у целој земљи. 27. јунија изаслао сам четири чиновника с нужним наставлењем да обиђу све пописне комисије у земљи, да њихов посао на самоме месту прегледају и да им за правилно и закону сходно извршење истога потребна упутства даду. Уверивши се из известија ових изасланих чиновника, да *су готово све пописне комисије процењивале непокретност испод праве вредности, а и привреду често стављале мању, него што доиста јесте*, ја сам издао наредбу, да учињене у попису погрешке поправе саме пописне комисије, а где се ове на то склонити не би хтеле, да то учине комисије од власти одређене. Узроци, зашто је попис овај неправилно свршен, поглавити су, неразумевање закона и његове намере од већине процениталья, које је још подрањивано неоснованим страхом и плашњом с известних страна, да се тим пописом на преоптерећење народа иде. Сад је попис у свему свршен и по могућству поправљен и на основу тога имале би се предузети даље мере. *Но како је и само оно процењивање испод вредности на сваком скоро месту неједнако извршавано*, те су још пописне комисије далеко од цељи, да се правично може данак на народ расположити, то је правитељство *решено извршење тога закона међутим одложити*, и народну скупштину саслушати

о једном другом закону пореском као привременом, а у исто доба настати, да се једна пореска система спреми, која ће изискивањима правичности подпуније одговорити«.[1]

На неколико дана, после таквог експозеа, скупштина је, као што смо већ казали, решила други закон о порезу. И на тај начин пропао је један леп и врло озбиљан покушај, да се у Србији уведе закон о порезу по имућности, а данас, после скоро пола века, Србија опет стоји пред врло озбиљним пореским питањем, те се и сада могу поновити речи пок. кнеза Михаила, изговорене 1864. године у народној скупштини, да је крајње време „да се и у нас уведе разумна и праведна пореска система«.

[1] „Србске Новине« бр. 101. од 25. августа 1864.

МИСЛИ

† БОЖ. КНЕЖЕВИЋА

(НЕКОЛИКО ЛИСТИЋА ИЗ НЕШТАМПАНОГ РУКОПИСА)

1.

Гледајући многога човека човеку се и нехотице намеће мисао: да се је земља зауставила на стварању мајмуна, она би остала доследнија својој спази и својој вештини. Стварањем човека она је се показала као невешт дилетант, као доста несретан имитатор каквој другој сретнијој планети. И код бољих земаљских људских створова пробија често оно њено основно расположење — мајмунско.

2.

Племенито, чисто, праведно, истинито, никад не може бити у гомили, колективно, генерално. Нема ни једног племена, ни једног народа, ни једне политичке странке, ни једне религиозне секте, за које се може рећи да је чисто или прљаво, племенито или неплеменито. Љубав, правда, истина, карактерност, то су цветови који не расту свакад, не расту у гомили, него само појединце, на појединим усамљеним врховима, код појединих људи. Све што је племенито само је индивидуално.

3.

Свака жена има свој мирис. Покварена жена допуштајући да је сваки мирише, она засмрди блатом.

4.

И врлина и порок само су суфицити снаге; Човек који нема суфицита снаге, не може имати ни врлине, ни порока.

5.

Једна од дубоких разлика између жене и човека јесте та што је код жене уопште врло неразвијен и појам правде, и сваки други моменат поклапа и ућуткује то осећање код ње.

6.

Цивилизација човекова још је на номадском ступњу. Она се још сели из једних крајева у друге, док једном не буде нашла сталне центре своје.

7.

Држава је спољна чврста кора која обавија течну масу друштва.

8.

Дубока душа значи да све дубље падају нижи сирови, животињски елементи њени.

9.

Као што има књига из којих се не може извадити никакав резиме, тако има људи из којих се не може ништа прочитати.

10.

Правда је мушки принцип, и човек, и мушки и женски само је у том тренутку највише мушко кад суди, кад дели правду. Пошто су философија и наука највише судије, који одају највишу правду стварима, људима и временима, то се жене и не дижу никад до те висине правде.

11.

Једна књига све је боља, све више има у њој разума што је у њој или што мање имена или што више цифара.

12.

Из религиозних гоњења хришћана међу собом може се видети, колико је требало људске крви, људских глава и смртних мука и болова да људи један другог увере да су браћа. То човеку тешко иде у главу.

13.

Женске дуже живе од мушких зато што је код њих мање развијено осећање правде, што их мање боли неправда. Што човек више тражи правду, што га више боли неправда, тим више болова трпи, јер неправде има свуд, на честом кораку и у честом моменту у људском друштву.

14.

Највише снаге треба да се буде праведан. Правди треба највише жртава у животињским елементима човековим.

15.

Као што од многобројне рођене деце мало остане живе, тако од многе живе деце мало постану људи, те у сваком друштву има много више мале и маторе деце него зрелих људи.

16.

Болови су одмерени према снази душе која их има поднети. Што нижа душа, тим су и болови нижи; што виша дубља душа, то већи и дубљи болови.

17.

По људским законима решава множина, већина, сила; по божјим законима решава мањина племенитих људи од духа и срца. Највиши разум људски јесте у томе да тражи и позна божје законе. Највиша правда људска јесте уредити све по божјој правди, на основу божјих закона. Праведно, разумно друштво људско биће оно, које ће се оснивати само на божјим упутима и законима; оно што се родило мрачно и ниско, да остане у мраку живота, оно што се родило светло и племенито да буде горе на врховима друштва, да оно одређује, управља и влада.

Отуд све даљи и виши процес историје тежи да избаци сва људска мерила човекове вредности — новац, положај, фамилијарна и племенска права — и да човеку вредност одређују само природни дарови, које човек доноси собом на свет, које му Бог даје; јер никад васпитањем, намерним, свесним упливом човековим не може се од неплеменитог и земаљског направити племенито и чисто, од блесастог духовито. Васпитање може дати само маску племенитости, духовитости, интелигенције, карактера.

18.

Религија је философија која не познаје границе и мере; философија је религија и граница и мере.

19.

Човек је последња форма материје, дух је последња форма човека; он је материја историје.

20.

Само су Бог и човек на крајевима ствари, напољу од света; све су остале ствари унутра; отуд само човек слути, назире и тражи Бога.

21.

Поштење је моћ одржавати у чистоти своју душу и тражити увек светлости. Непоштење то је прљавштина и мрак.

22.

Велике ствари и догађаји иду ситним корацима; велики духови иду крупним корацима. И стижући обично пре него што треба, у невреме, они неразумевани од већине људи, бивају или исмејани или мучени. Отуд велике ствари и догађаји, долазећи доцније, обично затичу ситне људе и с њима врше посла.

23.

Само је оно право пријатељство које је слободно од свих себичних веза интереса, користи, страха. Ни-

терес је врло лабава подлога и веза пријатељства; зато је правог пријатељства тако мало у свету. Пријатељство је висина на којој стоје племените душе и духови; живот је ниско под њом.

24.

Као што сунчева светлост обасјава само површину земље, тј. врло мали део њен, тако је и велики део душе човекове у мраку и само њен најмањи део обасјан је светлошћу свести, разума.

25.

Најплеменитији задатак човека у друштву јесте борба против лажи.

26.

Положаји у држави јесу као судови у кући, од којих је сваки намењен за разне потребе, и од којих у свакоме стоји одређена врста намирница. Само што у држави често бива да се у најфиније судове сипају сплачине, и обратно.

27.

Племенитост је дубља форма лепоте.

28.

Цео спољашњи свет само је једна куверта. И кад земаљски човек после дугих напора буде успео да прочита адресу, видеће да писмо није њему упућено.

29.

О правој љубави не може се говорити, нити се она може исказати; оно што се од ње може исказати, само је на површини, плитко и пролазно, речи прљају оно. Они највише говоре о љубави, који је најмање осећају.

30.

Догма је балсамисано мишљење.

31.

Бог је снага која је створила време; све остале светове и ствари створило је време; простор са свима стварима и световима у себи није ништа друго него талог времена.

32.

Свет је за човека још сат без казаљке; он чује куцање времена, али не зна које је доба.

33.

Тело је талог душе, као и простор времена.

34.

Што се круна више сија, тим је народ више у мраку. Да би народ био осветљен, доста је да круна буде чиста.

35.

Човек је најјачи онда кад чини своју дужност.

36.

Зрелом човечанству не требају моћне државе, него слободни народи.

37.

Цивилизација смањује потребу лажности и увећава потребу истинитости; смањује потребу свештеника, крунисаних људи, лажних величина и лажнога блеска.

38.

Само у слободи учи се човек да му је потребна слобода, да воли и поштује слободу; само се у слободи учи човек слободи, као што се само на ваздуху може дисати. И као што је у телу човекову све спремно за дисање чим изиђе из утробе материне, тако је у души зрела човека све спремно да може дисати у слободи.

И само слободни људи и народи умеју поштовати слободу других људи и народа. До год буде заробљених

народа, дотле ће увек бити опасност за слободу слободних народа. Робови не умеју да поштују слободу.

39.

Храбар човек не може бити тиранин; то само плашљиви и подли могу бити.

40.

Највећи је човек онај који се први пут исправио на две ноге, и човек је увек највећи онда кад се исправља да стане. Огромна већина људи само се физички исправила на две ноге; морално и интелектуално они пузе.

41.

Све је пепео осим истине.

42.

Велики људи јесу телескопи друштвени, који виде много даље и дубље, него сви милиони ситних очију.

43.

Велике душе, племените људе не треба тражити с буктињом у руци; они се у животу не виде од лажне светлости, лажних величина људских. Тек из гроба сијају они својом сопственом, тихом и чистом светлошћу, кад изумру лажне светлости, кад настане општи мрак.

44.

Права слобода увек је крваве боје; свака друга боја лажна је.

45.

Највиши разум морао би бити само један, а то може бити само Бог. Бог не само што треба и мора да буде један, него он и може да буде само један.

46.

Човек је по својој природи бунтовник. Његов рад је већ буна, отимање од природе онога што му сама неће да да.

47.

Само у топлоти великих друштава пење се душа човекова изнад нуле.

48.

Живот је свесно умирање од бола и радости, од горчине и туге; смрт је несвестан живот.

49.

Поред своје рођене деце срећа има и три пасторке на земљи — интелигенцију, племенитост и карактерност.

50.

Данашње лажно друштво личи на библиотеку, у којој су књиге распоређене не по унутрашњој вредности, него по формату и повезу.

51.

Најплеменитији појам до кога се људски дух диже јесте појам једног јединог великог мудрог и праведног Бога. Из њега потичу сви други појмови.

52.

Велики су људи они који уносе светлости у мрак, реда у хаос, тачност у неодређеност; који крче нове путове, стварају нове појмове и идеје.

53.

Један од основа философије живота јесте учинити од дужности мио обичај.

54.

Библиотека је гробље умова.

55.

И у природи и у друштву људи се пењу само погнутим леђима.

56.

Наука је индустрија која прерађује сировину чулних утисака, искуства и емпирија. И она има своју

пијацу на којој поједини артикли увек више и боље пролазе него други.

57.

Вера је вода; религија је океан; философија и науке јесу реке и речице.

58.

Кад се факти не слажу с теоријом, значи да је теорија непотпуна а не да су факти лажни.

59.

Сваки велики дух има у себи нечега првобитног, козмичког, нечега што је старије од људског друштва и његових конвенционалности. Отуд они често изгледају као дивљи у друштву углађених, просечних људи и ретко се покоравају утврђеним обичајима у које се уживљује само просечни човек.

60.

У природи није одвојено једно од другог *мора*, *може* и *треба*. Све што у природи бива мора да буде, и све што мора треба да буде, и све што треба може да буде. Ти се елементи одвајају тек код човека и то одвајање је основни услов етике и морала. Зато се о моралу не може говорити ни код животиња а још мање у даљој пасивној природи. Све што животиња уради, то она треба и мора да уради. Крвожедност курјака, лукавство лисице не могу се осудити с гледишта морала. Они су такви, јер друкчији не могу да буду.

А код човека не треба све да буде што може да буде, и не може све да буде што треба да буде, и не треба све да буде што мора да буде, и не мора да буде све што треба и може да буде.

Отуд је један од главних задатака философске историје и основни услов њен умети одвојити у њој све оно што је могло и требало да буде, од онога што је морало да буде. И конац морања провучен кроз целу историју човечанства једино је средство оријентације у

хаосу факата њених и једина права подлога законитости бивања у њој.

61.

Они, који задовољавају потребе масе људи, јесу и чувени и виђени, они су прави хероји историје људске. А мало ко зна за оне који задовољавају потребе оног малог броја људи од духа, којима треба истине и разума. Отуд су све друге личности — ратници, политичари, трговци, финансијери, уметници — познатији у свету од философа.

62.

Као што је данас светлост толико распрострта да нигде не може бити пламена, тако је се и идеја историје и сувише оснажила да не може више бити великих индивидуа.

63.

С разликовањем добра и зла, чиме се одликује људски живот од живота природе, настају сузе и смех, бол и радост.

64.

Поштења има три класе: а) људи су поштени зато што немају куражи да буду непоштени или немају прилике за то. Та је класа најмногобројнија, због њих су и грађени закони и постављене границе шта се сме а шта не сме у друштву радити. А што је најгоре, ти људи дају тон у поштењу шта је поштено а шта не; б) људи су поштени из интереса, т. ј. свесни да ће им само поштење моћи користити; в) најмалобројнија је класа поштења оних који су поштени из уверења, појимања дужности, које непоштење и туђе и своје боли.

65.

Мир је само правилно, законито, хармонично кретање.

66.

Лукавост је први и најнижи ступањ интелигенције. То је интелигенција у служби користи.

67.

Разум је последња инстанца општег васионског процеса; историја је последња инстанца разума. Даље од историје разум не може ићи.

68.

Стил је рукопис духа.

69.

Пулс васионе удари једанпут за милион година. А за тај један секунд васионски свршиће се цела историја човечанства.

70.

Живот је река која носи људе који не знају ни од куд долазе ни куд иду. Пут је пред нама мрачан, само мало њих виде пред собом. Посао је генија и историје да осветле пут будућности, а тај геније може бити само историја. Историк мора изићи из те реке да би с обале морске могао посматрати ток живота. Он се мора отрести од мокроте људских осећаја; разумети је његов задатак. Он се мора извући из оног метежа живота у ком се смеје и плаче, подсмева и сажаљава. Он мора разумети све да се ничему не би могао насмејати нити и за чим заплакати; — речју, он не сме бити човек, он мора бити нешто више од човека.

71.

Таленат открива везе ствари; геније ствара принципе.

72.

Идеје су путови, друмови који везују удаљене области људског знања. Што већа идеја тим више области везује. Само су оне концепи помоћу којих се може ићи у лабиринту живота.

73.

Велики умови су звезде некретнице на небу историје, око којих се друге окрећу.

74.

Прошлост и друштво су фабрике појединих људи и мисли.

75.

Цивилизација је само танка кора, политура на човеку, и испод ње, у дубини душе човекове, вру животињске страсти и потребе; и као што човек у друштву покрива своју телесну наготу оделом, тако и своју душевну наготу маскује добротом, љубазношћу, учтивошћу.

76.

У данашњем друштву најбоље напредују они који су и сами добре животиње, те племениту и хуману човеку, ако није заклоњен, остаје или да буде изнад тога друштва или у страну од њега, ако неће да целог живота буде чупав и један од људи и најпосле поједен.

77.

Државу држе зрели и стари људи, јер је она њима и потребна као и кућни заклон у зиму. Ниже потребе живота у младо доба могу се задовољити и ван државе, старом човеку треба заклона који може само у држави наћи. Животињама и деци малој и великој, не треба држава него само старој души или старом телу.

78.

Маса представља анорганско царство, више класе биље и животиње а човек је врло редак међу људима. Тако је друштво људско микрокозам природе.

79.

Историја и судба једног народа не зависи од тога каква му је маса, јер је она свуд једнака, него од тога какве су му више класе, да ли су оне доиста комбиноване из виших, свеснијих, хуманијих људи, или од обичног блатавог, сировог човека.

80.

Аристократија је лице једног народа.

81.

Само велики народ може правилно развити све стране друштва, све правце живота и душе људске; код малог народа маса се често пење више него што треба.

82.

Маса види само оно што може чулним оком да види. Невидљиво она не види и не воли да види. Отуд њу могу водити само личности а не идеје и радије се покорава људима него законима.

83.

Хуманост у свима својим формама — племенитост, милосрђе итд. — јесте највиднији и најтањи и по томе најслабији слој душе људске, најтања кора друштва, те се та кора врло често и лако пробија и онда се под њом види груби егоизам.

84.

Председник републике је рудименат деспота, коме су закржљали и отпали многи органи.

85.

Потребно је да су људи неједнаки, јер иначе не би један другом требали, те не би ни могло бити друштва људског. Потребно је да има неких ствари више, других мање, иначе се не би имало чим мерити вредност ствари једне према другој.

86.

Људи су једнаки али само с божје висине, само пред Богом, јер су с те висине сви ситни и у њиховој сићушности нема разлике.

87.

Добро и *зло* су често друштвени појмови. У природи их нема, историја човечанства не рачуна с врлинама и порочима. Они су консеквенца појма требати. Животиња ради оно што *мора* да ради, човек *треба* да

чини нешто да би био човек у друштву. Борба између морати и требати јесте сва борба у историји.

88.

Живот је путовање у коме огромна већина несвесно лута а само мало њих имају јасне путове пред собом, којим стално иду целог живота. Прогресом живот ће све мање бити пустиња без путова.

89.

Интерес је *0* тачка на термометру људских односа и радњи. Изнад нуле пење се човек, испод нуле спушта се животиња. И као и на физичком термометру само у топлоти великих друштава пење се човек издад нуле, у ладноћи спушта се.

90.

Радозната светина, која свуда хоће само да гледа нешто, чини свуда већину.

91.

Физиономија човекова често је наслов књиге који по својој звучности много обећава без икакве садржине у књизи и обратно.

92.

Човеков живот само је дим. Ватра, и ако је има, избија само из гроба.

93.

Проклетство човеково да добије памети онда кад му не треба и леба кад зубе изгуби.

94.

Друштво је налик на железнички воз. Једна иста снага вуче људе по путу живота, али су путници разређени по разним класама. Удобност се много скупље плаћа а мало је њих који то могу.

95.

Све је ништа, ништа је све. Да се буде нешто, не сме се бити све, мора се бити само један део.

96.

На дну душе сваки је човек животиња.

97.

Обичан човек то је шака земље у којој се може наћи од свачега по мало — сујете подлости, племенитости, поноса, умности итд. Геније — естетички, морални или интелектуални — јесте метал.

98.

Мислиоци су локомотива у возу цивилизације.

99.

Најусамљенији су они људи који највише осећају потребу других људи. На први поглед парадокс, али истина по томе што већину људи везује за друге само интерес, док мало узвишенији људи траже друкчије везе с људима, које ретко налазе и остварују.

100.

Врлина то је самосвесно и самовољно редуцирање *себе* на праву меру према другим људима, према друштву. Порок је немоћ познати границе своје величине, снаге и вредности према друштву. Врлина је превласт социјалне душе над животињском душом, порок је превласт животињске душе над социјалном. Отуд је врлина право широко, солидарно добро, порок је само лично, себично добро. Отуд се о врлини и пороку може говорити само код човека. Код животиња нема ни врлине ни порока јер оне никад не прелазе границе своје вредности једна према другој и што све оно што оне раде и што тако раде, раде зато што то и тако морају да раде. И међу људима је права врлина ретка те је и пут врлине узан, стрм и неискрен, те је великој већини људи врло тешко ићи њиме, док је пут порока широк и утрвен.

101.

Пошто се обичан, просечни човек никад у својој уској души не може уздићи над својим сопственим личним интересима, и пошто су интереси друштва, народа и сувише високи и апстрактни да би их могао појмити и волети, то обичан човек може само тако бити моралан тј. поштен ако се обавести, ако буде уверен да је у његову интересу да буде моралан, поштен, кад разуме да ће само тако задовољити своје личне интересе кад његови интереси буду исти као и интереси друштва. Тако само разум може помирити човека с друштвом и тако је разум морална снага. По томе све што је разумно то је и морално. С већим разумевањем људи ће бити и моралнији.

102.

Страх не само што одузима половину снаге човеку него ту одузету половину снаге даје супарнику.

103.

Велики пороци много мање сметају човеку да има пријатеља, него што врлине изазивају то. Врлина усамљује човека, јер маса људи нерадо трпи да се ко издваја из ње. Отуд су узвишени људи не само усамљени у животу, без друштва и пријатеља, него не могу бити ни активни, јер су и сувише скрупулозни и савесни да би газили по законима природним и људским. Они јасно виде пред собом провале беде, лажи, порока и док они гледају да то све поравне и угладе у животу, дотле обичан човек јури слепимице преко тога и бива активан и енергичан. Отуд врлина и умност често сметају да се буде активан или ако то и покушају, они се брзо саплету и падну.

104.

Као што су дубоке воде обично бистре, тако и дубока душа. Она се никад не може маскирати да изгледа друкчија него што је. А кад се замути теже се разбиструје него плитка душа.

105.

Живот је тако рећи луксуз, изузетак у природи; он има многе сметње и многе непријатеље; што виши живот више и препона. Сама природа тако је распоређена да у њој има више елемената непријатељских животу него повољних. У атмосфери има 4 пута више азота него оксигена.

106.

Као велики брегови што су постојали на крајевима континената, и велика имена у историји обично се јављала на крају великих епоха и у почетку нових — Буда, Исус, Мухамед.

107.

Живот је само мало, видљиво парче конца, који се протеже дуго пре и после живота.

108.

Да би науке могле имати живота и услова прогреса потребно је да изгубе своју сопствену светлост и топлоту и да је добијају само од сунца свог — од историје, од које су и у којој су постале и око које се окрећу.

109.

Све што бива, бива само једанпут. Само једанпут су се стекле све околности да је природа могла створити органски живот; само једанпут живи све човечанство и васиона.

110.

Цела васиона са свима световима у њој само је једна реч у великој књизи божјој, само једна фаза општег и неизмерног процеса Бога.

111.

Кад би сви људи били стојици цивилизације не би било.

112.

Зној од рада јесте киша, која чини да расте семе цивилизације.

113.

Вредност добија нека ствар по потреби ње. У старо доба човек је био много јевтинији него данас.

114.

Обични људи су ситан новац, који највише циркулише и којим се подмирују најобичније свакидашње потребе; гније је банкнота која представља вредност хиљадама комада ситног новца, али која не циркулише на пијаци живота.

115.

Васиона је једна велика мисао коју пише један узвишени ум. Као што човек готову мисао у својој глави пише реч по реч, тако су и поједини моменти у постајању васионе поједине речи, којима је мисао васионе исписана. Та мисао још није довршена. Човек јој не зна ни почетка ни свршетка. Питање је да ли је човек само једна реч или смисао целе те књиге.

116.

Најправилнији и најприроднији устав за један зрео народ био би кад би народ од својих најчаснијих, најплеменитијих, најискуснијих и најинтелигентнијих синова бирао одређени број људи, праву аристократију, која би између себе бирала све више чиновнике у земљи и која би за одређено време (7—10 година) вршила све јавне послове и бриге, а народ би без бриге био остављен своме послу. То би било право помирење монархије, аристократије и демократије, у чему и мора бити савршенство устава.

117.

Да се буде прави човек не сме се човек изгубити ни у оцу, ни у сину, ни у мужу, ни у брату, ни у грађанину, ни у философу ни у научнику, ни у народности; човек се мора ослободити свих тих веза да би био човек.

118.

Душу треба често ветрити разговорима у друштву, иначе пада прашина на њу и помрачи се, а духу треба самоће да би се развио и сазрео

119.

Мали духови не могу зидати док не руше, велики духови само зидају и од притиска њихова остало се руши само од себе. Мали дух хоће да зида себи кућу на улици да га сваки види, велики дух крчи пусто место и тек ту зида зграду своме уму.

120.

Дух је дестилована, разбистрена вода.

121.

Добро, истина само су редуације зла, заблуде, најмања мера њих. Највеће добро то је најмање зло; највећа истина најмања заблуда.

122.

Интелигенција је најтањи слој у људском друштву, као што је и слој на ком се човек уздигао најтањи од осталих земних слојева.

123.

Велики људи, умом или карактером онако су исто ретки као и закони у хаосу факата и они стоје према маси онако исто као и закони према мртвој маси факата. Они носе високо буктињу истине и правде и осветљавају пут којим човечанство треба да иде, као што су и закони које ум човеков налази само поједине варнице оног великог сунца мудрости, истине и правде, које је бесконачно далеко.

124.

Таленат налази фине разлике међу стварима; геније — фине сличности међу њима.

125.

Што је узвишенији ум и племенитија душа то мање може у живим људима наћи друштва, то јој ови мање требају, те је више упућена на мртве људе, — књиге — саму себе и природу.

126.

Све знање људско, сва религија, философија, наука само су куверта, у којој је као писмо, затворена права истина. Природа је ту истину адресовала човеку.

127.

Није да у историји није било овог или оног генија да се та и та идеја не би ни родила. Геније је само одушка идеје, кратер историје, а историја и идеја морају ма где наћи одушке. Отуд честе трзавице у ранија времена кад год се кушало да се која идеја угуши.

128.

Цивилизација све више добија океанске особине: спушта брегове историје [геније, величине] и диже масу, продирући све дубље. И она нивелише као и океан.

129.

Религија је скуп односа човекових према природи; морал је скуп односа човека према друштву.

130.

Гледана са стране осећања историја изгледа као велика пустиња, пуна крви људске и лешева људских, пуна невоља и јада, беде и патње. Животињске особине и страсти човекове урезале су дубоке боре на челу историје. Ту има само глади и борбе. А ко хоће да тражи духа и срца, тај мора дубоко копати док нађе на каку племенитију жицу. Оазе човечности и племенитости су врло ретке у тој пустињи.

131.

Историја силази све ниже, што даље идемо у старо доба пењемо се све више.

132.

Историја је велика радионица идеја. Њена сировина су људи, маса и генији, племена, народи, расе, државе, векови, времена. Радник је време.

133.

Цео је свет само једна скала комбинација, градација и пропорција једног истог.

134.

Цивилизација људска је егзотична биљка за земљу и на земљи. Она се као и све неприродно мора гајити у стакленој башти; од човека се мора отесати много животињског да би могао живети у друштву; друштво се мора стезати гвозденим ланцима закона, све то стаје грдног напора и времена и опет сваки поремећај из дубине руши ланце формалног друштва, човек се враћа природном стању и подивља. Отуд је цивилизација само политура, маска, која се под најмањом греботином скида и одмах се види животињство.

135.

И душа човекова има своју антикварницу.

136.

Наука стоји према знању као зграда према гомили камења.

137.

Заборав је еликсир душе.

138.

Све већа истина није ништа друго него све племенитија заблуда.

139.

Заблуда је потреба много већег броја људи него истина, јер је заблуда топлија, и већина људи боље се осећа у неком полумраку. Истина је потреба само малог броји људи, који имају довољно снаге духа да могу поднети терет истине.

140.

Јутро је детињство дана и онда је и човек најневинији.

141.

Земља као да је детињско доба васпонског духа. Оваква каква је она је расположена само за децу, малу и велику, само је за њих на њој добро, само дечјих радости и милина има на њој. За зрела човека на њој нема радости ни милина.

142.

Политички је живот само плитка обала оног великог океана људске историје на чију се дубину и ширину ретко ко досад усуђивао, јер још нема компаса, нема принципа, који би био компас и сигурно водио човека кроз ту неизмерну ширину и дубину.

143.

Својим порођајним мукама мајка искупљује право на живот детета које роди; по томе сваки човек има право на живот.

144.

Разлика је између човека и осталих зверова што зверови уједају и гризу само тело, човек гризе и уједа и душу, по томе је човек највиши и најстрашнији од свих зверова.

145.

Бол је пробудио свест човекову, бол је и одржава и бол неразумљивости најпосле ће успавати свест човекову; свест је бол; што који човек осећа више бола и што га више ствари боле, тим је код њега више свести и што је више свести, тим више има и бола. И добро и правда и љубав и слобода само су цвеће на дрвету историје људског живота, а по мудрој уредби божјој и на срећу људску, на њему ретко зри плод свест. Ако га сунце ма с које стране греје, он сазри до резигнације; расте ли у мраку, он горчи очајањем.

ПОМЕНИ

ПРЕМИНУЛИМ ЧЛАНОВИМА ОДБОРА ЧУПИЋЕВЕ ЗАДУЖБИНЕ

Година 1908. једна је од најнесрећнијих у животу ове родољубиве, научно-књижевне установе. У тој години Одбор Чупићеве Задужбине изгубио је три своја члана: Стојана Бошковића, Јована Мишковића и Милана Ђ. Милићевића. Бошковић и Милићевић су двојица од прво постављених, дакле и најстаријих чланова одбора ове задужбине. А Милићевић је, осим тога, био и њен први и све до смрти, сваке године, једногласно бирани, уважени председник, као и један од највреднијих и најврснијих сарадника Годишњице Чупићеве. С тога би већ губитак самога Милићевића био доста јак удар за ову задужбину, а он је још појачан губитком остале двојице чланова њена одбора и, такође, сарадника Годишњице Чупићеве.

Према одлуци, коју је Одбор Чупићеве Задужбине донео на својем састанку од 31. јануара 1894., а на предлог својега члана, сад такође, на жалост, покојног Светислава Вуловића: „да се свима помрлим члановима Одбора наштампавају помени у Годишњици која је на реду“[1], — потписани примили су се колико часне толико и тужне дужности, да на овом месту помену живот и рад напред поменутих покојника.

---

[1]) Годишњица XIV, стр. IX.

М. Ђ. МИЛИЋЕВИЋ

Скрхао се један велики грм.

Срушио се један џин.

Угасио се један дуг и плодан живот.

Преминуо је један велики човек.

Нестало је највећега књижевника српскога, који је из деветнаестога века ушао у двадесети.

Умр̏о је Милан Ђ. Милићевић.

И има ли Србина и Српкиње и има ли Српчета, па ма у којем крају српском били, само ако умеју читати, па да нису чули за мило и звучно име *Милићевић* и прочитали штогод од њега? Доиста нема.

Милићевићеве су књиге преплавиле народ српски. Ако на „рафу“ или полици куће српске нађете три књиге, трећа је његова. А све читанке наших школа највише су испуњене радовима његовим. И пра̏во је имало оно ђаче кад је пре краткога времена, још за живота покојникова, питало оца својега: који је то Милићевић: а кад му је отац казао и запитао га зашто пита, оно је одговорило: „Волео бих да га видим и да га *пољубим у руку*“. А кад га је отац запитао зашто, оно је рекло: „Зато што нема књиге а да се у њој не помене Милићевић, и у читанкама нашим има највише од њега и *његово је најлепше*“...

Милићевић је прави *народни* писац. Он је био и народни човек, јер је изишао из народа, познавао народ, писао о народу више но ико други, и писао језиком

народним боље но ико други. И ко је хтео да види како народ говори и како се књиге пишу народним језиком, тај је узимао и читао Милићевићеве књиге. С тога многи с правом веле, да им је Милићевић био углед у писању народним језиком. А кад је ово било и у последње време, онда, кад је народни језик у нас освојио сву књижевност, и научну, и дневну, и школску, а колико ли је ово било тек у оно време, кад се за народни језик није ни знало, кад се он сматрао за „свињарски и говедарски и језик баби Смљани“, а све се књиге писале оним укрућеним и извештаченим „славено-сербским“! И после Доситеја, који је доказао вредност народнога говора, и Вука, који је изнео тај народни говор, нико више није учинио да се тај народни говор позна и омили колико Милићевић. И неоспорно је, да ће у историји књиге српске после ова два великана прво место припадати Милићевићу.

Милићевић је писао не само најслађе и најпопуларније него је написао и више него ико други у нас. Пишући пуних педесет година без престанка и без одмора он је стигао да намири равно стотину својих разноврсних књижевних радова, међу којима има и тако опсежних као што су „Кнежевина Србија“, „Поменик“, „Живот и дела великих људи“ итд, на којима је он радио годинама. И све се то одликује лепотом српскога језика и чистотом штампарске израде. За једну једину штампарску грешку Милићевић је трчао у штампарију, заустављао машину и исправљао је. Зато и с те стране готово све његове књиге чине изузетак у нашој књижевности.

Свој књижевни рад Милићевић је одмах почео на најразноврснијим пољима. Он је историчар, преводилац, етнограф, новинар, педагог, географ, путописац и приповедач. И на свима овим пољима његови су радови сврађали на себе пажњу и научника и народа самога и важили као најбољи. То је Милићевића и уздигло не само у очима народа и читалаца као најбољег књижевника народа својега него и довело одмах до чланства Ученога Друштва а за тим и за члана и председника Срп. Краљ. Академије и члана толиких страних академија и учених друштава.

Велики део својих радова Милићевић је посветио народном просвећивању. Кад је оно при крају шесте десетине прошлога века почео живљи покрет за поправку наставе у школи и ширење писмености и просвете у народ, Милићевић је био међу првима и у комисијама и у књижевности, и у раду преко књига и преко новина. Он је био најактивнији члан велике школске комисије, која је 1868 и 1869 имала да преуреди све наше школе и која је установила прву учитељску школу у Србији. Он је тада покренуо свој часопис „Школа,“ коју је под девизом: „Знање је светлост, знање је моћ; учимо, браћо, и дан и ноћ“, уређивао пуних девет година и преко ње износио сав напредак у другога напреднијега света и предлоге како што да се поправља и уводи код нас. Поред своје „Школе“ и преко ње он је публиковао велики број педагошких радова, већином превода, који се и данас могу читати с коришћу, а камо ли онда, кад су то били првенци у нашој педагошкој књижевности.

Није ласно писати о Милићевићу ни као књижевнику ни као човеку. Јер прегледати тако дуг и разнолик живот од седамдесет и седам година и тако обилан и плодан књижевни рад од пуних педесет година и равно сто публикација и све то изнети у неколико речи није лак посао. Милићевић и сам имађаше обичај да каже о себи: „*Што сам, собом сам*“. И доиста. Рођен на селу, без имања и високе родбине и протекције у каријери својој и служби државној, а са спремом коју му је могла дати једна скромна богословија београдска, он је све што је у животу имао стекао трудом својим. И тај је труд био огроман. Он је био необичан и у старије генерације његовога доба, а у данашње је он још рећи. Тај се труд његов показивао и у школи; али се он развио у пуној снази тек доцније у животу. Један најуреднији живот, који није знао за кафане и ни за какве ноћне седељке, рано је редовно зором на посао и до обичног канцеларског времена он је свршивао масу својих књижевних послова. А недеље и празници били су њима посвећени сасвим. И ето, откуд толико књижевних радова код четрдесет и осам година државне службе!

Несумњиво је, да су овоме дугом животу и овако плодноме раду књижевном много доприносиле и две срећне околности: што је Милићевић увек био окружен добром домаћом негом и срећом у породичном животу, и што је он сам имао необично јако памћење, које га не беше издало ни до последњега часа. И говорио је из дубине душе и сушту истину кад је, у писму своме председници Женског Друштва у Београду, којим је и прву жену своју Гину и другу Милицу уписао за чланице добротворке овога друштва, рекао овако: „Али имају две честите душе које су мени, поред пријатељских и зналачких лекарских услуга, својом свесрдном дворбом и угодбом, добротворно помагале, да се здравље моје одржи до ових дана... Те две жене заслужиле су да се назову анђели чувари здравља мојега.“

*

Милићевић се родио у селу *Рипњу* близу Београда 4 Јуна 1831 године. Оцу му је било име Јован *Ђак* (и отуда је он увек писао оно *Ђ* између имена и презимена) а мајци Митра. Основну школу свршио је у Рипњу, а 20 Јуна 1845 отац га је одвео у Београд у гимназију. Затим је свршио богословију у лето 1850. По свршетку Богословије Милићевић је био изабран, као најбољи ђак, да иде у Русију. Али је био слаб и двапут пропљувао крв, те му отац не дадне да оде, него га одведе у село. Милићевића поставе за учитеља у Лешници, где је и написао прве штампане редове, а одатле буде премештен у Тополу, где се ожени 7 јануара 1852. Ове је године постављен за званичника у суду ваљевском а за тим идуће 1853 године буде премештен у суд београдски. Одавде је 18 фебруара 1855 узет у кнежеву и „попечителства иностраних дела“ канцеларију за канцелисту, па је 5 Декембра 1857 унапређен за експедитора, за тим 13 Маја 1858 за регистратора, 7 Фебруара 1859 за протоколисту а 3 Новембра 1860 за секретара исте канцеларије а да врши дужност начелника тога одељења. Тада је Милићевић сваки дан реферовао Кнезу Михаилу о дневним пословима. Отуда је и потекло његово дело „*Кнез Михаило* у успомени његова секретара“. Те је године Милићевић уређивао „Српске Новине“ и почео је и

идуће, 1861. Ове године о Цветима он напише чланак „*Уочи Цвети*“ који изиђе у „Срп. Новинама“ на Цвети. Представници страних сила нађу у њему толико бунтовничкога елемента да потраже, да се писац казни. И зато Милићевић буде 2 Маја 1861 премештен за секретара Министарства Просвете, које се онда звало „просветна управа“.

Ето тако је Милићевић дошао у Министарство Просвете, у којем је провео пуних двадесет година, до 5 Декембра 1880. И то је време најживљега књижевнога рада Милићевићевог. Од сто публикација његових за свих 50 година педесет и седам долазе само на ово време. А међу њима су и ова опсежна дела: „Живот Срба сељака“, „Оцеви и деца у XIX веку“, „Кнежевина Србија“, „Живот и дела великих људи“ и „Школа“ за девет година од 1868 до 1876. А међу свима као да су најплодније 1871 и 1872. Саме 1871 изишло је из пера Милићевићева ово: „*Историја Педагогије*“, 566 стр., „*Дачка радост*“, стр. 77, „*Школска дисциплина*“, 68 страна, „*Адолфо Дистервег*“, 36 страна, „*И живот је школин предмет*“, 39 страна, и „*Школа*“, 576 страна. А 1872 године изишло је: „*Оцеви и деца* у XIX веку“, 229 страна, „*Педагогија* или темељи школовања“, 104 стране, „*Емило* XIX века“, 216 страна, „*Од Београда до Москве*“, 16 страна, „*Анђео у Паланци*“, 44 стране и „*Школа*“ 576 страна. Свега 1871 штампао је 1.362 стране, а 1872 1.185; чини укупно *2.547 страна* или 159 штампаних табака! А ко зна како је поред редовних службених послова тешко средити, превести или написати за штампу, и једну књигу од 20—30 штампаних табака, доиста се мора задивити оволикој вредноћи и активности овога великога књижевника. И то све ни у чем не носи карактер брзине и површности него највеће марљивости, сређености, смишљености и тачности. У ове године долазе и готово сви Милићевићеви *педагошки* радови. Уређујући „Школу“ своју у оно време, када се чинио прекрет између старе и нове школе, Милићевић је срећно уједињавао теорију и праксу и преко „Школе“ обогатио нашу и данас сиромашну а онда још сиромашнију педагошку књижевност многим ваљаним приновама из стране а нарочито француске књижевности.

У то је време Милићевић радио и на преуређењу наших школа. Он је био и члан и пословођ школске комисије 1868 и члан велике комисије за преуређење свих школа 1869 године и рад ове комисије доносио је у својој „Школи“. А годинама је као секретар министарства просвете обилазио основне школе и на лицу места се уверавао о раду у њима и свему ономе што стаје на пут напретку његову. На овим путовањима својим Милићевић је не само давао савета и поуке како што да се поправи, него је стекао познанства не само с појединим људима него и појединим местима у нашој отаџбини као ретко ко и пре и после њега, и отуда је дошло оно манументално дело његово „Кнежевина Србија“.

За ово време Милићевић је двапут одређиван за секретара Народне Скупштине (1864 и 1867), а за тим (1874 и 1880) био је по ондашњем уставу постављен и за посланика на њој. 1867 године испунила му се жеља да оде у Русију и види се с највећим научницима руским. Те је године била етнографска изложба у Москви и Милићевић буде одређен у одбор који ће припремити све што треба, те да и Србија буде заступљена на овој изложби. Зато он с г. Стевом Тодоровићем пропутује неколико округа и прикупи све што је било од већега интереса, а затим одбор буде послан и на саму изложбу. Тада је Милићевић био и код самога цара.

Године 1880 учињена је Милићевићу највећа неправда. Те године изиђе закон, да секретари Министарства Просвете морају имати факултетску спрему. Па и ако се то могло разумети за нове секретаре, који би се постављали у будуће, опет се та одредба онда примени и на њега и он буде уклоњен из просвете и постављен за помоћника Министарства Унутрашњих Дела. Тако он, који је провео пуних двадесет година у просвети и урадио и за школу и за књигу српску више но ико и пре и после њега, бй уклоњен из просвете и премештен у — полицију! То је и њега самога необично заболело. Ади га та неправда нимало није омела у његовим пословима књижевним. Само је од то доба чешће одређиван у разне комисије, које су му одузимале много времена, те је с тога књижевни му

рад тога времена много мршавији. На пример одмах идућих година имамо од њега: 1881 само „Десет пара“, 1882 „С Дунава над Пчињу“ а 1883 „Помени о Даничићу“).

Али Милићевић није остао дуго у Министарству Унутрашњих Дела. 1 Новембра 1886 године он буде постављен за библиотекара Народне Библиотеке, које је место било много угодније за његов књижевни рад. Исте ове године основано је и Друштво Св. Саве и Милићевић је био међ оснивачима његовим и члан првога одбора његова. Године 1887 изабран је за правог члана Срп. Крал. Академије, а 1888 био је председник одбора за Вукову Стогодишњицу, која је у Београду онако величанствено прослављена. Идуће 1889 буде изабран за привременог секретара Срп. Крал. Академије, коју је дужност отправљао све до Септембра 1895, а 1 Јануара 1896 постане председником њеним на три године. Кад је 1892 оснивана Српска Књижевна Задруга, Милићевић је и у томе послу узео жива удела и постао је добротвор њен. А кад је наш највећи просветни добротвор пок. Илија Милосављевић — Коларац основао своју задужбину, он је са̂м узео Милићевића у први одбор свој. А кад се по смрти овога великога добротвора беше дигла родбина његова да обори тестаменат његов и уништи племенито завештање његово, онда се после пок. Николе Крстића и Марка Стојановића за одржање последње воље покојникове највише заузимао са̂м Милићевић. Доцније 1893 он је изабран и за заступника председнику а за тим и за самога председника одбору ове задужбине, које је место часно заузимао све до смрти своје.

И задужбина Чупићева има много да захвали Милићевићу за свој рад и напредак. Основана још 1870 године она је одмах у почетку имала Милићевића за члана Одбора свога, а од 1874 јој је он био и председник све до смрти своје. По његову предлогу је 1877 године покренута и *Годишњица*, која је ево већ двадесет осма на реду.

22 Јула 1897 године Милићевић је постављен за државног саветника, са којега је положаја и пенсионован 3 Априла 1899 године.

Милићевић је имао ова одликовања: од цара руског Александра II орден Св. Станислава III реда 1859 и Свете Ане 1877; од Кнеза Михаила бриљантски прстен; од Управе Етнографске Изложбе у Москви 1867 сребрну медаљу, од кнеза Николе Данилов орден III реда и Звезду Даниловог ордена: а од ордена Краљевине Србије; орден Св. Саве II реда 22 Фебр. 1883, Таковски Крст I реда од 3 Априла 1899, Милоша Великог III реда 11 Септембра 1900, и орден Св. Саве I реда 4 Јуна 1901. А одликован је од разних друштава изборима: за члана Срп. Ученог Друштва 1857, за редовног члана Општества Љубитељеј Руској Словености 1870, за члана Хрватског Педагошког Књижевног Збора 1873, за почасног члана Колегије Српске Гимназије у Цариграду 1874, за правог члана Општества Љубитеља јестествознанија 1877, за члана Царске Академије Наука у Петрограду 1877, за члана Југословенске Академије Наука у Загребу 1879, за почасног члана Срп. Пољопривредног Друштва у Београду 1881, за председника Срп. Археолошког Друштва 1889 године итд.

И оволика одликовања видан су доказ признања Милићевићева обилног и одличног књижевног рада.

То је кратак преглед овога дугог живота и неуморног рада једнога најплоднијег књижевника српскога у прошломе веку, који премину 4 Новембра 1908 године у 10 часова пре подне, а његови смртни остатци бише предани матери земљи 6 истог месеца на Новом Гробљу, у породичној гробници, која је одмах иза цркве.

*

Милићевићу, друже и председниче наш! Кад одеш тамо, на онај свет, и нађеш Доситеја, а ти му кажи, да се испунила жеља његова и да се сада све књиге српске пишу народним језиком, и да их народ српски све разуме, али да се њима мало користи, јер је још неписмен. Кад се нађеш с Вуком, а ти му реци, да је победио језик његов, да се не само све књиге пишу језиком који је он изнео него да је он и службени језик државни, и да она иста држава, која се највише противила његову језику и правопису, сада баш довршује издање свих дела његових о своме трошку. А

кад видиш Милоша и Михаила, твоје добре и личне познанике, реци им, да си изнео дела њихова и да си их оба овековечио не само у историји нашој него и у причи; али им кажи, да њихова идеја ослобођења и уједињења свега Српства још није потпуно остварена. Видећеш и сен Великога Вожда, који је погинуо само четрнаест година пре твога рођења. Приђи и њему и реци му, да сад на престолу српскоме седи унук његов и да је баш сад у тешкој алтернативи: или да доврши ослобођење и уједињење Српства, или да изгуби и све тековине народне што их је од својих претходника примио и наследио. А кад те сви запитају шта ради *народ*, немој узнемирити вечни мир њихов и рећи им, да се свађа и бира, него им реци утешну: да је почео да се прибира, мири и братими... А кад те запитају, шта *ти* уради, ти ћеш мирне душе и с оном скромношћу која те је вазда одликовала одговорити им: „*Учиних што могох*“.

А вечан помен, који бисмо ти пожелели на твом растанку с овим светом, ти си најбоље обезбедио сâм себи у раду своме. Јер докле народ српски буде помињао велике учитеље своје: Светог Саву, Доситеја и Вука, он ће увек после њих морати да помене и име твоје.

Слава Милану Ђ. Милићевићу и мир праху његову!

Јов. Миодраговић.

†

СТОЈАН БОШКОВИЋ

р. 1833. † 21. фебруара 1908.

Њиме је отпочео ред овогодишњих губитака Одбора Чупићеве Задужбине.

Србија и Српство имали су и могу имати синова просвећених и учених, родољубивих и човекољубивих, слободоумних и даровитих, и као покојни Бошковић, а по неком од тих врлина и душевних особина јачих и претежнијих од њега; али да се све те врлине и душевне особине онако складно стеку у једној личности и да се одржавају и развијају у телу онако нежнога здравља, какво беше од ране младости до дубоке старости Бошковићево — мало је било и биће, као што све то беше у њега.

Може се без претеривања рећи, да Бошковић спада међу најплеменитије и најзнатније јавне раднике у Србији и Српству из друге половине XIX и првих година XX века.

I.

Стојан Бошковић родио се 1833. г.[1]) у Свилајнцу. Родитељи су му били сиромашнога стања: отац Бошко,

[1]) У службеном листу Министарства Просвете стоји, да се родио 1832. Али, по свој прилици тај ранији податак о години својега рођења доцније је сам пок. Бошковић исправио, јер у свима некролозима о смрти његовој стоји, да се родио 1833. Та година налази се урезана и на мермер-плочи, која му је узидана као члану добротвору Фонда сиромашних ђака свилајначких основних школа. А протоколом крштених у свилајначкој цркви није се могло проверити, јер тај протокол почиње од 1836. На овом обавештају, као и на још неколиким о животу пок. Бошковића, које ћемо поменути на свом месту, захвални смо г. Петру Живковићу, учитељу Свилајначке Основне Школе. — Дан и месец рођења Бошковићева нисмо, дакле, могли дознати из црквенога протокола, а ни од његова јединога сина, г. Матеје Бошковића, српског изванредног посланика у Атини.

по којем се и презивао Бошковић, био је терзија, а за тим општински послужитељ, и мати Иванка.[1]) Дед му је био један од чланова Правитељствујушчег Совјета и од другова Стевана Синђелића, који су онако славно изгинули на Чегру.[2]) — Мала кућица његова оца, у којој се пок. Бошковић родио и данас постоји, и својина је г. Јулија Драшкоција, апотекара ондашњег.

Основну школу свршио је у месту рођења. „Пок. Бошковић је био од најбољих ђака (у основној школи), миран и веома благе нарави. Учитељ му је био Данило II.... По свршетку основне школе, а с препоруком учитеља му Данила, пок. Стојан оде у Београд са својим школским другом Јаничијем Костићем, где се упише у гимназију и буде примљен за државног благодејанца.“[3])

И као гимназијски ђак морао се одликовати у учењу и владању.[4]) А као ђак ниже гимназије, пред Божић једне оштре зиме, жељан својих родитеља и својега убавога места рођења, Свилајнца, потегао је пешице из Београда, по највећој цичи зими, својему милом завичају.[5]) На том путу морао је јако назепсти, тако,

---

[1]) По саопштењу г. П. Живковића, од кога имамо и податак да су Бошковићеви родитељи имали две кћери, од којих ни једна није сад жива.

[2]) Вл. Ђорђевића *Говор*, у „Штампи“ за 1908., бр. 57.

[3]) По саопштењу г. П. Живковића, коме су овај податак о Бошковићу дали Исак Цветковић, Бошковићев школски друг, садашњи свилајначки трговац, и Милоје Поповић, тадашњи школски послужитељ, а садашњи свилајначки црквењак, старац од 85—90 година.

[4]) На погребу С. Милутиновића-Сарајлије, као ђак, по свем одличан, носио је крстачу овом у своје време много слављеном песнику.

[5]) О нежној и искреној љубави његовој према својој родбини, према Свилајнчанима и Свилајнцу, која му се ни у старијим годинама ни у колико није изменила, као и у опште о његовим везама са Свилајнцем и Свилајнчанима, ево шта нам саопштава г. П. Живковић: „Пок. Бошковић нема никога од блиске фамилије у Свилајнцу. По мајци Иванци, која је била кћи Ђурице Скочића онд. државног саветника, о коме има опширније у *Поменику* М. Ђ. Милићевића, има даљих рођака, од којих су већина спромаси. Они су га сви сматрали као свог рођеног, јер је он био претерано добар, па им је чинио добра и залагао се за њих у више прилика, да им помогне, и кад они то нису заслуживали. Необично је волео и све Свилајнчане у опште, и кад год му се неко обратио за какву препоруку, он му је радо давао. — Бошковић је Свилајнац много задужио, али му се Свилајнчани нису одужили ни за живота му, нити о његовој смрти. Његовим заузимањем отворена је у Свилајнцу женска основна школа, управо одвојена од мушке, а и много је радио, те је у Свилајнцу отворена гимназијска реалка, а кад је 1879. године био министар просвете отворио је и трећи разред и прогласио је за нижу гимназију. Њега сматрамо за главнога иницијатора за отварање гимназије у Свилајнцу, која је постојала 20 година, и која је држави дала масу школованих људи, који су данас по разним службама, као: лекарској, инжињерској, професорској, судској, војној, а највише учитеља, свештеника и адвоката. — За време либералне владе 1892/3. године Бошковић је дошао у Свилајнац, да се кандидује

да је доцније целога века патио од неизлечиве бољке, костоболье. На први поглед безазлена грешка нерасудне младости имала је великих последица за цео његов живот; јер је целога века боловао и лечио се од те бољке. Судећи по његову богоданом таленту и одличним, душевним особинама, рекли бисмо, да би и његов јавни, службени и књижевни рад добио и друкчије облике и још веће размере, да му није било те вечите болешљивости.

Као сиромашан ђак прве године Лицеја, тражио је од тадашњега министра Унутрашњих Дела за полуплатежног практиканта Начелства Округа Ћупријскога, а министар га постави за бесплатежног. Отац га извади из такве државне службе, те Бошковић настави даље школовање у Београдском Лицеју.

Већ као слушалац права друге године, обратио је на се општу пажњу чланцима под натписом *Васкрс*, штампаним у Српским Новинама о ускршњим празницима, априла 1852.

Пошто је свршио философске и правничке студије у Београдском Лицеју, буде изабран за државног питомца; али због слабости здравља није смео да се прими тога избора. Своје даље научно образовање на-

---

за народног посланика, јер је тада у Свилајнцу било доста либерала, али ипак више радикала. Виђени радикали, да би му доказали да га поштују и уважавају, понуде га преко једног његовог рођака, учитеља, да да̂ изјаву, да прелази у радикале, па да га онда изберу за посланика. Он се онда одрече и кандидације, коју су му понудили либерали, оде из Свилајнца, у који је последњи пут дошао тек после 10 година, када је премештен као изванредни посланик из Атине у Париз. Тада је давао у свилајначкој цркви парастос оцу Бошку и мајци Иванци, коме сам и ја присуствовао, али који је био слабо посећен. Тада се је провезао по Свилајнцу, обишао многе своје другове и пријатеље, па је ишао и на брдо свилајначко, да разгледа места, где је као дете често по читаве дане проводио. Том је приликом донео многе дарове, које је разделио својим даљним рођацима и уписао се за члана добротвора фонда сиромашних ђака свилајначких основних школа са улогом од 100 динара, а Ресавској Читаоници поклонио је 50 динара.« — За тим нам казује г. Живковић, како се пок. Бошковић, на наваљивање Свилајнчана, својски заузимао, али на жалост, без успеха, да се у Свилајнцу поново отвори гимназија, која је укинута законом 1898. А своја саопштења о пок. Бошковићу г. Живковић завршује овим речима: »На глас о смрти његовој, општина свилајначка није нашла за сходно, да његову смрт огласи звонима. А Српска Краљевска Академија, за успомену на њега, уписала је Свилајначку Основну Школу за добротвора *Српске Књижевне Задруге*....« То су везе, које су Бошковића од ране младости до дубоке старости везивале за Свилајнац у прошлости, а које ће му и у будућности очувати леп спомен у овом месту његова рођења, без обзира, са колико су се хладноће, па и цинизма, Свилајнчани одуживали овом свом заслужном земљаку!

ставно је у Србији, самоучки. Што му није дала школа, накнадио је својим трудом и талентом, који се одликовао особитом бистрином и лакоћом схватања мисли и њихна излагања усменога и писменога.

Таквом његову раду и душевним особинама има се захвалити, што је темељно изучио не само свој омиљени стручни предмет, општу историју, него и туђе језике, особито француски, којим је тако владао, да је њиме могао и писати расправе политичко-историјске садржине. И своје формално образовање, у знању француског језика, и стварно, у проучавању историје и живота западних културних народа, Француза и Белгијанаца, попунио је, кад се после осмогодишњег државног службовања (1861.) морао уклонити из Србије и отићи у Француску и Белгију.

А његово државно службовање текло је овако:

Постао је професор Шабачке Полугимназије 1853. (7. јула), па и директор те школе 1857. (августа), за тим професор Београдске Полугимназије 1859. (октобра), а у новембру те године и уредник службених *Српских Новина*, 1860. (7. априла) професор и директор Неготинске Полугимназије, за тим Зајечарске, — 1862. враћен је у Београд за професора Гимназије, а поставши секретаром I класе Министарства иностраних дела 1868. (2. новембра), завршио своје службовање у гимназији.

Још је у поменутом министарству, иностраних дела, постао начелник III класе 1869. (22. новембра), па се опет вратио просветној струци, поставши професор опште историје у Великој Школи 1874. (24. јуна).[1] Са катедре отишао је за министра просвете у Каљевићев, младолиберални кабенет 1875. (26. септембра). А кад је овај одмењен Стевча — Ристићевим, акционим министарством 1876. (24. априла), стављен је на расположење. На расположењу је био до 1877. (23. марта), када је по други пут постављен за професора Велике Школе. Са тога места, по други пут, дошао је за министра просвете 1879. (8. марта), а за тим, 1880. (5. јуна), на расположење, и више се, у својем службо-

[1]) Тада је био професор и писцу ових врста. Неизгладиве су успомене његових ученика на његова предавања, која су одговарала висини савремене историјске науке, а која су била излагана јасно и уверљиво.

ваању, није враћао Министарству Просвете. На расположењу, остао је до 1881. (12. марта), када је први пут стављен у пензију. У пензији је остао више од шест година, све док није постао члан Државног Савета 1887. (10. јуна). За државног саветника постављен је и 1890. (16. марта). Први пут постао је ванредни посланик и пуномоћни министар у Букурешту 1891. (30. августа), а за тим, 1893. (11. октобра) стављен је на расположење и у пензију 1896. (3. марта). После више од четири године 1900. (11. септембра) враћен је опет за ванредног посланика и пуномоћног министра I класе, у Атини, а одатле је био премештен 1902. (6. децембра) у Париз, у истом чину, и у Брисел исте године (19. децембра). На тим положајима остао је до 1903. (7. јула), када је стављен у пензију. У том стању затекла га је и смрт 21. фебруара 1908.

Али осим овога главнога, службеничкога напредовања његова, ваља споменути и споредна, као и почасти, којима је бивао обилато одликован.

Академијски Савет Велике Школе изабрао га је за ректора у 1875/6. шк. години. Постављен је за хонорарног професора Велике Школе 1883. (9. јула), а разрешен је од те дужности 1887. (22. јуна).

Био је редован члан Српског Ученог Друштва и један од оних, који су давали иницијативе раду овога друштва, као што ћемо видети при излагању његових књижевних радова. Кад је Српско Учено Друштво било спојено са Српском Краљевском Академијом, и Бошковић је ушао у њу, као њен редован члан.

Пред постанак садашњега Универзитета, био је председник комисије, којој је стављено у задатак, да састави пројекат закона за ову највишу школу у Србији.

Пред постанак садашњега Универзитета, био је председник комисије, којој је стављено у задатак, да састави пројекат закона за ову највишу школу у Србији.

Женио се два пута. Први пут био је ожењен ћерком Стојана Вељковића, државног саветника, из кога је брака имао једнога сина, Јована, који му је умро као зрео човек. И другу је жену надживео, а с њом је имао више деце, од којих му је у животу једини син г. Матеја, кога смо напред поменули.

II.

Већ ово, досад изложено из живота и рада његова, довољно је, да се види: како се пок. Бошковић поступно пео по степеницама државне хијерархије, док није дошао до највиших положаја и до највећих одликовања и почасти у српској држави и ван ње; како је наизменично прелазио из просветне у дипломатску струку, и на послетку, како му је чиновничка каријера проткана у прво време премештајима и уклањањем из отаџбине, а доцније, на име после првога министровања његова, стављањем на расположење и у пензију. Све је ово долазило од политичких прилика и праваца, који су нарочито од 1858. на овамо, владали и преоблађивали у Србији, као и од тога какав је он положај заузимао према њима као истакнута политичка личност либералног, национално-демократскога правца.

Тако, већ као професор у Београду и уредник *Српских Новина* 1859—1860. био се замерио тадашњим власницима, што се у друштву са још два своја пријатеља, са Владимиром Јовановићем и Алимпијем Васиљевићем, такође радницима на покрету од 1858. трудио „да од тог службеног листа направи угледан политички лист либералнога правца. Ово се није допало тадашњим власницима и Стојан је као „опасан“ уклоњен из Београда и постављен за професора најпре у Неготину, па онда у Зајечару“.[1] А због своје чувене беседе, коју је о Св. Сави 1862. држао у Зајечару, а која је неком начелнику другог (Књажевачкога) округа у једном од многих преписа дошла до руку и учинила се сувише слободоумна, чак и „републиканска“, и ако о том у њој, осим патриотских, просветних и културно-историјских размишљања, нема ни помена: „Стојан мора да напусти внутреност“ и путује по Белгији и Француској“.[2]

Кад се вратио у Београд добио је допуштење, да заједно са Владимиром Јовановићем и Милованом Јанковићем може издавати лист *Народна Скупштина*. Али није изашао ни први број тога листа, а допуштење за његово издавање би одузето. Толико су тадањи вла-

---

[1]) Влад. Ђорђевића *Говор* у напред поменутом листу и броју.

[2]) Тамо.

сници зазирали и од назива тога листа и од његових уредника! На врло енергичан протест против тога насиља, полиција одговори тиме, што похапси сва три уредника; али их тадашњи судови ослободише као невине.

А кад је 1881., први пут, дошао у певзију, горко се жали на неправду, коју су му тиме учинили противници и то сматра као освету због његова и његових другова држања према тада озлоглашеном уговору с Бонтуом: „Од те освете повукао је и писац[1]) с неким пријатељима добар део и осетио горке последице. Ни његова дуга, поштена и угледна служба земљи и народу, ни савестан целог живота рад на политичном и књижевном па и законодавном пољу, ни важан положај, који је у критичним данима наше новије историје заузимао, те у савету престола и у народном представништву законе своје земље вршио и предлагао, па и о судбини народа решавао, — све то не могаше њега ни извесне његове пријатеље сачувати, да им се противно реду и пристојности не окрњи формално и материјално право, уставом и законима гарантовано, и да се у опстанак њихов и њихових породица пакосно и самовољном руком не дирне. Тако далеко иду код нас партиска мржња и слепа страст за осветом, па и онда, кад противник није нигде јавно и отворено изишао, кад није ни један чланак потписао, кад није ничији интерес повредио; кад се држао свагда у границама пристојности, правичности и умерености; и кад се, може бити са прегоревањем својих личних осећања, а кад што и са замерком код својих политичких пријатеља, старао да противницима не само ништа на жао и криво не чини, но да им још кад може, и добро чини“.

Из овога навода његових речи види се не само један тренутак у његову животу, у којем је он сматрао, да је неправедно гоњен, него и, тако да кажемо, његов доброћуди начин вођења борбе са својим политичким противницима, као и његов начин полемисања са њима.

За ту страну његова живота и рада имамо драгоцен податак од његова сина, г. М. Бошковића, који,

---

[1]) У *Предговору* ка збирци својих чланака и расправа, под натписом *За просвету и слободу* (1882.), стр. V.

на овом месту, наводимо из његова драгог нам писма о својем оцу: „Вечита борба и напрезање у којима је мој отац провео цео свој живот, могу објаснити зашто је он најмање мислио и старао се о себи лично. Ја сам још из раног детињства сачувао упечатке о томе. И до краја свога живота он је остао такав. По кад кад, у љутњи, имао би обичај да каже како ће он написати своје мемоаре и у њима изнети многе ствари нашег јавног живота у њиховој правој светлости и показати где је и каква истина“. На жалост, из ових речи не види се да је пок. Бошковић и написао те мемоаре: и ту жељу, као и многу другу, у књижевном погледу, однео је собом у гроб, спречаван вечитим поболевањем и борбама нашег јавног живота.

Али осим те негативне стране у животу и раду његову, није мање знатна ни позитивна, службеничка, законодавна и публицистичка, на коју се он позива у тој својој одбрани, као што напред видесмо.

Желећи из свег срца истинског напретка и развитка српској држави и народу, његово је тврдо и дубоко уверење: да то може бити само у *слободној*, уставом и законима уређеној и *просвећеној* држави, и да само таква Србија може бити средишном тачком свеколикога Српства, српски Пијемонат.

Полазећи од тога начела, он га је потврђивао и остваривао свеколиким својим јавним радом, службеничким, публицистичким и научничким.

Не поричући вредности ни његову раду на политичкој струци, истичемо на овом месту просветни — за време другог министровања његова (1879.—1880.): установу Просветнога Савета, као саветодавног тела при Министарству Просвете, и установу полагања испита за професоре средњих школа.

Може се на те његове просветне творевине гледати са кога било гледишта; али се не може порећи, да их је Бошковић стварао руковођен тежњом, да унапреди српску просвету у опште, а средњу школу на по се.

Првом установом, Просветним Саветом, тежио је, да фунцкционисању Министарства Просвете даде што темељнију, стручну потпору и помоћ, а другом, да средњој школи даде што спремније наставнике, те тиме да

унапреди наставу у њој. Да је Просветни Савет и по ширини и по каквоћи својега рада изнад некадашње Школске Комисије, нико не може порећи, као ни да је установа професорских испита боља од дотадашњег безиспитног стања, по којем је само ђачка сведоџба била довољна за улазак у професорску службу. А не могу се превидети ни користи, које јача спрема средњошколских наставника, изазвана траженьем професорских испита, непоречно доприноси школи и школској омладини онако исто у нашој отаџбини, као и у осталим културним земљама.

III.

Бошковићев просветни и политички рад у тесној је вези са његовим *књижевним пословима.*

По струкама, сви његови књижевни послови могу се поделити: на публицистичко-политичке, научно-историјске и белетристичке.

Напред смо поменули, да се већ као лицејац II године истакао својим чланцима у *Српским Новинама* за 1852. под натписом *Васкрс.* Ови пригодни чланци скроз су прожети узвишеним идеалима Христове науке: слободом, једнакошћу и братством рода људског, и имају јаку културно-историјску позадину. Они као у зачетку, наговешћују књижевни рад будућег знатног публицисте и историка.

Пет година доцније 1857., као професор Шабачке Полугимназије, написао је у новосадском *Српском Дневнику* чланке *О преображају просветне струке у Србији.* У тим се чланцима заузима за установу државних испита,[1] побољшање професорског стања, управо изједначавање њихових плата са платама осталих чиновника,[2] и тражење чиновничке стручне спреме, која се може постићи потпуним школовањем, а не: ускакањем

[1] Ово је и данас желети за неке струке државне службе, као: полицијску, судску и дипломатску. Напред смо видели да је увођење испита за професоре средњих школа остварио за време свог другог министровања.

[2] На жалост, пре неколико година састављен је пројекат закона о чиновницима, по којем су професори средњих школа изједначени са осталим чиновницима по броју година службе, у којој имају права на пуну пензију (м. 30 година натоварено им је 40); али по том пројекту нису изједначени са максимумом плата осталих чиновника, који је већи од садашњег професорског. И то би било праведно и напредно и савремено!

у државну службу са неколико свршених разреда гимназије.

Ево како обележава то болно место тадашњега државнога живота: „Колико се већ пута у Србији догодило, да младићи, који су вољни за свој позив као будуће судије или — иначе као државни званичници темељно спремати се, са сиромаштином борећи се и служећи за своје издржавање, са пожртвовањем свога здравља науке продужују; па често нису још ни права започели, а њихови богатији другови неспособни или лењи, остављају школу још у првим гимназијским разредима, те у државну службу примљени већ тада запремају важна места и чинове, пошто им се заслуга по годинама службе а често и по наклоности озго мери, ма да неки од њих при ступању свом у службу нису имали ни најопштија знања, која ћемо по напредним земљама наћи код сваког обичног грађанина... Бивало је случајева, да такав будући чиновник није умео ни уредно писмо написати, нити је што од граматике и стила разумевао... Па ко је томе крив, и нису ли паметнији они, што младост проведу као званичници а не као ђаци? И зашто не би, кад их правитељство прима и кад ће за неколико година добити леп изглед за будућност, па и својим школским друговима заповедати!«[1] Ово смо место навели не само зато, да се види, како је Бошковић устао, у своје време, против зла, које је тиштало државни организам Србији, него и зато, што поједине државне струке још ни данас нису са свим излечене и сачуване од тога и њему сличног зла. Тако се зло лако укорењује, а тешко искорењује!

И даље је расправљао *унутрашња, политичка* питања у многим својим расправама и чланцима, од којих ћемо овде истаћи: у Каљићевој *Србији* 1870., октобра, под натписом *Прва законотворна скупштина*, штампао је низ чланака о питањима, која су неминовно долазила са увођењем Устава од 1869., као: пословни ред у скупштини, услови за добар пословни ред, изборни закон, питања у расправи о добром изборном закону, ред и начин поступања при изборима, министарска од-

[1] *За просвету и слободу*, стр. 20.

говорност (општа начела), досадање борбе противу неодговорних влада у Србији, и какав треба да буде закон о министарској кризи код нас.

Сва та питања расправљао је као искрено одан заточник слободе, уставности и законитости, а темељан зналац савременога стања тих питања у модерним, уставним државама, тако да су доиста ти чланци „били од пресудног утицаја на формирање тадашњег јавног мнења у свима уставним питањима“.[1]

У чланке и расправе, који се тичу унутрашњих политичких питања, иду му још ови, позитивно или полемички (партијски и лично) писани:

Доктор радикалац у Великој Школи, поводом беседе на Св. Саву (Београд 1868. на 12°);

Исправка, поводом чланака *Школска Омладина и министарска запомагања*, који су изашли у *Старом Ослобођењу* (на 4 л.);

Постање „напредне“ владе (у *Новом Веку* од 15. јан. 1881. и у збирци *За просвету и слободу*);

Слободна штамиа (у том листу и тој збирци);

Владин предлог за промену устава (у том листу и тој збирци).

А за *спољну, националну политику* истичемо на овом месту ове значајне публицистичке послове његове: *Говор на главном скупу Српског Ученог Друштва* 1877. и *Писмо г. А. Мајкову* од 1878. услед Сан-стефанског мира.

Судбоносни дани тих година измамили су из пера овом просвећеном родољубу, ученом сину српскога народа та два написа, који ће и потоњим поколењима сведочити о Бошковићеву жарком патриотизму, о његовој родољубивој забринутости за будућност српскога народа, о његову пророчанском предвиђању и патриотској зебњи, да се оно не испуни, што га и при помисли на то до дна његове родољубиве душе потресе и патриотски бол и лелек изазива, а то је: остварење рускога, према српском народу мађијскога, Санстефанскога Мира и европскога, за српски народ убилачкога Берлинскога Уговора.

Догледајући несрећне последице тих уговора, ево појединих места, из којих се најлепше види, како је

[1] Влад. Ђорђевић у напред поменутом *Говору*.

он из свега срца рад, да спречи оно, што је ускоро постало жалосном јавом и што и данас, као тешка мора, притискује српске груди: „За чудо, изгледа као иронија историје, као наказа људске и међународне правде у најнапреднијем веку хришћанства и цивилизације! Великима и од векова срећним народима слободно је и на вољу остављено, да се уједине и удесе своју судбу како то њиховим народним, политичким и културним интересима годи. А јадним петвековним борцима за слободу Јевропе и њене просвете то се не да. *Извесна суседна, из ближе или из даље интересована сила има ту своју реч да каже, има ту своје ране да завија, ту накнаде за губитке на другој страни да тражи...*[1])

„Је ли могуће, да се још и сада мисли и ради о томе, како ће се делити наследство и одело мученика на крсту, како ће се Босна и Херцеговина ишчупати из заједнице Српства на Балканском полуострву? Зар није доста било као златна јабука о Бечком Конгресу у 1815. год. за Аустрију добивена Далмација? Зар није и сувише грех и стид, што је у исто доба, без узрока, од црногорских руку истргнута Бока Которска, коју је владика Петар I као савезник Јевропе од Француза био освојио и с одобрењем тамошњег народа с Црном Гором сајузио? Зар није доста, што је знатан део нашега народа из средишта и срца наше старе царевине измамљен и расељен, небројено пута за *одржање* суседне хришћанске монархије крв своју лио, па опет се тамо увек као туђин и спроче сматрао, и у неком смислу од Српства одвојен остао? Зар познати правичност, љубав к напретку и оданост свима благодетима мира и цивилизације јевропске, што се све у српскога народа сјајним бојама види, није довољна гарантија Јевропи и силама за правду, ред и напредак, који и оне за словенске и хришћанске народе у Турској проглашују!« (*Говор* у књ. *За просвету и слободу*, 223—224).

А неправду, коју је српском народу већ Русија учинила Санстефанским Уговором, а коју ће Берлински Уговор још суровије потврдити, ево како и са колико историјске ерудиције обележава и напада Бошко-

[1]) Ово ми истичемо.

вић, нарочито обзиром на руско фаворизоване Бугара: „....Зар да зраци тог сунца још у почетку не обасјају једнаком и пуном светлошћу Србе и Бугаре? *Зар потомци оних јунака, који су на Марици и Косову, и другим небројеним пољима у старије и новије доба пали у борби за слободу и земљу своју противу фанатичких хорда Ислама, немају бар толико права на пажњу Јевропе, колико вредни и трпељиви потомци Асена, Шишмана и Трновских мученика?*[1]) Зар да стара клетва неслоге још и даље стоји на растуреним синовима тужне мајке словенске? Зар да спомени и поуке толиког заједничког страдања остану без користи, и цена толике драгоцене словенске крви неоткупљена?!« (*Писмо* у напред наведеној књ., стр. 226.—227.).

Па, опет, враћајући се на могућност аустријске окупације и анексије Босне и Херцеговине, ево како речито напада и помисао на то:

„.....и сада пред развитак последње и славне борбе српски је народ први у Херцеговини и Босни заставу слободе истакао, заставу коју су кнежевине Србија и Црна Гора, верне свом историском позиву, јуначки прихватиле. — Па зар да тај несрећни и мученички народ на Балканском полуострву, које је свуда његовом крвљу заливено и његовим костима застрто, нема сада по историском и природном праву законити могућност, да после свршеног рачуна са својим угњетачима Турцима са̂м слободно располаже својом судбином, и да се споји у једну независну или за време и васалну државу? Да ли се Јевропа и велике силе могу позвати и на саму сенку каквога права, и да ли неће то бити онако исто пра́во као и оно које су имали Турци, кад су наше мирне и родне земље поплавили: *ако се потврди зла слутња, да ће Босну и Херцеговину без питања тамошњег народа и противно најсветијем праву Српства, противно међународним обичајима јевропског и америчанског човечанства, заузети и присвојити суседна велика сила, Аустроугарска.*[2])

„Ово би био нов грех у историји образованих народа, ово би било злочинство, које би Јевропи и њеној

---

[1]) Ово ми истичемо.

[2]) » » »

цивилизацији на поругу служило, а можда би се раније или доцније љуто осветило на онима, који су га извршили или му на руку пошли". (Тамо, стр. 228.—229.).

Тако се Бошковић у своје време знао са неким херојством, пером у руци, истаћи пред непријатеље Српства и српске мисли, не би ли их, позивајући се на правду и заслуге својега народа, пред бољим дѣлом европскога јавнога мнења, спречио у њиховим по српски народ опасним смеровима и радњама, или бар не би ли, у неколико, отклонио од својега народа зло, које му спрема силан и подмукао непријатељ, — онако исто, као што се његов јуначки дед са Синђелићевим јунацима испрсио пред српским непријатељима, на бојном пољу, и главу своју заложио за свој народ.

Спољна политичка питања расправљао је још у овим чланцима:

На гробу Александра II (*у Новом Веку* и прештампано у збирци *За просвету и слободу*);

Краљевина Румунија (у напред поменутом листу и збирци);

Значај догађаја у Бугарској (у поменутим листу и збирци);

Отац отаџбине (у напред поменутом листу и збирци).

У том правцу и слично томе, радио је Бошковић кад год је видео да то захтевају српски интереси, пишући и на туђем, француском језику и заузимајући се за праведну ствар својега народа, кад год јој је затребало помоћи у обавештају туђег јавног мнења.

У ту врсту Бошковићева рада спада: његово заузимање, да Огист Дозон преведе на француски и штампа у Паризу српске народне песме. Овамо иде и његово одлично и много хваљено француско дело: La Mission du Peuple Serbe dans la quetion d'orient, considerations sur le passé et sur l'avenir des pays balkaniques[1] (у Брислу 1886.).

Свему овом публицистичком раду његову послужио је као поуздан темељ његово знање *политичке* и *културне историје*.

---

[1]) Мисија српскога народа у источном питању, размишљања о прошлости и будућности балканских земаља.

На тим предметима радио је и систематски, пишући уџбенике за школу, и стручно научнички, у појединим расправама и монографијама.

У први ред, у уџбенике, спадају му ове књиге:

„*Историја света за народ и школу*. У 4 књиге. Написао Стојан Бошковић. *Књига прва стари век*. У Београду. Државна Штампарија 1866“.

Ова књига, и као уџбеник и као књига за народ, одговорила је у своје време, доиста, задатку, који јој је писац поставио у намени. Она је кроз деценије послужила као ваљан уџбеник, писан по најпризнатијим делима те врсте, и страним немачким и француским, и словенским, и домаћим,[1] — језиком чистим и правилним и у правом смислу те речи: популарним. А као књига за народ добро је дошла, као нарочито поручена за слободоумни, омладински покрет шездесетих година; јер њен писац, и ако објективан и одмерен, ипак при пресуди историјских факата показује се као заточник слободе, једнакости и братства међу људима, онакав исти, као што смо га напред видели у првим и даљим публицистичким радовима његовим. Главну, пак, тежњу овога својега дела овако обележава: „Пишући ову књигу била нам је главна тежња, да порадимо да се однегују и очеличе ваљани карактери, племенита срца и јаки духови, да се спреме за јавну радњу људи, који ће по историској прошлости разумети и сретно за народ решавати животна питања садашњости“. (У тој књизи, стр. 2.).

Оваква тежња писчева потпуно се слагала са двогубом наменом ове књиге „за народ и школу“, као и са поменутим тежњама и радом омладинским.

Од четири књиге своје *Историје света* за народ и школу, које је обећао при објави прве књиге изашла му је још једна: „Књига II Историја средњег века. (Нарочито погледом на историју словенских народа). Свеска 1. (Од сеоба народа до Крсташких ратова)“, (У Београду 1872.), писана у истом правцу, као и прва књига, само са приметно већом опширношћу и научношћу.

---

[1]) Види изворе на последњој страни те књиге.

Једанаест година доцније (1883.) изашла му је „*Историја света за више разреде средњих школа. Део први стари век.* Свеска I. *Преисториско доба*“.

Као што се већ из самога натписа може видети, он овом књигом напушта пређашњу своју намену, „за народ“, и намењујући је само вишим разредима средњих школа, мења основу и правац писања своје *Историје света*, тежећи још више научној опширности но и у напред поменутој другој књизи. И као што је остао на другој књизи своје пређашње основе, тако није даље од ове прве књиге ишао ни на новој основи.

Тиме је уједно и завршио свој рад на систематском писању историје опште. Послови друге врсте, службени и књижевни, и његово вечито поболевање, на жалост, нису му допустили да до краја изведе свој план ни на првој ни на другој основи.

Али његов рад на историјском пољу није био само у систематском писању историје опште. Из његова су пера и ове посебне расправе и монографије историјске:

Скупштински развитак и друштвени преображај у Енглеској (*Гласник* Друштва Српске Словености XVI.);

Мемоари проте Матије Ненадовића, опширна рецензија Бошковићева у Новаковићевој *Вили* за 1867., стр. 577. 608. и 618.);

Предлог Српском Ученом Друштву о издању научног речника на српско-хрватском и бугарском језику (у 35, *Гласнику* Српског Ученог Друштва и у подлистку Српских Новина за 1871., а одатле засебно одштампан 12°, стр. 21). И ако овај предлог није остварен, ипак он сведочи о Бошковићевим ширим културним и политичким концепцијама, које свакојако стоје изнад уских, сепаратистичких — појединих јужно-словенских народа.

Историја света и природне науке. (Приступно предавање у Вел. Школи. Беч 1875.);

Слике из времена реформације (прво у Годишњици I и VIII, а за тим засебно 1885.) културно-историјска монографија, чије су прве стране посвећене спомену Ћирила и Методија. Ту није пропустио да одбрани свој народ од неправде, коју му је учинио Борграв, негдашњи белгијски посланик у Београду, у својој студији о цару Душану, тврдећи да је узрок наглој пропасти негда силне, старе српске државе: што српски народ

нема идеалних тежња, него је претерано одан материјалним интересима;

L'empereur Etienne Douchan de Serbie et la Peninsule Balkanique au XVI-me siecle. Etude critique par Stoyan Bockovitch, Florance 1886. [Српски цар Стеван Душан и Балканско Полуострво у XIV веку. Критичка студија од Стојана Бошковића, Флоренција 1886.];

У спомен Димитрију Матићу — беседа на свечаном скупу Српског Ученог Друштва 11. Маја 1886. год., штампано прво у 69. Гласнику Српског Ученог Друштва, а за тим и прештампана 1889. Овај посао Бошковићев управо је исцрпан и марљиво израђен опис живота и рада Д. Матића, признатог државника и писца правних философских и педагошких дела.

У ову врсту његових послова иду и: његове беседе, које је говорио о Св. Сави у Шапцу 1857. и напред поминјана у Зајечару 1862. (први пут штампана у књ. *За просвету и слободу*); његова реценсија на дело, управо на предговор Напалеона III, *Живот Јулија Цезара* (у новосадском *Напретку* 1865. и у збирци *За просвету и слободу*); његова опширна и исцрпна студија о политичном и социјалном стању Рима у првом веку хришћанства, *Антикрист или цар Нерон* (у збирци *За просвету и слободу*).

Бошковић се, осим свега напред поменутога, занимао и лепом књижевношћу, особито у млађе доба, као сарадник Српских Новина. Такав му је рад превод Коцебуове комедије *Ветрогоня весела игра у три дѣйства.* (У Српским Новинама 1852. бр. 17—28.) и *Црногорацъ или страданя Христіяна у Турской.* Романъ од Витеза Х. Левичнига у 3 свеске — св. I и II у Новомъ Саду 1858. св. III (део I) у Београду 1866. Први од ових превода, као и оригинал, нема особите књижевне вредности, а други већ по самом предмету, страдања хришћана у Турској, могао је привући на се пажњу српског читалачког света, у толико више, што је Бошковић нарочито пазио на српски језик и у овом као и у свима својим књижевним пословима[1]).

[1]) Тога ради је, једном, у разговору са потписаним, нарочито овај свој превод препоручивао за прикупљање лексичке грађе за речник Срп. Краљ. Академије. Тада је, пре две године, с болом у души казао: како због јако оронулог здравља не може наставити свој план о писању систематске историје.

За Бошковићев стил меже се рећи да је племенит: израз ретке хармоније племенита срца, оштрога разума и дубоког ума. Већ из напред наведених навода из његових књижевних послова може се опазити: како чисто бије јāра топлога осећања и провиди се ведра душа, која јасно схвата прошлост, види садашњост и догледа будућност. Све се то може видети из његових списа, па и из оних навода, које смо напред навели. Јер, већ у њима, не могу се превидети његова радо употребљавана реторска питања, вешто склопљени периоди и реченични низови, који, и ако су често дуги, ипак им је веза јасна, а ток природан и лак; они су веран отисак јасних и складно сложених мисаоних целина његових. Реченице у тим периодима и низовима састављене су из одабраних речи, које је Бошковић у писању, као и у усменом говору пажљиво одабирао и вешто слáгао. Тога ради је и у живом говору често застајкивао, чисто замуцкивао, само да добије времена за згодне и одабране речи, и њихов слог.

Од ране младости слабога здравља, али снажне воље, својим богоданим даром, Бошковић се припремио, и у школи и самоучки, за позив одличнога државника, публицисте и научника. Као са здрављем, тако и са материјалним стањем вечито кубурећи и борећи се са неповољним му струјама унутрашњег и спољашњег живота народног, — ипак је, као „идеално поштен човек племенитога срца, које је имало искреног саучешћа у у свачијој невољи“,[1] кад год му се дала прилика, стизао само добра да чини.

Искреном и топлом љубављу обимајући своју најближу породицу и даљу родбину, свој завичај, своју отаџбину и све Српство, он је ту своју љубав потврђивао и делима службеним, политичким и књижевним. Зато ће му сви ти кругови очувати трајан спомен, а најтрајнији, управо вечити, остаће му у српској књижевности, као искреног, слободоумног борца за народна права и слободу, и унутрашњу и спољну, — одличнога писца, публицисте и научника, историка.

20. јануара 1908.
у Београду.

Момчило Иванић.

---

[1]) Др. Вл. Ђорђевића *Говор* у напред поменутом броју *Штампе*.

†

Генерал ЈОВАН МИШКОВИЋ

р. 6. јула 1844. † 20. октобра 1908.

Општи поглед на живот и рад генерала Јована Мишковића приказује и даљем посматраоцу редак склад личних врлина и стварнога успеха у службеним и неслужбеним пословима, као и редак пример, у нашим приликама, даровитог, вредног и у свем исправног војника и научника: без грозничавих трзавица, неправедна гоњења и ниска омаловажења у државној служби и ван ње, и на послетку без несносних материјалних невоља. Мишковић је у државној служби стално и нагло напредовао; свеколики, војнички и научнички рад био му је цењен, а он почастима и одличјима обасипан.

Све ће се то видети и потврдити и из овога нашега прегледа живота и рада његова.

Јован Мишковић се родио у Неготину 6. јула 1844. Отац му је био Радоје (прозван Радул), неготински трговац, а мати Рада, кћи Стојана (Цоке), свештеника из села Сикола, Округа Крајинског.

Основну школу и четири разреда гимназије свршио у месту рођења (1850.—1858.), а пети и шести разред гимназије у Београду (1858.—1860.). За тим је (1860.) ступио у тадашњу Артиљеријску Школу (садашња Војна Академија) и њу сврши одлично, као четврти у рангу (1865.).

Одмах по свршетку ове војне школе, произведен је за артиљеријскога потпоручнога и одређен на службу у барутане у Страгарима. У овом, по природи дивном

али осамљеном месту китњасте Шумадије, он се, покрај свога главног, службеног посла, занимао и својим личним усавршавањем. По свој прилици, да је тада, у овом бајном местанцу, први пут, на широј основи разрадио појмове о својој струци, којој је предано и с успехом служио, као и о осталим, о којима се доцније бавио с великом љубављу.

Даља његова главна унапређења и постављења текла су овим редом:

Постао је штабни потпоручник 1868. (26. априла), а штабни поручник те године (1. августа), штабни капетан II класе 1872. (19. августа), генералштабни капетан I класе, по одлично положеном испиту, 1875. (4. јануара), вршилац дужности командира Јагодинске Бригаде I класе знамените 1876. (10. марта), стављен је на расположење Министарства Војног те године (10. јуна), — генерал-штабни мајор те године (9. септембра), потпуковник те године (5. новембра), министар војни 1878. (1. новембра), стављен на расположење, по оставци кабинета, 1880. (19. октобра), начелник Генерал-штаба 1882. (1. априла), генерал-штабни пуковник 1883. (2. августа), генерал 1894. (22. фебруара), министар војни, по други пут, 1896. (17. децембра), стављен на расположење, по оставци кабинета, 1897. (11. октоба), пенсионован и преведен у резерву 1897. (17. октобра), председник Српске Краљевске Академије 1900. (16. априла), разрешен од службе резерног генерала 1904. (26. августа).

Већ из овога види се његово нагло напредовање и заузимање највиших положаја у војсци и држави. А да је то одговарало његовим заслугама, и у ратовима и у мирно доба, видеће се из овога:

Као храбар војник одликовао се у српско-турском рату 1876., прво као придодат штабу Команде Ибарске Војске 24. јуна у боју на Калиноељу, као вршилац дужности начелника штаба те војске 12. јуна на Огорјевцу, као команданат чачанских бригада (I и II класе) и левог крила Јаворске Војске.

Као помоћник начелника штаба те војске, у чину мајора, извршио је право јуначко дело. Команданат те војске, Новоселов, заповедио му је, да отме турски шанац на Заскоку. Кад је срећно извршио то и јавио

своме команданту, овај му је честитао тај успех и поздравио га чином потпуковника. Још је учествовао у бојевима 11. 12. и 19. октобра на Погледу.

А као начелник штаба Тимочког Кора, у другом српско-турском рату учествовао је 1877. (12. децембра) у освајању Акпаланке и у бој пред Пиротом (15. децембра), где је са командантом Хрватовићем и његовим штабом био у стрељачком ланцу.

Али, као најзнатније његово војничко дело, на бојном пољу, истиче се његово вођство дринске активне дивизије у српско-бугарском рату. Као команданат те дивизије одликовао се смишљеним и енергичним вођством, те стекао име најбољег дивизијара, у овоме иначе по Србе неуспешном рату, како га је краљ Милан оценио.[1]) Ни у овом рату, његова лична храброст није могла остати невиђена: у бојевима Дринске Дивизије 5. 6. и 7. новембра на Сливници; 10. тог месеца у бој код Владиславаца и Дрогојла; његово вешто повлачење ка граници, када је са малим делом своје дивизије заклањао одступање целе наше војске; и, на послетку, његово учествовање у бојевима код Пирота 14. и 15. т. м.

Из ових помена његова непосреднога учествовања у бојевима, видимо га не само као храбра војника, него у последњем рату још и као вештог и мудрог војсковођу.

Још се особито хвали, што је, поставши команданат Књажевачке Окружне Војске 1876. (10. новембра), спремио војиште у овом тада непријатељу најизложенијем крају, како би се рат с успехом могао наставити, ако се не дође до мира. Његове радове у томе правцу толико је ценио тадашњи команданат Тимочког Кора, Хрватовић, да га је предложио, и он постао начелник тога штаба 1877. (12. марта).

Радови, које је у том положају извршио за спрему војишта и генерал-штабног материјала, препоручили су га, као вредног и спремног официра, и самом врховном команданту, кнезу Милану, преко генерала Косте Протића, који је тада вршио главну инспекцију по налогу кнежеву. С тога га је кнез поставио 1878. (11.

---

[1]) Види *Говор* Др. Влад. Ђорђевића у *Политици* 1908. и у засебном отиску, стр. 13.

јануара) за начелника оперативног одељења Врховне Команде. У том положају, марљиво је проучио све податке и прилике свих корова, српских и непријатељских.

Ти и други радови ове врете учинили су, да кнез обрати на њега особиту пажњу и да га постави за свога ађутанта 1878. (21. августа).

А поднесавши 1878. (8. марта) кнезу, на његов захтев, своје мисли о томе, шта би требало урадити на преуређењу војске, Министарства Војног и Генерал-штаба, а обзиром на дотадашњи његов рад, — ушао је у Ристићев кабинет, као министар војни, 1878. (1. октобра).

За време својега двогодишњега министровања развио је и остварио свој врло плодан рад на преуређењу целокупне српске војске у погледу њене организације, материјалне, умне и стручне спреме. А за време другога својега министровања, у кабинету Ђ. Симића 1896. (17. марта), особиту је пажњу обратио целокупној ратној спреми српске војске.

У разним приликама бивао је одликован важним и пуним части мисијама и дужностима. Међу ове спада и његово гурернерство тадашњем младолетном краљу Александру од 1890. (17. септембра) до 1893. (2. априла). Као у свем, тако и у овој дужности показивао је редак такат и савесност.

Али делатност овога храброг војника, одличног генералштабног официра, министра организатора и личности од великог поверења није се само зауставила на тим пољима, него се с успехом огледала и на *књижевном, научном пољу.*

Његови књижевни послови тичу се првенствено војне и ратне вештине, а за тим појединих наука и њихних огранака, као: историје, географије и етнографије. Они су штампани или у појединим листовима и повременим списима, или у засебним издањима.

Његове радове доносили су:

1. *Војни лист „Војин“:* за 1866. (III) год. „Путописне белешке из Зајечара у Ћуприју“ (стр. 332—353) „Војна метафизика“ (стр. 80, 161, 188 и 216). За 1867. год. (IV) „Реферат о артилерији у пољу“ (превод, бр. 18). „О слагалиштима“ (бр. 23 и 24). За 1868. год. (V): „Обилажење војске или позиције“ (бр. 1 и 4). За 1869. год.

(VI) „Борба стрељачка“ (бр. 10, 12, 13 и 15). — „Војевање у планинама“ (бр. 10, 11, 12, 13 и 14). — „Опет о нашој земаљској снази“ (бр. 16). За 1870. (VII): „О путевођама“ (св. 1. стр. 34).

2. *Вила*, лист за белетристику и књижевност 1866. год. (II год.): „Народне загонетке и народне песме“ (бр.: 31; 35, 41, 44, 45). За 1867 (III): „Народне загонетке и народне песме“ (бр.: 18, 23, 28, 34 и 44). За 1868. год. (IV): „Народне песме и народне приче“ (бр. 1, 2 и 31).

4. *Србија* лист политичко-економни, 1868 год. (II): „допис о позоришту“ (бр. 31). За 1869. год. (III): „Значај Чачка, Гор. Милановца и Карановца (бр. 109—116); „Са Кушића“ (бр. 117); „Глас једног паланчанина“ (бр. 140); — „Поглед са Сувог Рта на Стару Србију“ (бр. 150). За 1870 год. (IV): „Истину на видело“, одговор на „Чачак“ (бр. 12—21); — „Допис о просветним установама“ (бр. 18); — „О народној војсци да се из казана храни“ (бр. 77); — „Једна реч о нашим четовођама“ (170).

4. *Матица*, лист Матице Српске: 1869 год. (IV) „Народне песме“ (бр. 35); — „Народно биљарство и лекарство“ (бр. 35 и 36). За 1870 год. (V): „Народне песме“ (бр. 1); — „Народне загонетке“ (бр.: 5, 9 и 11); — „Народне биљарство и лекарство“ (бр. 1 и 2).

5. *Панчевац* календар: 1872 год. (I) „Грађа за етнографију и историју Србије.“

6. *Будућност*, лист за политику, привреду и просвету: 1873 год. (I) „У корист наше војне снаге“ (10 чланака бр.: 37—73); — „Наши споменици“ (бр. 66).

7. *Школа*, школски лист: 1873 год. (VI) „Борба на Љубићу 1815 год.“ (бр.: 28—31); — „Лак покушај очигледне наставе у историји.“ За 1895. (VIII) „Местопис, топографија рудничког округа за употребу основних школа“ (бр.: 13—21).

8. *Гласник Српског Ученог Друштва*: књига XXXIV (1872 год.) „Опис рудничког округа“ (са картом и таблицом слика). Књига XLI (1875. год.): „Опис рудничког округа“ (са сликама и таблицом даљина), књига XLVIII (1880 год.): „Грађа за новију историју Србије“ (са 6 цртежа. — Књига XLIX (1881 год.): „Опис књажевачког округа“ (са картом). — Књига LXI (1884. год.): „Топо-

графски речник јагодинског округа". — Књига XLVI (1886.): „Кратки опис јагодинског округа".

9. *Архив за целокупно лекарство*, орган Српског Лекарског Друштва:

Књига I (1874. год.): „Нешто из лекарства и биљарства Рудничана" — књига II (1875 год.): Нешто из лекарства и биљарства Рудничана, ређа и нова имена биља".

10. „*Отаџбина*", часопис за књижевност, науку и друштвени живот: књига I (1875. год.): „Хајдук Вељко Петровић" (стр. 106—114); — Војна удружења и беседе код нас" (стр. 150—155). — Књига II (1875 године): „Војна удружења и беседе код нас" (стр. 479—486). — Књига III (1875 год.): „Војна удружења и беседе у нас" (стр. 473—478). — књига VII (1881. год.): „Из Европе, војно географске и историске белешке" (стр. 440—582) — Књига VIII (1881. год.): „Уређење наше војне снаге" (стр. 340 и 569). — Књига IX (1881 год.): „Просвета као помоћница војске и пољске привреде" (стр. 110); — Стрељачке дружине у Србији" (стр. 615). — Књига X (1882 год.): „Јухор планина, географско-историјска слика" (стр. 548). — Књига за 1892 год.: „Косовска битка — одговор на критику".

11. *Исток*, лист за политику: за 1876 год. „Да ли нам је рат од користи? (I Зашто смо ратовали? — II Како смо се борили? — III Шта смо добили?).

12. *Старинар*, 1887. год.: „Неки стари градови и њихове околине" (бр. 2—3), „Две старе цркве у књажевачком округу" (бр. 4.); 1888. год. „Неки стари градови и њихова околина" (бр. 1).

13. *Српство*, књижевни лист: год. 1888. (III) бр. 4 и 5: „Из Пирота у Софију и натраг преко Брезника" (белешке из другог српско-турског рата, у децембру 1877. год.).

14. *Годишњица Чупићеве задужбине:* XVI (1886. год.) „Кроз Босну, Херцеговину и Боку Которску" (са сликама); XIX (1899. год.) „Букуља и Венчац" (са картом и сликом).

15. *Глас Српске Краљевске Академије:* XLVII (1895. год.): „Српска војска и војевање од 1804—1815 год." приступна академијска беседа у Великој Школи, 11. де-

цембра 1894. год.; LVII: „Један прилошчић маричкој битци“ (са картом).

16. „*Ратник*“, — војни званични лист; уређује Главни Ђенералштаб, — књига I (1879.): „Војно-географски опис земљишта на коме су српске трупе оперисале за време рата 1877—1878 год.“ (стр. 435—709), „Улога и тактика коњице“ (стр. 389). Књига II (1879.): „Грађа за опис најновијих ратова Србије са Турском“ (стр. 528, 679 и 873). — Књига V (1881. год.): „Извод из организације европских војсака“ (стр. 43). Књига VI (1881. год.): „Технички напад и одбрана“ (стр. 449 и 563). — Књига VIII (1882. год.): „Војне језгре“ (333 и 439), „Ратовање Срба са Турцима“ 1809. год. (451 стр.). Књига IX (1883 год.): „Бој на Љубићу 1815“ (са планом). „Војне језгре“ (стр.: 96, 195, 312, 420). — Књига X (1883) године: „Позитивна тактика“ (превод); — „Пријатељски савети младим официрима“, — „Тактика пољске артилерије“. Књига XIV (1885. год.): „Упут за тактичко вежбање пешадије“ (превод). Књига XVIII (1887. год.): „Упут за тактичко вежбање пешадије“ (продужење из 1885. год.). — Књига XX (1889. год.): „О развијању врлина у нашем народу“. — „Упут за вежбање официра и подофицира у борби и ратној служби“. — Књига XXI и XXII: „Косовска битка, војно-историска расправа“ (са картом и плановима).

17. *Засебна издања:*

а) *Путовање по Србији*, 1874. године.

б) *Облик пешадијске борбе*, у франц.-немачком рату 1870—71 год. То је прва књига „Војне библиотеке“, која се мислила продужити.

в) *Хидрографија независне кнежевине Србије*, са једним атласом хидрографских картица. 1880. штампало Министарство Просвете. То је прва књига „Географије Србије“, која се је мислила израдити.

г) *Рат Србије са Турском*, за ослобођење и независност 1877-78 године. Издала Врховна Команда Српске војске.

д) *Војничка песмарица*. 1887 године.

ђ) *Неке напомене за тактичко вежбање трупа* (предавање) 1887. године.

е) *Пешадијски редов у српској војсци* 1887. године. —

Овако обилат, и ако у главном стручан, књижевни рад заслужује нарочиту пажњу и особит избор за нова издања, првенствено од стране Генерал-штаба, као наследника његове богате књижнице.

Поред тих књижевних радова држао је говоре и беседе официрима, говорио посмртне речи и писао некрологе.

Почев од 1861. године па до 1902. године водио забелешке о својим радњама, догађајима и утисцима. Нарочито је брижљиво водио забелешке о првом и другом свом министровању, гувернерству и мисији код руског Цара. Све ове забелешке остале су му у рукопису, и имало би вредности објавити их штампом.

За свеколики свој рад био је одликован свим редом српским одличјима, као и многим, високим страним, а за своје књижевне, научне послове чланствима разних друштава: за почасног члана Српског Лекарског Друштва 1873. (28. октобра); за редовног члана Срп. Уч. Друштва 1875.; за правог члана Српске Краљ. Академије 1892., за члана Одбора Чупићеве Задужбине 1904., итд.

„Ђенерал Мишковић био је у опште тихе нарави, мирољубив, скроман и врло тачан. У сваком свом послу посве вредан, брижљив, смишљен, савестан и енергичан.

„Пре но што би се на што одлучио, увек је прво свестрано испитао узроке и последице, па када се једном одлучио, био је истрајан до краја. Уопште био је пун такта у понашању, говору и оцењивању. Посве пажљив према старијима и равнима, а нарочито справедљив према млађима, али је у вршењу дужности био строг, како према себи тако и према потчињенима. Није се рђаво о коме изражавао нити имао обичај оговарања.

„Био је добар економ у опште, али за време министровања издашан, када је што за спрему војске потребно било.

„Особито је био нежан супруг и искрен друг, поуздан пријатељ, човек добра и племенита срца, који је увек био готов, да се за праведну ствар заузме и да у невољи помогне“. („*Некролог ђенерала Јована Мишковића академика* написао Св. Н. р. Ђ. п. — прештам-

пано из Ратника — Београд 1909.« стр. 15—16. Овим лепим послом и иначе смо се послужили при изради овог нашег помена).

Спољашњост његова потпуно је одговарала овим лепим унутрашњим особинама његовим. Био је леп човек, правилних црта, црњомањаст, стасит, отмених покрета и опхођења.

У последње време оронуо је здрављем, а умр̏о је 20. октобра 1908.

И на последњем часу сетио се своје миле војске и желећи јој искрено, и у далекој будућности, напретка, наредио је тестаментом: 1. да се, после смрти његове жене, од све његове имовине, у вредности на 50000 динара, обрузује *Задужбина ђенерала Јована Мишковића*, о којој ће водити бригу Српска Краљ. Академија, а из које ће се годишњи приход употребити за награде најбољих војних списа, а првенствено из војне историје и географије; 2. да се његова библиотека, која има по списку на 2500 књига и карата, у вредности од 10000 динара преда Главном Генералштабу под називом Библиотека ђенерала Јована Мишковића.

Нека је вечан спомен храбром војнику, одличном војном старешини, писцу и научнику, родољубивом Србину, ђенералу Јовану Мишковићу!

24. јануара 1909.
у Београду

Момчило Иванић.

ИЗДАЊА ЧУПИЋЕВЕ ЗАДУЖБИНЕ

1. **М. Ђ. Милићевић:** Чупићи, Стојан и Никола, Београд 1875.
2. **П. Ј. Савић:** Гарније-а, Први појмови политичке економије. Београд 1876.
3. **Н. Ј. Петровић:** Кућа као васпитаоница, од Стоја. Београд 1876.
4. **Стојан Новаковић:** Српске народне загонетке. Панчево 1877.
5. **Мита Ракић:** Један лист из социјалне физике. Београд 1877.
6. **М. Ђ. Милићевић:** Живот и дела великих људи из свих народа, I. Београд 1877.
7. **К. С. Араницки:** Рефлекси мозга, од И. Сјеченова. Београд 1877.
8. **Годишњица Николе Чупића:** Књига I. Београд 1877.
9. **М. Ђ. Милићевић:** Живот и дела великих људи из свих народа, II. Београд 1877.
10. **Годишњица Николе Чупића:** Књига II. Београд 1878.
11. **В. Ј. Петровић:** Жена као домаћица, од проф. Д-ра Л. Стајна. Београд 1879.
12. **М. Ђ. Милићевић:** Живот и дела великих људи из свих народа, III. Београд 1879.
13. **Годишњица Николе Чупића:** Књига III. Београд 1879.
14. **С. В.:** Прилози дијететици душе, од Е. Фрајтерслебена. Београд 1880.
15. **Чедомиљ Мијатовић:** Деспот Ђурађ Бранковић, књига прва. Београд 1880.
16. **Н. Капетановић:** Карактер и дух политичких партија, од Ј. Блунчлија. Београд 1880.
17. **Д-р Папакостопулос:** Одисија Омерова. Београд 1881.
18. **Чедомиљ Мијатовић:** Деспот Ђурађ Бранковић, друга књига. Београд 1881.
19. **Годишњица Николе Чупића:** Књига IV. Београд 1882.
20. **Годишњица Николе Чупића:** Књига V. Београд 1883.
21. **Годишњица Николе Чупића:** Књига VI. Београд 1884.
22. **Ђорђе Малетић:** Грађа за историју народнога позоришта. Београд 1884.
23. **Годишњица Николе Чупића:** Књига VII. Београд 1885.
24. **Гајење мале деце,** Марије Манасејине, превела Д-р Драга Љочић. Београд 1885
25. **Годишњица Николе Чупића.** Књига VIII. Београд 1886.
26. **Годишњица Николе Чупића.** Књига IX Београд 1887.
27. **М. Ђ. Милићевић:** Поменик знаменитих људи у српскога народа новијега доба. Београд 1888.
28. **Годишњица Николе Чупића.** Књига X. Београд 1888.
29. **Годишњица Николе Чупића.** Књига XI. Београд 1889.
30. **М. Ђ. Милићевић:** Кнез Милош у причама. Београд 1891
31. **Годишњица Николе Чупића.** Књига XII. Београд 1891.
32. **Годишњица Николе Чупића.** Књига XIII. Београд 1893.
33. **Стојан Новаковић:** Срби и Турци XIV и XV века. Београд 1893.
34. **М. Ђ. Милићевић:** Жена XX века, написали Жил Симон, члан француске Академије и Густав Симон, д-р медецине. Београд 1894.
35. **Годишњица Николе Чупића.** Књига XIV. Београд 1894.

36. **Андра Гавриловић**: Писма о књижевности у Словенаца. Београд 1895.
37. **Годишњица Николе Чупића**. Књига XV. Београд 1895.
38. **М. Ђ. Милићевић**: Кнез Михаило у споменима некадашњег свог секретара. Београд 1896.
39. **Годишњица Николе Чупића**. Књига XVI. Београд 1896.
40. **Годишњица Николе Чупића**. Књига XVII. Београд 1897.
41. **Годишњица Николе Чупића**. Књига XVIII. Београд 1898.
42. **Годишњица Николе Чупића**. Књига XIX. Београд 1899.
43. **М. Ђ. Милићевић**: Кнез Милош у причама, нова збирка. Београд 1900.
44. **Годишњица Николе Чупића**. Књига XX. Београд 1900.
45. **М. Ђ. Милићевић**: Додатак Поменику знаменитих људи у српскога народа. Београд 1901.
46. **Војвода Марко Миљанов**: Примјери чојства и јунаштва. Београд 1901.
47. **Споменица М. Ђ. Милићевићу**. Београд 1901.
48. **Годишњица Николе Чупића**. Књига XXI. Београд 1901.
49. **Андра Гавриловић**: Београдска Велика Школа 1808.—1813. Београд 1902.
50. **Д-р Ј. Х. Васиљевић**: Прилеп и његова околина. Београд 1902.
51. **Годишњица Николе Чупића**. Књига XXII. Београд 1903.
52. **Срета Ј. Стојковић**: Лазарица или Бој на Косову. Београд 1903.
53. **Годишњица Николе Чупића**. Књига XXIII. Београд 1904.
54. **Добра Ружић**: Пчеларски Речник. Београд 1904.
55. **М. Ђ. Милићевић**: Карађорђе у говору и створу. Београд 1904.
56. **Годишњица Николе Чупића**. Књига XXIV. Београд 1905.
57. **Годишњица Николе Чупића**. Књига XXV. Београд 1906.
58. **Годишњица Николе Чупића**. Књига XXVI. Београд 1907.
59. **Годишњица Николе Чупића**. Књига XXVII. Београд. 1908.
60. **Годишњица Николе Чупића**. Књига XXVIII. Београд 1909.

DR 301 G6 knj.28

Godišnjica Nikole Čupića

PLEASE DO NOT REMOVE
CARDS OR SLIPS FROM THIS POCKET

UNIVERSITY OF TORONTO LIBRARY